

MŰHELYSZEMINÁRIUMI DOLGOZATOK

I.

Műhelyszemináriumi dolgozatok I.

SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola

Szeged

2013

A kötet lektorai:

Almási Tibor

C. Tóth Norbert

Galántai Erzsébet

Makk Ferenc

Romhányi Beatrix

Szabados György

Türk Attila

Felelős kiadó:

J. Nagy László

Szerkesztette:

Kovács Szilvia

Révész Éva

© szerzők

© szerkesztők

ISBN 978-963-306-187-9

Előszó

A kezünkben levő kötet egy – immár negyedik évébe lépő – kezdeményezés eredménye. Fiatal szegedi medievisták 2010-es év elején indították útjára Műhelyszemináriumi előadások néven újszerű rendezvény-sorozatukat. Az elnevezés kettős arcúlatra vall: egyrészt arra utal, hogy a lényeg az előadásokon van, másrészt jól kifejezi azt is, hogy a szeminárium hagyományos jellegének megfelelően az egyes előadásokhoz szakmai viták kapcsolódhatnak.

Az előadássorozatot alapvetően az a szándék hozta létre, hogy a szegedi medievisztikai PhD-képzésben részt vevő, illetve annak vonzáskörében tevékenykedő fiatal kutatók számára szakmai fórumot teremtsen. Egyébként a képzésen belül működő műhelyszemináriumi kurzus adta az ötletet a sorozat életre hívásához.

Az előadások alkalmat nyújtanak a PhD-képzésben érintett hallgatók és máshol működő kollégáik számára az első érdemi tudományos szakmai bemutatkozásra. Jó lehetőség ez a folyamatban levő kutatásaik első eredményeinek megmértetésére és egymás munkájának segítésére. A különböző részterületeken dolgozó fiatal szakemberek egymásnak ötletekkel, elméleti megjegyzésekkel, módszertani fogásokkal és párhuzamos jelenségekkel szolgálhatnak a további munkához.

Egy idő után színesebbé vált és kiszélesedett a rendezvény palettája. A kezdő kutatók mellett több neves – hazai és külföldi – szakember /így például Bak János, Adrian Rusu, Koszta László, Zimonyi István/ is megtisztelte előadásával a rendezvénysorozatot.

Az ifjú középkorászok közül számosan éltek a műhelyszeminárium nyújtotta lehetőséggel, és e fórumon mutathatták be komoly szakmai nyilvánosság előtt aktuális kutatásaik első gyümölcseit. Több munka a fóru-úmon kapott ötletekkel, javasolt változtatásokkal és kiegészítésekkel jelent meg később a nagyobb nyilvánosság előtt. E kötetben csupán az első öt félév előadásainak egy része olvasható.

Ezek az írások jól mutatják azt, hogy a szegedi medievisztika tematikailag igen sokszínű. Egyúttal jelzik azt is, hogy itt, ebben a szakmai körben forráscentrikus történetírás folyik. Ennek lényegét tömören fejezi ki az a régi közismert megállapítás, miszerint *In historia scribenda fons est fundamentum rerum omnium*. Ez a történetkutatás a források feltárásán, kritikáján és elemzésén alapul, ily módon járul hozzá a középkori história vitatott kérdéseinek jobb megválaszolásához.

A műhelyszemináriumi előadások kezdeményezői Kovács Szilvia és Révész Éva voltak. Így érthető, hogy e tanulmánygyűjtemény szerkesztését is ők vállalták. Szándékuk szerint ez a könyv a további előadásokat bemutató sorozat első, nyitó kötetének tekinthető.

Szeged, 2012. december 3.

Makk Ferenc
professor emeritus

Károly Róbert és Nagy Lajos egészsége és betegségei

Bartha Annamária
SZTE–BTK

Történettudományi Doktori Iskola Medievisztika Program

Dolgozatomban Károly Róbert és Nagy Lajos egészségi állapotára vonatkozó adatokat gyűjtöttem össze. Elsőre azt gondolhatnánk, hogy kevés utalást találhatunk a gyér okleveles forrásadottságok és a szűkszavú krónikák mellett, de mindkét forráscsoport szolgál adatokkal, hogy uralkodóink milyen sérüléseket és betegségeket szenvedtek. Nem számíthatunk pontos esetleírásokra, így sokszor találgatnunk kell, hogy milyen betegségről is lehet szó.¹ A témával már korábban is foglalkoztak, munkámban nagy segítséget jelentett Magyary-Kossa Gyula adatgyűjtése, de az *Anjou-kori oklevéltár* köteteiben néhány újabb adatra is sikerült ráakadnom. Józsa László kiterjedt paleopathológiai és orvostörténeti munkássága ugyancsak alapvető a témában, egyes köztörténeti tévedései ellenére is.

Károly Róbert

Károly Róbert 1288-ban született Martell Károly és Habsburg Klemencia fiaként, gyermekkoráról szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk.² Ennek ellenére Józsa László felveti, hogy a király golyvás (struma) lehetett.³ A golyva a pajzsmirigy megnagyobbodása. Kiváltó oka, hogy az ivóvíz vagy a táplálék nem tartalmaz elég jódot, s a normális méretű pajzsmirigy nem képes kellő mennyiségű thyroxint és trijódthyronint termelni. Ilyenkor a pajzsmirigy megnagyobbodik, vagy lefelé a szegycsont mögé terjed, elnyomja a légcsövet és a nyelőcsövet, ezzel rekedtséget, légzési nehézségeket és nyelési zavart okozhat.⁴

Józsa László leírja, hogy a belső elválasztású mirigyek betegségei ritkán diagnosztizálhatók holttesteken, ezeket többnyire képzőművészeti alkotásokról ismerjük.⁵ Úgy véli, a betegség tetten érhető Károly Róbert ezüst dénárjain.⁶ Szerintem az éremképek nem alkalmasak ennek biztos alátámasz-

¹ Itt szeretném megköszönni a segítséget Berényi Zoltán orvostanhallgató barátomnak, aki hasznos tanácsaival és észrevételeivel járult hozzá a tanulmány elkészüléséhez, valamint Mende Balázs Gusztávnak és Galántai Erzsébetnek, hogy észrevételeikkel segítették a tanulmány megírását.

² DÜMMERTH 1982. 220–221.

³ JÓZSA 2010. 140.

⁴ PETRÁNYI 324–325.; VIDA 1994. 60–61.

⁵ JÓZSA 2006. 139.; JÓZSA 2009. 949.

⁶ A szerző nem hivatkozik ugyan, de valószínűleg Dümmerth Dezső munkájából meríti értesüléseit, ahol a szerző leír és közöl három ilyen portrét (DÜMMERTH 1982. 245–249.). Az általa közölt 3 dénár CNH 21., 37., 29. típus (RÉTHY 2004.).

tására kis méretük,⁷ és nem egyszer karakterisztikus, portrészzerű jellegzetességeikkel együtt is sematikus, stilizált rajzuk miatt.⁸ Ugyanakkor a betegség nem zárható ki, hiszen Károly idején a jóddhiány általános lehetett. Főként meszes területeken, Dél-Itáliában, Szicíliában, Nápoly környékén, az Alpok területén, valamint hazánk mészkőhegységeiben és az Alföld egyes részein jelentkezhetett ennek a fontos nyomelemnek a hiánya.⁹ Magyarország 4/5 része ma is enyhén-mérsékelt jóddhiányos. A már kifejlődött struma méretét a későbbi jóddbevitel jelentősen nem befolyásolja.¹⁰ Ezek alapján nem zárható ki, hogy Károly Róbertnél kialakulhatott a golyva, hiszen gyermekkorát jóddhiányos területen töltötte, s a szervezetébe jutó jó mennyisége későbbiek során sem változhatott lényegesen.

Meglepő módon nem találtam olyan okleveles említést, amiből arra következtethetnék, hogy az ország uralmáért folytatott harcok során az király megsebesült volna,¹¹ ugyanakkor Károly személye ellen több esetben is megkíséreltek merényletet elkövetni.

Az első két merényletet Petenye fia Péter szervezte, nem tudjuk pontosan, mikor. Az erről beszámoló oklevélből csak annyi ismert, hogy 1317 előtt történtek az események. Mindkét kísérletről az említett oklevél számol be. Első alkalommal Károly király ágynak esett, és Sárospatak mellett betegen feküdt,¹² mikor Petenye fia Péter meg akarta ölni. Sajnos nem tudjuk, hogy az uralkodó milyen betegségben szenvedett, mint ahogy azt sem, hogy Péter milyen módon kívánt végezni vele, vagy megsérült-e.

A második támadáshoz Péter orgyilkosokat bérelt fel, akik Temesváron akarták eltenni láb alól a királyt.¹³ Egy későbbi oklevélből az is kiderül, hogy az orgyilkosok, név szerint Miklós és Fülöp, nyíllal akartak végezni vele.¹⁴ Nem tudjuk, hogy a király megsérült-e a merényletben.

A harmadik kísérlet – Záh Felicián merénylete – viszont sérüléssel járt, bár ennek súlyossága kérdéses,¹⁵ mert a Képes Krónika leírása szerint a

⁷ Így például a CNH 21. típusú dénár egyik példányának súlya 0,8 g, átmérője 13 mm (GEDAI 1991. 72.). Hóman Bálint 1921-es adattára szerint a 21. típusba tartozó dénárok átlagsúlya 0,815 g, a 29. típusúaké 0,533 g, egy csonka 37. típusúé 0,35 g (HÓMAN 2003. 272–273. 3. táblázat).

⁸ Dercsényi Dezső hasonlóképpen vélekedett Nagy Lajos érmeiről: „részben a pénz kis méretei, a technika kezdetleges volta, s leginkább a szándék, mely „a királyt”, és nem Lajost akarta ábrázolni, megnehezíti a pénzek ikonográfiai felhasználását” (DERCSÉNYI 1941. 17.).

⁹ JÓZSA 2010. 139–140.

¹⁰ PETRÁNYI 2006. 324–325.

¹¹ Bár az 1312. június 15-én vívott rozgonyi csatában a király közvetlen kíséretét is támadás érte, amiben Csák nembeli Györke királyi zászlótartó is elesett, a király megsebesülésére nincs adat. (KRISTÓ 1978. 84.).

¹² „Regem penes Patak aegere decumbentem” (PETROVICS 2000. 431.).

¹³ Anjou okl. IV/676.

¹⁴ PETROVICS 2000. 433.

¹⁵ Józsa nem tud a király sérüléséről (JÓZSA 2010. 142.).

király csak könnyebben¹⁶ sérült meg, a jobb kezén,¹⁷ míg az 1330. május 15-én kelt ítéletlevél súlyos sérülésről beszél. A király „személyesen maga megjelent körünkben, egyszersmind megmutatta sérült jobb kezét azzal a borzasztó sebbel¹⁸, (...) továbbá megmutatta saját, valamint királyné úrasszonyunknak, illetve fentebb írt két fiúknak a ruháit a kiontott szent vérrel úgy elborítva, hogy ahhoz csak a féktelen vízáradat fogható, bemutatta ezenkívül a királyné úrasszony négy ujját és fiaik hajfürtjeit, amelyeket Felicián kardja vágott le mind.”¹⁹ Mindenesetre az, hogy a jobb kezét érte a kardcsapás, azt feltételezi, hogy felemelhette, hogy kivédje a támadást. A vágott seb súlyossága a vágóeszköz élességétől, az erőbehatás mértékétől és a vágás szögétől is függ.²⁰ A leírásból nem derül ki, hogy hogyan tarthatta a király a karját, mert ez például attól is függ, hogy Felicián milyen irányból támadt rá.²¹ A Képes Krónika iniciáléja szerint a királyi pár feje felé sújtott.²² Wehli Tünde hívta fel rá a figyelmet, hogy a merényletet ábrázoló iniciálé alapján a királyné védeni igyekezett a férjét, és Felicián kardja a király vállára irányuló csapással találta el a királyné kézfejét. Ugyanakkor a Krónika Erzsébettel kapcsolatos propagandisztikus ábrázolási gyakorlata (a királyné, mint menyasszony, templomalapító, anya) kérdésessé teszi, hogy az ábrázolás mennyiben tekinthető reálisnak.²³ Mindenesetre a királyné sebe valószínűleg jobban vérzett, s inkább attól lehettek véresek a ruhák.

Ezen kívül még két arra utaló említést találtam, hogy a király élete komolyan veszélyben forgott. Egy 1329. március 27-én kelt oklevelében Károly többek között azért adományoz birtokot, mert egy ízben, amikor vigaszt kereső útra kelvén a Bodrog jegén haladt át királyi kíséretével együtt, a jég az átkelők súlya alatt darabokra töredezett, Balog nembeli Szécsi László élete kockáztatásával mentette ki őt a halálos veszedelemből.²⁴ „Nehogy a halál ily félelmetes percében személyünket veszély fenyegetse, nem félt magát a halál iszonyú kegyetlenségének kitenni, minket a törött jég közül bátran kiemelt és kimentett. Ő maga pedig a jég közepén maradt: s hacsak Isten jobbjának csodatétele folytán nem lett volna számtalan ember segítségére, életét ott azonnal befejezte [volna].”²⁵ Nem tudjuk, ez mikor történt pontosan, de az oklevélből kiderül, hogy a királynak az ijedségen kívül nem esett baja.

¹⁶ „regis manum dextram leviter vulneravit” (SRH I. 494. 206. caput).

¹⁷ KK 256. 206. caput.

¹⁸ „dextramque manum suam diro vulnere” (FEJÉR VIII. 3. [177. okl.] 422.).

¹⁹ ALMÁSI 2000. 195.; Anjou okl. XIV/288.

²⁰ SÓTONYI 2011. 132.

²¹ Például, hogy a fejére sújtott-e, vagy esetleg a testére szúrt.

²² KK 141.

²³ WEHLI 2011. 123.

²⁴ Anjou okl. XIII./ 149.; KHO 251–252./132.

²⁵ KRE 127. 47. oklevél; KHO 132.

1330-ban a Baszarab elleni havasalföldi hadjárat során, amikor a Vöröstoronyi-szorosban katasztrofális vereséget szenvedett, Károly Róbert pusztta életét is csak Dénes fia Dezső önfeláldozása és embereinek hűsége mentette meg.²⁶ A Krónikában három kép is illusztrálja a hadjáratot,²⁷ ebből kettőn a király szégyenletes menekülése látszik,²⁸ emberei gyűrűjében, akik pajzsaikkal védik. Arról sajnos nincs értesülésünk, hogy a király megsérült-e, bár Nagy Lajos 1347. június 30-án kelt oklevelében úgy fogalmazott „onnan szabadon, egészségesen, sértetlenül tért vissza.”²⁹

A krónikakompozíció meglehetősen szűkszavú a király egészségére vonatkozóan, de egy félmondatából érdekes következtetéseket vonhatunk le: „Lábának és kezének fájdalma is nagyon kínozza”.³⁰ Ez többféle betegsége is utalhat, de a két legvalószínűbb talán a köszvény, vagy az ízületi kopás lehet.

Az ízületi kopás enyhébb-súlyosabb formája minden idősebb embernél kimutatható, s a harmincadik életév után egyre gyakrabban megfigyelhető. A fájdalom általában a megterhelt ízületekben a legerősebb, és ezért némileg szimmetrikus. Nyugalmi állapot után a betegnek nehéz elkezdenie a mozgást, majd kimozgatva „bejáródnak” az ízületek, de az érintett területek túlterhelése, kisebb traumája miatt begyulladnak, ezáltal nyugalomban, de főleg ágymelegben hasogató, szaggató „rheumás” fájdalom jelentkezik. Hűvös, nedves időszakban ez gyakoribb. A túlterhelés és a túlsúly fontos tényezők a betegségben.³¹ A király esetében a lovaglás, a kardforgatás és a sok utazás szerepet játszhatott esetleges kialakulásában. Józsa László több ezer honfoglalás- és Árpád-kori csontváz vizsgálata alapján megállapította, hogy a felnőtt lakosság 6-10%-a szenvedett idült csont-ízületi megbetegedésekben.³²

A másik lehetséges betegség a köszvény, ami a húgysav-anyagcsere genetikai vagy szerzett zavara, ami felnőtt korban jelentkezik. A felszaporodó húgysav és/vagy nátriumuránát kicsapódik az ízület körüli szövetekben, leggyakrabban a térd, könyök, váll és az öregujj-alaperc ízületeinél alakul ki. Nagy fájdalommal jár, a vesében pedig elégtelenséghez vezethet.³³ A betegség támadhat rohamszerűen, vagy megelőzhetik előjelek, mint például a rossz közérzet. Kezelés nélkül napok, esetleg hetek alatt múlik el, s bizonytalan, hogy mikor újul ki ismét. Középkorú, elhízott személyeknél gyakoribb, a betegek 95%-a férfi. Kialakulását nagyban elősegíti a szokatlan fizikai megterhelés, a piringazdag étrend (húsok, különösen vörös húsok és

²⁶ Képes Krónika 260–264., 209. caput.

²⁷ KK 143., 144., 146.

²⁸ KK 143., 146.; WEHLI 2011. 123.

²⁹ KHO 138.; Anjou okl. XXXI/611.

³⁰ Képes Krónika 259., 208. caput, „peduum etiam et manuum dolore nimio nimium torquebatur” (SRH I. 496. 208. caput.).

³¹ PETRÁNYI 2006. 459–460.

³² JÓZSA 2011. 121.

³³ JÓZSA 2006. 136.

máj, valamint az alkohol nagyarányú fogyasztása),³⁴ ezért sokan a gazdagok betegségének is nevezik. Tekintettel a középkori táplálkozási szokásokra a király valószínűleg mind húsból, mind italból jelentős mennyiséget fogyaszthatott, s talán ez okozta a végtagok fájdalmát.

Károly Róbert egészsége valószínűleg tartósan meggyengült, ezt az említett krónikarészleten kívül több okleveles adat is bizonyítja, sőt egy helyen köszvénynek (podagra) nevezik a király betegségét. Legtöbbször nem tudjuk, hogy konkrétan milyen betegség kínozza az uralkodót, de bizonyos, hogy súlyos bántalmak lehettek, mert Károly diplomáciai és hadi kötelezettségeit is kénytelen volt lemondani miattuk. Korábban személyesen vezette hadjáratait, és részt vett tornákon is, ami a XIV. században egyre inkább elterjedt hazánkban.³⁵

Az első ilyen adat 1332-ből származik. Károly Róbert fiával Velencébe akart utazni, meg is érkeztek Fehérvárra, de itt köszvényes fájdalom kerítette hatalmába, és betegsége, valamint a vihar fenyegetése miatt, bárói tanácsára visszament Visegrádra.³⁶ Bár a szövegben köszvény (podagra) szerepel, nem feltétlenül biztos, hogy a mai értelemben vett köszvényre utal a forrás. Az utazás, illetve a közelgő vihar említése alapján akár az ízületi kopás miatti reumás fájdalom sem kizárható, mindenesetre valószínűleg elég súlyos lehetett, ha a király elhalasztotta tervezett útját. Ugyancsak köszvénynek nevezi Károly betegségét Antonio Bonfini is: „azt mondják, nem sokkal később kezét és lábát megtámadta a köszvény, de mindent ugyanazzal a kiegyensúlyozottsággal viselt el”.³⁷

A következő adat valószínűleg nem ehhez a betegséghez köthető. 1333-ban eljutottak Nápolyba fiával, Andrással, de ez az utazás sem volt szerencsés az uralkodó számára. Szeptember 9-én XXII. János pápa írt Róbert nápolyi, valamint Károly magyar királynak. Levelében arról számol be, hogy hallomására jutott, miszerint Károly lázas betegségbe esett, de a természetes ürítések következtében a láz csökkent, és remény van a felépülésre.³⁸

Tudjuk, hogy a király kíséretében ott volt Longobard Jakab orvos, csanádi püspök is, illetve a krónika megemlíti, hogy „a király március hónapban épségben visszaért, és azok is mind jó egészségben, akik elkísérték

³⁴ PETRÁNYI 2006. 467.; VIDA 1994. 59–60.

³⁵ BERTÉNYI 2000. 146. Károly 1319. június 8-án például azért adott birtokot Hontpázmány nembeli István királyi udvari ifjúnak, mert lándzsajátékban megsebesítette őt és 3 fogát kiverte (Anjou okl. V/481.).

³⁶ „idem dominus rex una cum filio suo pervenit usque ad Albam Regalem, et ibi infirmitate podagrae occupatus, de consilio suorum baronum, tam occasione dicte sue infirmitatis, quam etiam occasione hiemis imminentis, rediit Visegradum” (WENZEL I. 312. szám. 301.).

³⁷ Bonfini II. 9. tized (442.).

³⁸ Anjou okl. XVII/422., 423.

őt.”³⁹ Giovanni Villani is beszámol a király és fia nápolyi tartózkodásáról, de a betegségét nem említi.⁴⁰

Józsa László szerint a király ekkor „ismét” megbetegedett, baját „gyomor-mérgezésnek” vélték. Ezek alapján szalmonellára, vagy gyomor-fekélyre, savtúltengésre gondolt.⁴¹ A pápai oklevelekben azonban nem szerepel gyomor-mérgezés, a szövegrész lázas megbetegedést és természetes ürítést említ,⁴² tehát a gyomorfekély és a gyomorégés nem valószínű, mert egyik sem jár lázzal. Nem tudni pontosan, mit érthetünk természetes ürítésen; lehet izzadás, de akár hasmenés és hányás is. Ez alapján viszont számos lehetséges kórra gondolhatunk a napszúrástól a szalmonelláig. Mindenesetre valószínűleg hosszabb és komolyabb betegségről lehetett szó, ha érdemesnek tartották értesíteni róla a pápát. Sőt, akár még a mérgezés gyanúja is felmerülhetne, de Józsa László kutatásai szerint, a közhiedelemmel ellentétben a középkorban nem annyira gyakoriak a valódi mérgezéses esetek, sokkal inkább a higiénés és konyhatechnikai viszonyokat lehet okolni, bár megjegyzi, hogy Itáliában valóban „divatos” volt a mérgezés és annak kísérlete.⁴³ Az állati mérgek közül kiemeli az osztriga mérgét,⁴⁴ amit Károly király akár még fogyasztatott is a tengerpart közelében, de ha ettől lett volna rosszul, az akár a véletlen műve is lehetett. Mindenesetre szerintem jelen esetben talán valamiféle ételmérgezésről volt szó.

Galhardus de Carceribus prépost 1338. június 11-én kelt levelében arról számolt be XII. Benedek pápának, hogy Magyarország királya erősen gyengélkedik (graviter infirmatur), hívására Lengyelország királya eljött hozzá (per ipsum vocatus ad eum pervenit), amit az is bizonyít, hogy megmutatta Galhardusnak a pápa oklevelét a lengyel király és a krakkói püspök között létrehozandó békéről.⁴⁵ Károly Róbert betegségéről IV. Károly császár is beszámol önéletírásában: „Magyarország királyához utaztam, aki súlyosan megbetegedett”.⁴⁶ Nagy Balázs, az önéletrajz⁴⁷ magyar fordítója szerint ez 1339. február–márciusában történt, de nem kizárható, hogy a két

³⁹ Thuróczy 169., 124. caput : „rex rediit cum sospite in mense Marcii et cum sanitate omnium suorum, qui ipsum fuerant comitati” (Chronica Hungarorum 152. 124. caput.).

⁴⁰ Villaniak 111. 10. könyv 225. caput.

⁴¹ JÓZSA 2010. 140–141.

⁴² „Carolus (...) febrili fuerit infirmitate gravatus, sed per dei gratiam propter evacuationes naturales febris diminuta” (THEINER I. DCCCLXXIX), illetve a Károlyhoz írt levél szerint „te (...) febrili fuisse infirmitate gravatum, sed (...) audivimus, quod propter evacuationes naturales aliquas febris diminuta” (THEINER I. DCCCLXXX).

⁴³ JÓZSA 2010. 35.

⁴⁴ JÓZSA 2010. 33.

⁴⁵ Anjou okl. XXII/286. Ezúton szeretném megköszönni Piti Ferencnek, hogy az akkor még kéziratos anyagot a rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁶ „Et processu ad regem Hungarie, qui graviter infirmabatur” (IV. Károly 176–177.).

⁴⁷ IV. Károly

szerző ugyanazt az eseményt írja le, bár lehet, hogy Károly betegsége ilyen hosszan elhúzódott.

A király egészsége addigra tehát tartósan megromlott. 1340. június 12-én arról értesülünk, hogy a király betegsége, testi gyengesége, valamint a tatárok Magyarország elleni támadása miatt⁴⁸ ez évben nem fog Dalmáciára támadni,⁴⁹ ahova hosszabb ideje tervezett hadjáratot. A témáról részletebben Piti Ferenc írt, s ő is úgy gondolja a források alapján, hogy a tatár támadás mellett a király betegsége is fontos szerepet játszhatott a hadjárat elmaradásában. Tavasszal Károly még személyesen akart hadat vezetni, ezt okleveles adatok is alátámasztják: március 28-i oklevelében a László zágrábi püspök és népei közötti perben az oklevelek bemutatását akkorra halasztotta, amikor ő Horvátország felé tartva Zágrábba ér.⁵⁰ Egy április 29-i okleveléből pedig megtudjuk, hogy Károly Róbert tervei szerint felesége és kisebb fia is elkíséri Dalmáciába.⁵¹ Május elejére azonban megváltoztatta terveit, ugyanis a zágrábi püspök ügyében különös királyi embert nevez ki,⁵² s végül nem a király ítélkezett. Mivel feltehető, hogy Károly csak a per miatt nem utazott volna Zágrábba, hanem ezt a dalmáciai hadjáratral kötötte volna össze, valószínű, hogy a helyettes bíró állítása már a sereg személyes parancsnoklásáról való lemondását jelzi.⁵³ Május elején egyéb perek dokumentumaiból úgy tűnik, hogy Drugeth Vilmos fog hadat vezetni Ruténiába az ország hadjáratában,⁵⁴ vagyis Károly továbbra sem személyesen állt serege élére, hanem a nádorra hagyta a parancsnokságot.⁵⁵ Tehát a király már május elején beteg lehetett, és betegsége legalább július közepéig eltartott.

Több oklevél utal Károly Róbert közelgő halálára. 1342. május 17-én maga a király adott ki oklevelet arra vonatkozóan, hogy Damásdon – kedvelt vadászóhelyén – megbetegedett, fogadalmat tett a Szent Mihály veszprémi egyháznak, hogy a tőlük elvett javakat visszaadja. Az uralkodó valószínűleg időlegesen jobban érezhette magát, hiszen fogadalmának eleget téve oklevelet állított ki arról, hogy minden haszonvételével és tartozékával együtt teljes joggal visszaadta azt, amit bizonyos tanácsadóira hallgatva korábban elvett. Az oklevélben az is szerepel, hogy Károly a betegséget az Istentől kiérdemelt, jogos büntetésnek tartotta,⁵⁶ ami valószínűleg mély vallásosságára és a középkori betegségfelfogásra utal.

⁴⁸ „propter sui corporis infirmitatem, et propter invasionem, quam fecerunt Tartari” (WENZEL I. 378. szám 400.; PÓR 1892. 76.).

⁴⁹ Anjou okl. XXIV/380.

⁵⁰ Anjou okl. XXIV/181.

⁵¹ Anjou okl. XXIV/236.

⁵² Anjou okl. XXIV/272.

⁵³ PRTI 2001. 44–45.

⁵⁴ Anjou okl. XXIV/286.

⁵⁵ PRTI 2001. 48–49.

⁵⁶ Anjou okl. XXVI/232.

Ez a szemlélet más esetekben is tetten érhető. Ismerünk egy 1321. december 8-án kelt oklevelet, amelyben XXII. János pápa Károly király kérésére mindazoknak, akik bűnbánatot tartanak és gyónnak, és naponta a király és a királyné üdvéért és azért könyörögnek Istenhez, hogy a királynak utóda szülessék, 20 napi bűnbocsánatot engedélyez.⁵⁷ A Képes Krónika tudósításával ellentétben⁵⁸ a királyi párnak csak 1323-ban születhetett meg első gyermeke.⁵⁹ Örömiük nem volt tartós, ugyanis 1323. május 8-án arról értesülünk, hogy I. Károly, hogy elsőszülött fia betegségéből meggyógyuljon, megfogadta, hogy hű nemeseinek birtokait visszaadja, bárki tulajdonában is legyenek azok.⁶⁰ Azonban a királyfi nem érte meg az egyéves kort. I. Károly király elsőszülött fiának, Károlynak halála idején saját, fia és ősei lelki üdvéért fogadalmat tett, hogy az ország egyházainak jogait visszaadja. Ezért meghagyta a pozsonyi ispánnak, hogy a pozsonyi egyház birtokait és jogait szerezze meg és adja vissza.⁶¹

Az előbb sorolt példákbl is látható, hogy Károly Isten segítségétől várta az utódja megszületését, s eszközölt ki a pápától búcsút mindazoknak, akik ezért imádkoztak. Fia halálát saját bűneinek büntetéseként fogta fel, s úgy akart feloldozást nyerni maga és gyermeke számára, hogy fogadalmat tett bűnei jóvátételére.

Nem ismert, hogy a halálát okozó betegség tört ki rajta erősebben, vagy a korábbi betegség híre miatt, de Gervasius fia Péter, Viviers-i (Vivariensis) kanonok, pápai követ és tizedszedő, 1342. május 19-én a következőket írta: amikor meghallotta, hogy Magyarország királya halálosan megbetegedett, félvén az ország felbolydulásától, elhatározta, hogy a nála levő pénzekkel elhagyja az országot.⁶² Mindenesetre ebből, illetve a fentebb említett esetekből (1333., 1338.) megállapítható, hogy a pápai udvar elég jól tájékozott volt hasonló ügyekben.

A király azonban még közel két hónapig élt, 1342. július 16-án hunyt el.⁶³ A krónikás a temetést hosszasan ecseteli, de egy szót sem ejt arról, hogy mi okozhatta az uralkodó halálát. Bonfini késői leírása szerint „Károly, negyvenkét esztendei királyság után forró lázba esett, és augusztus 17-ik kalendáján befejezte életét Visegrádon”,⁶⁴ de a tudós humanista ismeretlen eredetű adata számos más, a korszakkal kapcsolatos tévedése miatt (pl. 1326-ra teszi Károly és Erzsébet esküvőjét, sőt, fia halálakor – aminek dátumát szintén hibásan adta meg – Martell Károlyt még élőnek véli) fenntartásokkal

⁵⁷ Anjou okl. VI./331

⁵⁸ Képes Krónika 253. 199. caput

⁵⁹ Részletesebben lásd KRISTÓ 2005. 14–28.

⁶⁰ Anjou okl. VII./175.

⁶¹ Anjou okl. VII./258.

⁶² Anjou okl. XXVI/240.

⁶³ Thuróczy 172. 128. caput

⁶⁴ Bonfini II. 9. tized (449.).

kezelendő. Józsa László szerint a korábban leírt köszvény a felelős, ami az évek során veseelégtelenséghez, testi leépüléshez és végül a király halálához vezetett.⁶⁵ Lehetséges, de egyéb bizonyítékok hiányában nem vállalkozom a kérdés eldöntésére.

Nagy Lajos

Nagy Lajos királyról lényegesen több információval rendelkezünk, köszönhetően Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikáinak.⁶⁶ Küküllei leírása szerint Nagy Lajos „kellő magasságú ember volt, magasztos tekintetű, haja és szakálla göndör, mosolygós szemű, vastag ajkú, vállainál egy kissé meghajlott.”⁶⁷

Születéséről megemlékezik a Képes Krónika: „Az Úr ezerháromszáz-huszonhatodik évében, március nonaeját megelőző harmadnapon (március 5.) fia született ugyanennek a királynak, ama szent hitvallónak, vérrokonának a nevére⁶⁸ örömeiben Lajosnak nevezett el.”⁶⁹

A születést a krónikakompozíció egyik miniatúrája is megőrizte számunkra.⁷⁰ A képen sziklás hegyvidéken – háttérben egy várral a magaslaton – ágyban fekszik, fején koronával Erzsébet királyné; a jobbról álló három nőalak közül az egyik a koronás fiúcskát anyjának nyújtja.⁷¹ A királyné szemérmesen, nyakig begombolkozva fekszik lépcsőzetes ágyán, hátát párnákkal támasztották föl. Körülötte csak nőket találunk, ami valószínűleg a korszak felfogását tükrözi. Nem tudjuk, kit ábrázol a két koronás nőalak, de a harmadik, aki a babát a királynénak nyújtja, Vida Mária szerint talán a bába lehet, akinek előkelő származására utal a vállát takaró hermelinprémes palást.⁷² A korszakban – annak ellenére, hogy szép számban voltak orvosok a királyi udvarban – a szülést valószínűleg nők vezették le.

Farkaslaki-Hints Elek szerint a bábák rendje nem alakult ki a XVI. század előtt, nők segédkeztek a szüléseknél, akik idősebb társaiktól sajátították el ennek fortélyait éles helyzetekben.⁷³ Az orvosok nem tartották magukhoz méltónak a szüléseknél való segédkezést, csak a XV. század végén

⁶⁵ JÓZSA 2010. 142. Érvelése annyiban hibás, hogy a király kéz és lábájdalmát csak egyszer, 1330-ban említi a krónikakompozíció.

⁶⁶ Kutatásom jelen állapotában Nagy Lajossal kapcsolatosan főként a narratív források és a szakirodalom megállapításaira hagyatkozom, az okleveles anyag vizsgálata további kutatás tárgyát képezi, ugyanakkor fontosnak tartottam ezeket összegyűjteni és ütköztetni.

⁶⁷ Küküllei 55. caput 40.; „Fuit autem homo competentis proceritatis, oculis elatis, crinibus et barba crispis, sereno vultu, labiosus et aliquantulum in humeris curvus” (Chronica Hungarorum I. 188., 185. caput).

⁶⁸ A rokon Károly Róbert anyai nagybátyja, Toulouse-i Lajos, akit 1317-ben avattak szentté.

⁶⁹ Képes Krónika 253. 202. caput

⁷⁰ KK 140.

⁷¹ Képes Krónika 557.

⁷² VIDA 1994. 137.

⁷³ FARKASLAKI 1939. 292.

kezdték foglalkozni a szülészeti kérdésekkel, addig legfeljebb elméleti alapon adtak tanácsokat.⁷⁴ Ez Vida Mária kutatásaival is egybevág; a XV. század előtt nincs a bábákra vonatkozó szabályozás, nem céhes kereteken belül működött, Magyarországon csak a XVI. századtól mutatható ki „hivatásos” bába jelenléte a városokban.⁷⁵ Ezek alapján lehetséges, hogy Erzsébet királynőnek nem egy bába, hanem az udvarban élő valamelyik idősebb nő segédkezett.

Nagy Lajos életére nagy hatással volt a lovagi kultúra, példaképe Szent László király volt.⁷⁶ Szerette a lovagi tornákat, például 1343. február 25-én Károly örgróf tornát rendezett a tiszteletére, melyen ő és Frigyes osztrák herceg is részt vett.⁷⁷ Életével meg akart felelni a lovagi eszményeknek, ezt bizonyítja legendás bátorsága, amit az udvara – és talán a mai olvasó is – gyakran felesleges vakmerőségnek gondolt. Emiatt több sérülést is elszenvedett.

Második nápolyi hadjárata során 1350. június 14-én ért Canossa városához, megadásra szólította fel a vár védőit, de azok húzták az időt, ezért a király elrendelte az ostromot. Kezében pajzsával és tüzes csóvával indult a vár bevételeire,⁷⁸ és „amikor fegyveresen sietett felmászni a létrán kövek ütésitől eltalálva az árokba esett, testén súlyos sérülést szenvedett,⁷⁹ emiatt a bárók és lovagok nyomatékosan a szemére vetették, hogy olyanra ragadtatta magát, ami nem illik a királyi felséghez.”⁸⁰

Valószínűleg a király viselt páncélt, mert Lajos a nehéz fegyverzetű lovagjai élén küzdött, gyakran egyéb alkalmakkal is teljes vértetben jelent meg a nyilvánosság előtt.⁸¹ A korszak fegyverei leginkább művészeti ábrázolásokról ismertek. Az Anjou királyok által viselt sisak leginkább egy vörösmárványból készült dombormű alapján rekonstruálható, amely

⁷⁴ FARKASLAKI 1939. 290.

⁷⁵ VIDA 1994. 117.

⁷⁶ BELLÉR 1986. 13–14.; DERCSÉNYI 1941. 54–55. Nagy Lajos Szent László-tiszteletét többek közt az is mutatja, hogy érmeire a szent képét verette (BERTÉNYI 1989. 48.). Az első két fajtájú aranyforintján még Keresztelő Szent János alakja szerepel, mint apja pénzein, de a harmadik változatnál már Szent László, s innentől ő szerepel pénzeinken hosszú évszázadokig (RÉTHY 2004. II. 12.; GEDAI 1991. 9–10.).

⁷⁷ PÓR 1902. 44.

⁷⁸ PÓR 1902. 224.

⁷⁹ „Cum ipse armatus per scalam ascendere festinaret, ictibus lapidum graviter percussus in fossatum est prolapsus gravem in corpore suo sustinens lesionem” (Chronica Hungarorum I. 172. 149. caput).

⁸⁰ Küllői 19. caput 23. Bonfini is beszámolt erről krónikájában „miközben az ostromlott várost bevették, az odatámasztott létrára szinte az elsők között felfelé nyomakodó királyt a közápor lesodorta és összetörte, úgyhogy majdnem halálra zúzta magát, és ha a testörkülönítmény nem siet a segítségére, és meg nem szabadítja a városlakók fenyegetésétől, Lajos úrnak e napon bizony vége lett volna, miért is a katonák meg a kapitányok alaposan megszidták, hogy magával mit sem törődve életét meggondolatlanul veszélyeztette” (Bonfini 467. II. 10.).

⁸¹ BELLÉR 1986. 71. A szerző szerint ez utóbbi a merényletek miatt volt fontos.

feltehetőleg a székesfehérvári Anjou-sírkápolna heraldikus dísze lehetett, s ami a korszakban használatos tényleges harci sisakokat jelenítette meg.⁸² Ez egy leveles díszű, orrpecekkel, szemréssel kialakított csöbörsisak volt, melynek felső részén textiltakaró és drágaköves abroncsú, liliomos korona és egy patkót tartó struccfej töredékes ábrázolása látható. Hasonló sisakban ábrázolja a Képes Krónika Károly Róbertet a rozgonyi csatában,⁸³ és a havasalföldi hadjáratot ábrázoló egyik miniatúrán is ilyet visel Dénes fia Dezső⁸⁴, de ilyen látható a győri püspökvár egyik homokkő faragványán is,⁸⁵ valamint egy, eredetileg a padovai vár falát díszítő Lajos-címeres faragványon⁸⁶, és az aacheni székesegyház kincstárában őrzött, magyar és lengyel királyi címerekkel díszített palástkapocs-páron is.⁸⁷ A teljesség igénye nélkül még a Nagy Lajos és Erzsébet királyné által felajánlott zárai Szent Simeon-ereklyetartó címerének hasonló csöbörsisak-ábrázolása említhető meg.⁸⁸

A XIV. század közepének magyarországi nehézlovasai körében a Képes Krónika miniatúrai alapján elterjedt volt már (részben feltehetően nápolyi hatásra) a francia stílusú lovagi fegyverzet, a sodronyvértezet mellett a vállak páncélkorongokkal való védelme, a sodrony fölé a comb, a lábszár, illetve a térd védelmére felszíjazott vérték, a csöbörsisakok mellett az ellenzős, ún. bascinet-sisak, és a páncélkesztyű viselete. A kor egyik leghatalmasabb nagyurának, Garai Miklós nádornak siklósi sírköve is ilyen páncélzatban ábrázolja az elhunytat, aki karvérteket és páncélkabátja fölé csatolt mellvértet is hord. A király minden bizonnyal teljes lemezvértezzel rendelkezett, ilyenben ábrázolja a század derekán készült karaszközi freskó Szent László királyt.⁸⁹

Nem tudjuk, hogy Canossa ostromakor hol találták el a kövek, illetve milyen magasságból esett az árokba. A sérülés számos tényezőtől függ: a magasságtól, a lezuhanó test súlyától, az esés módjától, az érkezési felszín minőségétől, vagy, hogy esés közben ütközik-e még valamilyen tárggyal. Számít az életkor is, mert a fiatalabb, rugalmasabb szövetek, csontok kevésbé sérülékenyek.⁹⁰ A leírás csak annyit mond, hogy az uralkodó a testén szenvedett sérülést, ez számos lehetséges kórképet jelenthet, különféle csonttöréseket, agyrázkódást, agyúzódást, de akár izom- és belső szervi sérülései is lehettek. Ám Nagy Lajos sérülései a „graviter” jelző ellenére sem lehettek túlságosan komolyak, hiszen tovább folytatta a hadjáratot (Ascoli, Melfi,

⁸² DERCSÉNYI 1941. 110.

⁸³ KK 137.

⁸⁴ KK 143.

⁸⁵ PANDULA 1988. 239.

⁸⁶ DERCSÉNYI 1941. 31.

⁸⁷ DERCSÉNYI 1941. 169.

⁸⁸ PANDULA 1988. 28. kép.

⁸⁹ KOVÁCS 2005. 32–34. vö. PANDULA 1988. 241–244.

⁹⁰ SÓTONYI 2011. 163.

Conza, Oliveto, Contursi, Eboli, Salerno, Scafati és Acera érintésével Nápoly felé.⁹¹ Az utat meglehetősen gyorsan tették meg, valószínűleg nem kellett a király sérülése miatt megállni.

Nagy Lajos azonban nem tanult korábbi sérüléséből, mert 1350. július 26-án Aversa ostrománál ismét megsebesült. Az esetet Matteo Villani, illetve Lajos mindkét kortárs magyar életrajzírója is megörökítette.

Az olasz krónikás szerint „A király személyesen vett részt a rohamban, hogy kivegye belőle a maga részét s erélyt öntsön a többiekbe. Rohamot intéztek s a védők kifárasztása végett sűrűn megújították, a nyilazással is megtették a magukét, de a bent lévők számszerűaik segítségével köveket s meszet dobtak rájuk, lándzsákkal, karókkal s más eszközökkel mindenfelől visszaverték őket, úgy hogy a fal egyetlen részét sem bírták elfoglalni, hanem sokan elestek, még többen megsebesültek közülük, sőt maga a király is sebet kapott és szégyennel és gyalázattal visszavonultak az ostromtól.”⁹²

Küküllei János meglehetősen szűkszavúan számolt be az eseményről: „Mikor pedig a király Aversa városát seregével vívni kezdte, és maga is harcba bocsátkozott, egy számszerű nyilától a lábán életveszélyesen megsebesült,⁹³ és az isteni segítségben bízva meg az orvosok gondoskodása révén alig került el a halált.”⁹⁴ Azt is megjegyzi, hogy „Végül a várban történt időzés alatt a király jól felépült, egészsége helyreállt.”⁹⁵

A Névtelen szerző részletesebb leírást ad: „Midőn tehát a király ezen Aversa városát ostromolta, esett meg az, hogy Szent Anna ünnepén (1350. július 26.) közelített a várfalhoz (...) Egy világi állt a falon, és megismerve a király személyét hirtelen rányilazott, és bal lábán igen súlyosan megsebesítette. A király pedig úgy tért meg szálláshelyére, hogy a nyíl vasa a lábában volt, az egész éjszakát álmatlanul töltötte. Reggelre kelve jön Lackfi István Ulrikkal, és 12 rántással is alig húzták ki a vasat. Mekkora fájdalmat élt át, és milyen jajkiáltásokat hallatott a király, hosszú lenne elbeszélni,⁹⁶ amikor pedig a leghevesebben mozgatták a vasat, hogy kihúzzák, jajgatások közepette kérlelte Lackfi István vajdát: „Kímélj engem!” – mondta, mivel minden rántással a húsát marcangolta.”⁹⁷(...) Miután kihúzták a vasat, az

⁹¹ KRISTÓ 1988. 120.

⁹² Villaniak 188. 92. caput

⁹³ „sagitta baliste in pede fuit letariter vulneratus” (Chronica Hungarorum I. 173. 152. caput).

⁹⁴ Küküllei 24. 22. caput

⁹⁵ Küküllei 24. 22. caput „Tandem mora protracta in castro rex bene convalescens recuperata sanitate” (Chronica Hungarorum I. 173. 152. caput).

⁹⁶ „In sinistro pede grauissime vulneravit. Veniens autem rex ad hospicium habens ferrum sagitte in suo pede, totam noctem duxit insumpnem. Mane autem facto venit Stephanus filius Laczk cum Wolphhardo, et in tractu duodecimo vix ferrum extraxerunt. Quantum autem dolorem ipse rex eiulatu emiseric et clamorem, longum esset enarrare” (Dubnici 158. 167. caput).

⁹⁷ „quia in omni tractu de suis carnibus dilacerabatur” (Dudnici 159. 167. caput).

említett István lóra parancsolta a királyt, és a városban körbevezetve utasította a gyalogos katonákat, hogy fennhangon mondják: „Íme, Magyarország, Jeruzsálem és Szicília királya!” Ezt hallva a magyarok örömmujongásban törtek ki, az ellenség viszont jajveszékelt.”⁹⁸

Mint látható, a két magyar szövegrész ellentmond egymásnak, hiszen Küküllei leírása szerint a királyon orvosai⁹⁹ segítettek, míg a Névtelen szerint Lackfi szedte ki a nyilat. Az utóbbi leírás részletesebb, s talán leírója személyesen is jelen lehetett. Valószínűleg tehát sem orvos, sem sebész nem vett részt a hadjáraton.¹⁰⁰ A sebészet a korszakban amúgy is kezdetleges volt Európában, így hazánkban is.¹⁰¹ A XII–XIII. században az egyház több zsinaton is foglalkozott az egyháziak által végzett orvosi tevékenységgel, melynek eredményeként elsősorban a sebészeti eljárásokat tiltották. Az 1130-as clermonti, az 1163-as toursi, az 1213-as párizsi zsinatokon megtiltották, hogy az egyháziak sebészeti beavatkozást végezzenek, végül 1215-ben a IV. lateráni zsinaton végképp szétválasztották a sebészetet és az orvoslást.¹⁰² Ennek hatása Magyarországon is érződött, 1279-ben a budai zsinat eltiltotta a klerikusokat az égetéssel és vérzéssel járó beavatkozásoktól.

Bár egyes orvosi (Salerno, Montpellier, Bologna, Padua) karokon oktattak sebészetet,¹⁰³ mégis részben laikusok vették át a sebgyógyítás „művészetét”, s egyfajta céhként működtek. A sebészek régi neve a *chirurgus*, ami számos alakban fordul elő az oklevelekben. A Budai Jogkönyv elvileg róluk is rendelkezik, de csak az artikus címe szerepel, a szöveg nem,¹⁰⁴ Magyarországon csak a XVI. században találkozunk valódi sebészcéhekkel. Megbecsültségük, szaktudásuk nem volt nagy. A katonai sebészek fő feladatai a szúrt sebek ellátása, vérzéscsillapítás, a seb kitisztítása és összevarrása, nyílhegyek eltávolítása, csonttörések ellátása és az amputáció volt.¹⁰⁵ A nyílhegyeket a korszak sebészei ollós fogók, csipeszek segítségével próbálták a húsból, illetve a csontból kiemelni.¹⁰⁶

⁹⁸ Névtelen 14. 56. caput; Dubnici 158–159. 167. caput

⁹⁹ Bonfini későbbi munkája is említ orvost, valószínűleg Küküllei alapján „Lajosnak szokása volt, hogy háborúban ugyanúgy szolgáljon közvitézként, mint hadvezérként, és noha az iménti veszedelem óvatosabbá tehetné volna, amikor elkezdődött annak a várnak az ostroma, (...) kockázatos verekedésbe bocsátkozott, úgyhogy belevetette magát a nyílzáporba, és a lábát egy nyílvesszőtől alaposan sebesítve húzta vissza; orvosi segítséget kapott, amely azonban nyilvánvaló isteni oltalom nélkül mit sem ért volna” (Bonfini 467. II. 10.).

¹⁰⁰ Érdekes adat, hogy a királyt első nápolyi hadjáratára elkísérte egy csillagjós, aki valószínűleg azonos Conversino da Ravenna királyi orvossal/felolvasóval (DERCSÉNYI 1941. 14.). Tehát, ha volt is orvos a hadjáraton, az sem feltétlenül értett a gyakorlati orvosláshoz, illetve sebészethez.

¹⁰¹ FARKASLAKI 1939. 285.

¹⁰² VIDA 1994. 88.

¹⁰³ VIDA 1994. 88.

¹⁰⁴ Budai jogkönyv II. 368. 103. artikus

¹⁰⁵ VIDA 1994. 98.

¹⁰⁶ VIDA 1994. 100.

Furcsa módon Nagy Lajos számára az adott helyzetben akár szerencsés is lehetett, hogy nem volt jelen sebész, mivel a korszakban a gennyes sebeket nem fertőtlenítették, ugyanis a gyógyuláshoz szükségesnek tartották „a jó és dícséretes gennyet” („*pus bonum et laudabile*”).¹⁰⁷

Talán túlzásnak érezzük, hogy Küküllei életveszélyesnek nevez egy lábsebet, de a számszerj lövése, bár 100–120 lépésre volt igazán hatásos,¹⁰⁸ akár 300 lépésnyi távolságról is képes volt átütni a legerősebb sodronyvértet is,¹⁰⁹ rögzített helyzetben 250 lépésről a lovagi lemezvértet is.¹¹⁰ A teljes páncélzatú lovagok a láb védelmére a lábszárat körülölelő, oldalt összekapcsolt lemezvért mellett domborított térd- és combvértet hordtak, viszont a comb hátoldalát csak sodronypáncél fedte, hogy ne jelentsen akadályt a lovagi nyeregben való ülésnek.¹¹¹ Egy 2 mm vastag lemez kb. 100 kJ energiájú behatásnak képes ellenállni, míg a számszerj 200 kJ energiával röpíthette a nyilat.¹¹² Egy ilyen lövés akár át is szakíthatta a lemez- vagy sodronyvértet, és töredékeiket belenyomhatta a sebbe. Efféle sérülésnél ronszolódhatnak az erek, akár csont is törhetett, az áldozat elvérezhet; illetve fennáll a fertőzés veszélye is.¹¹³

A leírásból csak annyit tudunk meg, hogy az uralkodónak a bal lába sérült, sajnos azt nem, hogy pontosan hol találták el.¹¹⁴ Ahol a test felszínéhez közel futnak nagy véredények (pl. lágyék), nem nagy erejű szúrásoknak is lehet halálos kimenetelű érsérülés a végkifejlete. Ha például a combján találták el, akkor a combverőér és visszér is sérülhetett, akár még csontot is érhetett a nyílvessző.

Amennyiben a találat nagyobb eret ért, jelentős vérvesztéssel kell számolnunk. Fél liter vér elvesztése szédülést okoz, 1 liter után a sebesült elájul, s közben a szervezet nem jut elég oxigénhez, felhalmozódik a széndioxid, ami végül az áldozat fájdalommentes halálához vezet. Mivel a középkorban nem tudták pótolni a vérvesztést, így az csak lassan termelődött vissza, addig pedig a sérült gyenge volt.

A király sebe a forrás szerint súlyos volt, de valószínűleg időben elszorították. Lehetséges, hogy a nyílhegy szakállas típusú¹¹⁵ volt, mert

¹⁰⁷ BENEDEK 1990. 102.

¹⁰⁸ PANDULA 1988. 233.

¹⁰⁹ KALMÁR 1971. 143.

¹¹⁰ TEMESVÁRY 1989. 144.

¹¹¹ PANDULA 1988. 243.

¹¹² JÓZSA 2006a. 1520.

¹¹³ SÓTONYI 2011. 129.

¹¹⁴ Józsa László szerint a lábszárat érte sérülés (JÓZSA 2010. 148.), Vida Mária pedig úgy gondolja, hogy a combjába fűródott, s a vesszőt Laczkó(!) erdélyi vajda fia húzta ki (VIDA 1994. 100.).

¹¹⁵ A hadicélú számszerjnyílvesszők ugyan a korban egységesen négyélű, rombusz keresztmetszetűek (KALMÁR 1971. 146.), de alkalmaztak szakállas példányokat is, igaz, elsősorban gyűjtőnyilaknál, nád és zsindeletetők ellen (TEMESVÁRY 1989. 144.).

minden rántással a húsát marcangolta. A nyílhegyet úgy alakították ki, hogy ha megpróbálják eltávolítani, beleakadjon és feltépje a körülötte lévő ereket és szövetet, ezzel is növelve a fájdalmat és a vérvesztést. Ha mélyebben fúródott a lábba, akkor a nyílvevő fa része is a sebbe jutott, amiből szálkák kerülhettek a szervezetbe. Ráadásul egyes esetekben a nyílhegyeket szándékosan beszennyezték, mert így, ha csak kisebb sebet okoztak is vele, fennállt a vérmérgezés veszélye.

A beszámolóból kiderül, hogy a nyilat nem távolították el azonnal, hanem egy teljes éjszakán át benne volt a király lábában. Mindez vérmérgezéshez (szepszis) is vezethetett volna. A seb elfertőződhetett, ha nem kezelték, s a kórokozók elszaporodhattak, ami a szervek alulműködéséhez vezethet. Következmenyei ellenőrizhetetlen vérzések, vérrögképződés, amit szeptikus sokk – keringési elégtelenség – követ, a betegnek légzési nehézségei lesznek. Oroszlánszívú Richárd is így vesztette életét.¹¹⁶

A király szenvedései nem értek véget a vas eltávolításával, még lóra is kellett ülnie, hogy megmutassa a saját embereinek és az ellenségeinek, még életben van. Nem csoda, hogy a vár elfoglalása után Nagy Lajos hosszasan időzött itt, „egészen Kisasszony napjáig”,¹¹⁷ vagyis szeptember 8-áig maradt.¹¹⁸ Józsa László biztosra veszi, hogy Nagy Lajosnál sebláz lépett fel, de a királynak sikerült úrrá lennie a szepszisen, miután két hónapig lábadozott.¹¹⁹ Ugyanakkor valószínűleg nem emiatt késlekedett, hanem (szemben a magyar források állításaival) az ostrom tarthatott meglehetősen sokáig, egészen szeptemberig: „A védők ugyanis (...) Aversa hosszas védelmében kifáradva s azon hitben, hogy a Királyság a magyar király birtokában marad, bár még egy ideig tarthatták volna magukat, elhatározták, hogy a maguk érdekében tárgyalásba bocsátkoznak vele. S kapitányuk, Jacopo Pignattaro úr, királyságbeli, új uralom után vágyódó ember léte, hamarosan meg is alkudott a királlyal és zsoldjuk címén a magyar királytól nyert pénzért átadta neki Aversa városát, ki is egész lovasságával rögtön bevonult s nem tűrte, hogy bármilyen erőszakot vagy fosztogatást tegyenek a lakosságon. S ez a mondott év szeptemberében történt.”¹²⁰

¹¹⁶ Richárdot Roger de Hoveden Krónikája szerint Chalus ostroma közben találta el a nyílvevő a karján. A sátrában sikertelenül próbálta eltávolítani a nyílvevőt, végül egy sebész – akit a forrás szerzője mészárosnak titulált – távolította el a vevőt, azonban először csak a fa részt, később magát a nyílhegyet is. A király tizenkét napi szenvedés után halt bele a sérülésbe (HOVEDEN 452–454.).

¹¹⁷ Névtelen 14. 56. caput

¹¹⁸ Bonfini is úgy tudja, hogy „Lajos ezután néhány napig lába gyógyítása végett a várban pihent” (Bonfini 468. II. 10.).

¹¹⁹ JÓZSA 2010. 148.

¹²⁰ Villaniak 189. 93. caput. Bonfini is hasonlóan számolt be az eseményekről: „Pignattaro Jakab, a város és az erődített vár kapitánya titokban tárgyalt Lajossal, és megígérte, hogy ha katonáival és felszerelésével sértetlenül elvonulhat, a várat a várossal együtt átadja. A király (...) az ellenfelének biztosította a megígért bántatlanságot” (Bonfini 467–468. II.10.).

Az uralkodó vakmerősége a későbbiekben sem változott. 1352. március 31-én Beltz váránál „virágvasárnap előtti szombat – nem törődve e vár hadigépeivel és nem félve annak védműveitől – a várra rontottak, lovagi fegyverzetben keltek át a várárokból torkukig érő vízen, s amikor a sánchoz közeledtek, íme, fentről számszeríjászok támadtak irgalom nélkül rájuk, és hatalmas szálfákat meg köveket oly bőségben dobáltak le, hogy Lajos királyt is a fején halálosnak szánt ütéssel fabunkóval, vagyis swlyoknak mondott kalapáccsal eltalálták, és a földre döntötték. Őt a földről Perényi Miklós emelte fel, és hátán vitte át a vízen.”¹²¹

A leírásból nem derül ki, hogy mit érthetünk lovagi fegyverzet alatt. Nagy Lajos valószínűleg viselt sisakot az ütközet alatt, ezért elkerülhette a komolyabb koponyasérülést. Nem tudhatjuk, sisakja milyen vastagságú lehetett. Kimutatták, hogy egy milliméter vastag lemezből készült sisak védőértéke maximum 40 kJ energiának, egy két milliméter vastag 100 kJ energiájú ütésnek képes ellenállni.¹²² Persze nem ismert, hogy mekkora súlyú volt ez a fakalapács, de összehasonlításképpen a kard és a harci balta akár 60–130 kJ kinetikus erővel is bír – ami függ a fegyver súlyától, illetve a támadó erejétől is –, tehát a vértet sem jelentett teljes védelmet.

Mivel a sulyok fából készült, nem rendelkezett vágóéllel és nem szakíthatta át a fémsisakot, de így is okozhatott enyhébb agysérülést; agyrázódást, vagy agyzúzódást. Az agyrázódás (commotio) a zárt koponyatraumák után leggyakrabban kialakuló állapot, a fejet ért tompa ütés következtében az áldozat rögtön rövidebb ideig eszméletét veszti, az agytörzs átmeneti vérrellátási zavara miatt. Nem jár elváltozással az agy felületén, szemben az agyzúzódással (contusio cerebri), ami ugyan szintén nem feltétlenül jár koponyatöréssel, de nyomot hagy az agy felszínén, hosszabb ideig tartó eszméletvesztéssel jár, sokkal hosszabb a gyógyulási időtartama, illetve egyes esetekben nyugtalansággal és hallucinációkkal jár.¹²³

A király nem csak a csatában volt túlságosan merész: „Az Úr 1353. évében, amikor e Lajos király Szent Katalin Szűz másnapján Zólyomban vadászott, íme, az útjába eső havasokban váratlanul egy súlyosan megsebzett medve jött vele szemben, a király a vadászgerelyével¹²⁴ rátámadt, azt

¹²¹ Névtelen 60. caput 17. „sabbato ante Rhamis palmarum, non curantes ingenia, neque munimenta eisdem castris formidantes, irruerunt ad castrum, aquam in fossa castris, usque ad guttur in armis militaribus transeuntes, et cum appropinquarent valum, ecce desuper sagittatores balistrary ipsos crudeliter impetebant, et ligna grandia et lapides in tanta copia proicientes, quod etiam Lodouicum regem in capite ictu letali cum malleo ligneo vel calumpnia i. e. Swlyok concusserunt, et ipsum in terram deiecerunt. Quem Nicolaus de Pereny a terra eleuauit, et super dorsum suum ultra aquam transportauit” (Dubnici 163. 170. caput)

¹²² JÓZSA 2006a. 1520.

¹²³ SÓTONYI 2011. 151–153.

¹²⁴ Ez valószínűleg a korszakban használatos vadászlándzsá lehetett, mely hosszú, széles levél alakú csúcsban végződött, erőteljes köpjének két oldalán egy-egy keresztben álló oldal-szárnyal. Az ilyen lándzsák a rohanó vad megfékezését szolgálták, s megakadályozták,

gondolva, hogy vakmerősége következtében ezt a medvét szintén elejti, miként más efféle medvéket is földre szokott dönteni és megölni; de a szerencse ellene fordult, tulajdon hírnevéből fakadó gőgje is akadályozta, a medve lökte fel a királyt, és mindkét lábát 23 sebbel sebesítette meg, és ha isteni akaratból Besenyő János nem érkezett volna oda, e vad és felbőszült medve Lajos királyt megölte volna.”¹²⁵

Nem tudjuk pontosan, hogy milyen jellegűek voltak a sebek. Az állati harapás a kombinált sérülések csoportjába tartozik, a szemfogak szúrt, a metszőfogak vágott, a rágófogak zúzott sérüléseket okoznak. A harapás során nem csak összenyomó erő érvényesül, hanem egyidejűleg húzás, szakítás is történhet.¹²⁶ Jellemzőit meghatározza a harapott szövet, a harapás ereje és a harapó fogazat. Kiemelten fertőzésveszélyes.¹²⁷ Medve esetében még veszélyesebbek lehettek a karmok által okozott sérülések, illetve jelentős vérvesztéssel, vérmérgezéssel is számolnunk kell.

A királyt ez sem tette óvatosabbá. Matteo Villani az 1356-os trevisoi hadjárat kapcsán a következőket írta Nagy Lajosról: „Ez a magyar király, amennyiben az igazságot megtudhattuk felőle, nagylelkű, személyére nézve derekas és merész, nagy vállalatok sikerében nagyon lelkes, szigorú és büszke, báróival szemben igen félelmes tud lenni s köteles szolgálataikban megkívánja a készséget; mindenre vállalkozik a kellő előrelátás nélkül; fegyver dolgában népére jobban rá van utalva s merészebb, mint előrelátó azon túlságos bizalomnál fogva, mellyel ő irántuk, amazok pedig ő iránta viseltetnek, mivelhogy nagyon udvarias s jó modorú mindenkivel szemben. Nagy dolgokban gyakran adta hirtelen s könnyelmű elhatározás példáit s jobban ért a kedvezőtlen vállalatok abbahagyásához, mert félbeszakítja azokat, mint az erényes kitartáshoz.”¹²⁸

1359-ben a szerb király elleni támadása során átkelt Rácországba, de a szerbek kitértek az összecsapás elől, és egyre beljebb hátráltak az országban. A király személyesen kívánta vezetni hadait, hogy leszámoljon velük, de a bárói nem egyeztek bele.¹²⁹ Erről Matteo Villani számolt be krónikájában: „A király a siker láttára elhatározta, hogy személyesen kél át a hegységen, bárói azonban nem egyeztek bele, mert úgy vélték, hogy a király

hogy a penge túl mélyen hatoljon az állat testébe. Hegyüket élesre és hegyesre köszörülték, hogy a vadak sűrű szőrzetén és vastag bőrén is át tudjanak hatolni, főként a vaddisznó és medve vadászatánál alkalmazták (PANDULA 1986. 252.).

¹²⁵ Névtelen 62–63. caput 18. A sebesülésre vonatkozó rész „idem ursus regem deiccit, et utrumque pedem viginti tribus vulneribus sauciauit et nisi Johannes Besenew nutu diuino ibidem peruenisset, idem ursus ferox et furibundus regem Lodouicum interfecisset” (Dubnici 166. 171. caput).

¹²⁶ SÓTONYI 2011. 135.

¹²⁷ SÓTONYI 2011. 142.

¹²⁸ Villianiak 218. 6. könyv 68. caput

¹²⁹ KRISTÓ 1988. 146.

ezért ne tegye ki saját személyét a véletlennek, hanem sok báró s hadinép kelt át, hogy megküzdjön a szerbek királyával.”¹³⁰

Merényletek

Már egészen fiatalon az életére törtek, hiszen jelen volt mikor Záh Felicián meg akarta ölni a királyi családot. A krónika szerint miután Felicián megsebesítette a királyi párt a fiúkra támadt, de a nevelőik közbeavatkoztak,¹³¹ így csak néhány hajfürtjét vágták le.¹³²

1355-ben a szerb király seregével titokban Nagy Lajos szállására akart támadni, de Miklós esztergomi érsek, testvére Tamás, és más rokonai társaságában csatában visszaverték a támadókat.¹³³

Magyary-Kossa Gyula adattárából úgy értesülünk, hogy 1358-ban egy olasz nemes, Baldachini Julián felajánlotta a velencei tanácsnak, hogy megmérgezi Lajos királyt, ezért 12 000 aranyat és Castelfranco várát kérte. A tanács sokallta a kért jutalmat és nem fogadta el az ajánlatot.¹³⁴

Lajos öccse, András herceg ellen – meggyilkolása előtt – a Chronicon Estense szerint két sikertelen mérgezéses merényletet is végrehajtottak, végül azért fojtották meg, mert úgy tudták, az anyjától kapott talizmán – gyűrű – megvédi a mérgek és vasfegyverek ellen.¹³⁵

Egy alkalommal, 1352. évi litván hadjárata idején: „a király hajnalra átúsztatott a vízen, és egy vízzel körülvett, Dobravihuca nevű udvarházhoz érkezett, de semmi élelmiszert nem talált ott. Az éjszaka közepén pedig egy orosz felgyújtotta az udvarházat, és a király meg övéi valamennyien nehezen kerültek el a halál veszedelmét, mivel egy kis hídon át igen szűk kijárata volt csak az említett udvarháznak.”¹³⁶

¹³⁰ Villaniak 235. 9. könyv 32. caput

¹³¹ Képes Krónika 257. 206. caput

¹³² ALMÁSI 2000. 195. Ezzel szemben Józsa szerint „négyéves fiacskájának (a későbbi Nagy Lajos) jelentéktelen karcolások keletkeztek a fején” (JÓZSA 2010. 142.).

¹³³ KRISTÓ 1988. 133.

¹³⁴ MAGYARY-KOSSA 1994. 61. Pór Antalnál ez a történet másként szerepel, szerinte 1356 nyarán Treviso elhúzóódó ostroma közben tervezett merényletet Lajos ellen Juliano Baldachino helyi nemes úr. Kifigyelte az uralkodó szokásait, s társaival azt tervezte, hogy mikor reggel Lajos az Acieto nevű majorban a Sile folyónak háttal ülve leveleit intézi, csónakkal mögéje kerülnek, és a bozótból hurkot dobnak a nyakára, majd a vízbe rántják és el-eveznek vele. Azonban nem akarta elárulni a velencei Signoriának, hogy hogyan kíván végezni az uralkodóval, így azok nem teljesítették feltételeit: nem adták neki a kért 12 ezer aranyat és Castelfranco várát. A békekötést követően Nagy Lajoshoz eljutott a merénylet híre (maguk a velenceiek árulták el). Meghívta magához Budára a nemest, aki elmesélte tervét. A király úgy vélte, hogy ez akár sikerülhetett is volna. Lovagiasan paripákkal és sólymokkal ajándékozta meg „merényletjét” (PÓR 1892. 307–308.; BERTÉNYI 1989. 62–63.).

¹³⁵ PÓR 1892. 105–106.; DÜMMERTH 1982. 386–387. Bellér viszont csak egy mérgezéses merényletről tud (BELLÉR 1986. 38.).

¹³⁶ Névtelen 17. caput 62. „rex aquam transnatauit usque ad crepusculum et ad unam curiam Dobrauihwzca vocatam ampne circumdatam deuenit, ubi penitus de alimentis nichil inuenit. Media autem nocte unus ruthenus curiam incendit, et cum difficultate rex et omnes sui

Betegségek, járványok

Nagy Lajos betegségeiről az első utalást VI. Kelemen pápa 1347. január 31-én kelt oklevelében találjuk, amiben arról tudósít, hogy szerinte a király nem fog Szicíliába menni, mert úgy tudja, hogy beteg, négy napos hideglelésben szenvedett.¹³⁷ Nem tudom, hogy milyen betegséget takarhat a négynapos hideglelés. Első gondolatom a malária volt, de ennek ellentmond, hogy télen történt eseményről van szó. Valószínűleg komoly betegség lehetett, egyrészt mert érdemesnek tartották a pápát is értesíteni róla, másrészt mert úgy gondolták, hogy Nagy Lajos emiatt kénytelen elhalasztani a tervezett nápolyi hadjáratát.

Pestis

A pestis kórokozója a *Yersinia pestis*, egy pálca alakú baktérium. Három fő fajtája van: a bubópestis, a tüdőpestis és a szeptikémiás pestis. A bubópestis, vagy mirigyláz volt a pestis leggyakoribb formája, ennek kórokozóját vitte át a patkánybolha az emberre. Lappangási ideje két naptól egy hétig terjed. Tünetei: orrvérzés, bizonytalan járás, láz, fejfájás és végtagi fájdalmak, erős betegségérzés, tompaság, nyugtalanság, tudatzavar. A nyirokcsomók megnagyobbodnak, és kiterjedt vérzések keletkeznek. A nyirokcsomó bevérvései miatt kékes-feketés színűek, és előbb-utóbb kifakadnak, innen származik a bubópestis, illetve a „fekete halál” elnevezés. A kétnapos első lázhullám után a második már legtöbb esetben halálos. Ha valaki kibírta a hullámokat, és a gennyes csomók kifakadtak, akár túl is élhette. A halálozási ráta legalább 50%-os volt.¹³⁸

A szeptikémiás pestis esetében a baktériumfertőzés bejut a tüdőbe és ott gennyes gyulladást válthat ki. A kórokozó nagy mennyiségben ürül köpettel, ami további személyek cseppfertőzése révén 2-3 napon belül primér tüdőpestis kialakulásához vezethet, ami szinte minden esetben halálos, a halált fulladás okozza, mivel a baktériumok megbetegítik az idegrendszert is.¹³⁹

Matteo Villani részletesen ír a krónikájában a pestisről, ami nagyban befolyásolta Nagy Lajos első nápolyi hadjáratának kimenetelét. „Ezidőtájt a Királyságban már mindenütt kezdetét vette a halandóság, mindamellett a király úton volt, hogy az ország városait meglátogassa.(...) A nevezett év áprilisában visszatért Nápolyba; ott már halva találta néhány báróját s meghallotta, hogy a Királyság néhány grófja és bárója összeesküdött ellene. Mindamellett, hogy nagyon bátor szívű volt, megfélemedett némely embe-

mortis periculum euaserunt, quia stricissimus erat exitus per unum paruum pontem de curia prenotata” (Dubnici 165. 170. caput).

¹³⁷ Anjou okl. XXXI/68.

¹³⁸ GERGELY 2003. 197.

¹³⁹ GERGELY 2003. 197–198.

rének halálán s az általános halandóságon, úgy hogy nem tartotta időszerűnek gyanakvást mutatni s vizsgálatot indítani ama dolgokban...”¹⁴⁰

Miután Nagy Lajos 1348. május végén elhagyta a Nápolyi Királyságot¹⁴¹ a hátrahagyott magyar és német zsoldosok körében sokakat elpusztított a pestis, ami többek között Nocera várának védelmét is megnehezítette.¹⁴² A magyar király egyik parancsnoka, Currado Lupo¹⁴³ kénytelen volt a hazatért Lajostól pénzt kérni, hogy a járvány miatt megfogyott seregét helyreállítsa.¹⁴⁴ A járvány még az 1350-es évben is dühöngött, de ez a szent évet nem érintette. „S bár csak kis ideje volt általános halálozás és még egyre tartott különböző részeiben a hívő keresztények között, mindamellett minden rendű s rangú férfiak s nők csodálatos és hihetetlen számban sereglettek össze a keresztény világból.”¹⁴⁵

Egyes nézetek szerint a pestis már 1334-ben feltűnt Magyarországon, a Szepességben,¹⁴⁶ de a forrás, amire hivatkoznak, nem nevezi pestisnek a betegséget, mindösszesen annyit ír, hogy „1334-ben akkora halálozás volt, hogy az élők alig tudták eltemetni a holtakat.”¹⁴⁷ Ez alapján más kór is szóba jöhet, nem bizonyítható, hogy pestissel állunk szemben.

Krónikás forrásaink is megemlékeznek a járványról. Küküllei leírása szerint: „Továbbá az ő uralkodásának idejében egyes helyeken meg egész Magyarországon és a szomszédos országokban is dúlt a dögvész.”¹⁴⁸ A Névtelen Minorita pontosabb értesülésekkel is rendelkezik: „Az Úr 1346. évében az Úristen pestist bocsájtott reájuk (t.i. a tatárookra), amely annyira dühöngött körükben, hogy kevés hónap alatt – mint mondják – 300 ezer tatárt terített le és pusztított el. Így tehát az Úristen gondoskodása következtében Lajos király országa határain békét élvezett ellenségeivel (...)”¹⁴⁹

A pestis 1347-ben már biztosan megjelent hazánkban¹⁵⁰ és 1348-ban sem csillapodott,¹⁵¹ igazán Nagy Lajos szicíliai és itáliai hadjáratai után

¹⁴⁰ Villaniak 172. 1. könyv 13. caput. Az idézett szöveg alapján nem teljesen egyértelmű, hogy mi okozta a bárók halálát, Bellér Béla értelmezése szerint „a népharagnak estek áldozatul” (BELLÉR 1986. 112.).

¹⁴¹ Villaniak 1. könyv 14. caput 173.

¹⁴² Villaniak 1. könyv 34. caput 177.

¹⁴³ Wolphardt Konrád.

¹⁴⁴ Villaniak 178. 1. könyv 38. caput

¹⁴⁵ Villaniak 184. 1. könyv 156. caput

¹⁴⁶ MAGYARY-KOSSA 1994. 53.; FARKASLAKI 1939. 278.; VIDA 1994. 35.

¹⁴⁷ HAIN 17.

¹⁴⁸ Küküllei 37., 50. caput; „Item etiam tempore sui regiminis pestilentie per loca particularia et etiam per totum regnum Hungarie et [in] aliis regnis convicinis viguerunt” (Chronica Hungarorum I. 185., 180. caput.).

¹⁴⁹ Névtelen 47–48.

¹⁵⁰ „Sie (die Pest) wüthete hernach in Scotland, ganz Deutschland und Ungarn” (MAGYARY-KOSSA 1994. 55.).

¹⁵¹ A párizsi orvosi kar 1348 októberében a magyarországi pestist a rothadó halak bűzétől megfertőzött levegőnek tulajdonította. Stephen d'Irsay és Haeser úgy gondolták, hogy Nagy

dühögött.¹⁵² Magyarországon az Erdéllyel határos részeken egész falvak haltak ki. Demeter váradi püspök vlachokat telepített néptelenné vált uradalmaira, a nagyváradi káptalan a járvány pusztításaira való tekintettel elengedte jobbágynak a sertéstizedet.¹⁵³ Nagy Lajos uralkodásának negyven évében 1347–49., 1360., 1374., 1380., 1381., 1382. kapcsán vannak forrásadatok a járványról.¹⁵⁴

Józsa László szerint 1348–1349-ben a lakosság 15-20%-a esett a pestis áldozatául.¹⁵⁵ Ezzel szemben Bertényi Iván úgy gondolja, a pestis nem járt komoly népességsökkenéssel, mert nem érintette az ország egész területét, csak az állapítható meg, hogy az ország egyik, vagy másik részében felütötte a fejét a járvány. Bihar megyében ugyanakkor egyes települések valóban teljesen elnéptelenedtek az 1347–49-es nagy járványban.¹⁵⁶ Mende Balázs szerint nehéz megítélni a pestis pusztításának mértékét a Magyar Királyság XIV. századi állapotára vonatkozóan, hiszen a pestisről tudósító forráshelyek ritkák és a pestis betörése előtti lélekszámról sem rendelkezünk pontos adatokkal. A becsült demográfiai veszteséget öt–tizenkét százalék közé teszik, de ezt joggal kezeli kritikusan a történettudomány, hasonlóan az egész Európára megadott becslésekhez. A pestis okozta demográfiai veszteség területileg jelentős szórást mutat, Európa tekintetében a mortalitási értékek tíz és kilencven százalék között mozoghattak. Ráadásul az újabb kutatások rámutattak, hogy a kérdés jóval összetettebb, mert a halandóságot más tényezők (az éhínségek, az inséges évek száma, a klíma rövid és hosszabb távú változásai, illetve ezeknek a szocioökonómiai rendszerre gyakorolt hatásai) is befolyásolják.¹⁵⁷

A betegség a királyi családon belül is szedett áldozatokat. Elsőként talán az ifjú Martell Károly halt meg pestis következtében. A Névtelen Minorita így emlékezett meg erről: „az Úr 1348. évében (...) Martell Károly herceg pedig, András király fia, Istennek és embereknek kedves gyermek e napokban és ez időben, az említett évben, június hónap 19. napján, betegség támadása következtében, az Úr hívására, Krisztus szenvedésének érdeméért az égbe szállt fel, és Fehérvárott, Magyarország királyainak temetkezőhelyén temették el.”¹⁵⁸ Mint láthattuk, a forrás csak a betegség tényét közli, s tudjuk, hogy amúgy is magas a gyermekhalandóság a korszakban, de nem kizárható, hogy a Lajos által a nápolyi trónra szánt ifjú herceggel a pestis végzett.

Lajos nápolyi hadjáratból hazatérő katonái nagy szerepet játszhattak a betegség közép-európai elterjedésében (MAGYARY-KOSSA 1994. 56.; PÓR 1892. 178.).

¹⁵² FARKASLAKI 1939. 278–279.

¹⁵³ PÓR évszám, 207.; MAGYARY-KOSSA 1994. 56.

¹⁵⁴ BERTÉNYI 2000. 77.

¹⁵⁵ JÓZSA 2011. 96.

¹⁵⁶ BERTÉNYI 2000. 77.

¹⁵⁷ MENDE 2012. 46–47.

¹⁵⁸ Névtelen 51. 10. caput

Nagy Lajos és felesége, Margit¹⁵⁹ viszont valószínűleg elkapta a betegséget.¹⁶⁰ Margit 1349. szeptember 7-én hunyt el.¹⁶¹

Haláláról több forrás is megemlékezik. Küküllei csak a halál tényét közli: „Margit, az utóbb császárságra emelkedett igen jeles Károly úrnak, akkor Morvaország örgrófjának a lánya, aki gyermektelenül hunyt el.”¹⁶² Egy 1349. november 7-én kelt oklevél szerint „Magyarországon sokan haltak meg pestistől, Margit királyné is nemrég meghalt.”¹⁶³ Nagy Lajos is valószínűleg megfertőződött, de túlélte, erre a Velencével folytatott diplomáciai levelezés szolgáltat adatokat. 1349. április 4-én Velence értesítette Nagy Lajos királyt, hogy elküldenék követeiket, hogy tárgyaljanak a békéről, de úgy hallották, Magyarországon pestis pusztít, és a velenceiek – akik az előző évben átérték a járványt – félnek hazánkba jönni.¹⁶⁴ Nagy Lajos 1349. június 7-én azt válaszolta, hogy a velenceiek küldhetik a követeiket, mert bár a világ számos részén tombol, Magyarországon megszűnt.¹⁶⁵ Június 25-én a dózse azt kéri a királytól, hogy jelöljön ki időt és helyet a tárgyalások megkezdésére.¹⁶⁶ Július 11-én Lajos király már a követek útjának elhalasztását kéri, mivel Erdélybe ment.¹⁶⁷

Nem tudjuk, hogy a járvány tört-e ki nagyobb erővel, vagy Lajos értesülései nem voltak helytállóak, mindenesetre október 10-én a velenceiek azt írták a követeiknek, hogy biztos értesüléseik vannak arról, hogy járvány van, és a követekre bízzák, hogy meglátogatják-e a királyt, vagy sem.¹⁶⁸ Mint már fentebb említettem, november 7-én a velenceiek beszámolnak Margit királyné haláláról, november 9-én pedig utasítják követeiket, hogy amennyiben a király állapota javult, folytassák útjukat és tárgyaljanak vele. Ellenben, ha a király beteg, vagy meghalt, akkor tudakozódjanak az ország állapotáról, illetve arról, hogy ki fogja a gyermektelen király helyett az

¹⁵⁹ 1335-ben született IV. Károly és Valois Blanka gyermekeként. Három éves korában eljegyezték az akkor 12 éves Lajossal, esküvőjüket 1342-re tűzték ki, de végül csak 1345-ben került rá sor (BERTÉNYI 2000. 73.).

¹⁶⁰ FARKASLAKI 1939. 279.

¹⁶¹ BERTÉNYI 2000. 73., 78.; BERTÉNYI 1989. 78.

¹⁶² Küküllei 38. 52. caput „Primam videlicet preclaram Margaretham filiam excellentissimi domini Karoli tunc marchionis Moraue, qui postmodum ad imperium fuit sublimatus, et ista sine prole defuncta est” (Chronica Hungarorum I. 182. caput 186.).

¹⁶³ WENZEL II. 370., 299. szám: „epidemia mortalitatis deseuit multus ibidem, et quod Regina Hungarie, consors domini Regis nuper ad Dominum transmigravit.”

¹⁶⁴ „casus mortalitatis, que esse dicitur in partibus Vngarie, per quem cives nostri timerent venire ad illas partes, quia de anno preterito substinuerunt casum similem mortalitatis” (WENZEL II. 346., 284. szám; PÓR 206.).

¹⁶⁵ „Divina plaga hujusmodi, que ut plurimum orbem gravit universum, nunc in Regno nostro ejusdem clementia disponente cessavit” (WENZEL II. 349., 286. szám; PÓR 207.; MAGYARY-KOSSA 1994. 58.).

¹⁶⁶ WENZEL II. 350., 288. szám

¹⁶⁷ WENZEL II. 360., 290. szám

¹⁶⁸ „cum habentur nova satis certa, quod mortalitas maxima et orrenda est in partibus Hungarie” (WENZEL II. 369., 297. szám; PÓR 208.; MAGYARY-KOSSA 1994. 58.).

országot vezetni.¹⁶⁹ Azonban Nagy Lajos felgyógyult betegségéből és a későbbiekben többször is kiújuló magyarországi pestisjárvány az Anjou-dinasztia tagjait már nem érintette.

A pestist súlyos társadalmi válságjelenségek, a flagellánsok mozgalma és a zsidóüldözések követték. Senki nem tudta, mi okozza a pestist. Sokan úgy gondolták, hogy Isten büntetése, míg mások szerint valaki megmérgezte a kutakat és a folyókat, ez okozta a járványt. Ezzel az amúgy is utált zsidókat vádolták. VI. Kelemen pápa két bullát is kiadott a zsidóság védelmében 1348. július 4-én és 1348. szeptember 26-án, melyekben tiltotta a zsidók kirablását és megölését, akár egyházi fenyíték alkalmazásával is, de ez nem járt eredménnyel.¹⁷⁰

Nagy Lajos próbált a közhangulat nyomásának ellenállni: „Ő ugyanis mint az üdvösség buzgó híve arra vágyott, hogy a zsidók katolikus hitre térjenek, és Krisztus számára megnyerje őket, de a zsidók megátalkodott makacssága miatt szándékát nem tudta keresztül vinni, egész Magyarország szerte az összes zsidót elbocsátotta, és kiűzésüket elrendelte, az uzsora mételyével felhalmozott javaikra és dolgaikra – megvetve azokat, mint a piszkot – nem tartott igényt, és nem akarta lefoglalni. És így azok valamennyien Magyarországról Ausztriába és Csehországba mentek és szétszóródtak.”¹⁷¹

Lepra

A lepra (vagy Hansen-kór) kórokozója a *Microbacterium Leprae*, a fertőzés a leprómák gennyes váladékával történik. Igen hosszú, akár évekig tartó lappangási idő után a szervezet immunreakcióitól függően különböző formákban jelenhet meg, ezek közül legrosszabb a lepra lepromatosa, ebben az esetben a gazdaszervezet immunrendszere végzetesen meggyengül. A géget, a májat, és a heréket támadja meg, az idegrendszer megbetegedése pedig végső esetben akár spontán végtag-leváláshoz is vezethet.¹⁷²

Pór Antal vetette föl először, hogy Nagy Lajos halálát lepra okozta. Ezt az állítást Petrus de la Gazatanak, a reggioi Szent Prosperről elnevezett bencés monostor apátjának a *Chronicon Regiense*-ben tett azon megjegyzésére alapozta, mely szerint Nagy Lajos hosszabb ideje leprában szenvedett: „Lajos magyar király 1382. szeptember 11-én hosszú lepra után erőtlenségtől meghalt”.¹⁷³ E forráson kívül szerinte a Képes Krónika címlapján látható

¹⁶⁹ WENZEL II. 300. szám 370–371.: „rex sit in partibus et in tali statu et convalescencia de persona, quod ad ipsum cum securitate ire possitis, iter vestrum prosecui debeatis, et perficere mandatum nostrum. Si vero haberetis, quod Rex aliter staret graviter, vel esset migratus, debeatis vos plenarie informare de condicionibus Regni.”

¹⁷⁰ MAGYARY-KOSSA 1994. 56.

¹⁷¹ Küküllei 34. 41. caput

¹⁷² GERGELY 2003. 74–75.

¹⁷³ „(1382.) die II. Septembris moritur post longam leprae infirmitatem rex Ludovicus

Nagy Lajos-ábrázolás,¹⁷⁴ valamint a király élete végén folytatott ingadozó politikája is erre utal.¹⁷⁵

Küküllei gestája is ezt látszik alátámasztani: „bár a gyermekkorától szokásból és élvezettel űzött vadászatot igen kedvelte, végül mégis a földi dolgokkal kapcsolatos elfoglaltságokat – amelyeknek nehéz bűnök nélkül eleget tenni – és a gondokat hátrahelyezve, a testi vágyakat elnyomni megkordában tartani, és az isteni parancsoknak engedelmeskedni akarva (...) az emberi sokaság tömegétől félrevonulva, hogy buzgóbban és ájtatosabban tudjon foglalkozni kegyes cselekedetekkel, és legyen ideje az imádságokra, a szemlélődő életet választotta”.¹⁷⁶ A szemlélődő élet, a befelé fordulás utalhat Nagy Lajos betegségére, de ez nem feltétlenül jelent leprát, vagy más halálos kórt. Küküllei a király halála kapcsán nem említi leprát: „Isteni hívásra szeptember hónap 11. napján távozott az élők világából, és kevéssel megelőzően csodálatos üstökös tűnt fel. (...) Székesfehérvár városában temették el az Úr 1382. évében, ezen hónap 11. napján (...) 40 évig, 1 hónapig és 22 napig uralkodott.”¹⁷⁷

Pór Antal álláspontját a történészek egy része elfogadta.¹⁷⁸ Mások óvatosabban foglaltak állást, miszerint Lajost valami lepraszerű bőrbaj kínozhatta.¹⁷⁹ Azonban óvatos kételyek és ellenérvek is megfogalmazódtak. Farkaslaki-Hints Elek kiemeli, hogy a lepra középkori diagnózisa sokszor bizonytalan volt, ilyen esetben tapasztaltabb orvosok, sőt egyetemek véleményét is kikérték a XV. században.¹⁸⁰ Vida Mária nem döntött határozottan a kérdésben, szerinte azért nem támasztja alá ezt más forrás, mert próbálták a király betegségét eltitkolni, hiszen a Budai Jogkönyv¹⁸¹ mind a királyt, mind a királynét, s e világ bármely más koronásait trónjuktól megfosztottnak tekinti, ha elkapták a leprát. Megemlíti, hogy a középkorban a lepradiagnózis más, kiütéssel járó kórt is jelenthetett (más bőrbajokkal, pl.

Hungarie” (Pór 1902. 212.).

¹⁷⁴ KK 1.

¹⁷⁵ Pór 1902. 211–213.

¹⁷⁶ Küküllei 39., 54. caput

¹⁷⁷ Küküllei 39–40., 55. caput „vocatione divina ex mundo magravit XI die mensis Septembris, et parum ante cometa mirabilis. (...) Et sepultus est in urbe Albe Regalis (...) sedecima eiusdem mensis die anno domini M CCC octuagesimo secundo. Regnavit autem quadraginta annis et mense uno et viginti duobus diebus” (Chronica Hungarorum I. 187–188. 185. caput).

¹⁷⁸ BERTÉNYI 1989. 140–141.; KRISTÓ 1988. 162.

¹⁷⁹ Például DÜMMERTH 1982. 489.

¹⁸⁰ FARKASLAKI 1939. 281.

¹⁸¹ „Az evilági császárokat, királyokat és más koronás főket néhány körülmény fennállása esetén le lehet trónjukról taszítani. Először: ha megátalkodottan a pápa átka alatt állnak. Továbbá, ha hitetlenné és eretnökké lesznek. Továbbá, ha zsamokká válnak. Továbbá, ha bélpoklossá lesznek” (Budai Jogkönyv II. 305. I/4. artikulusz). A Budai Jogkönyv másutt is rendelkezett a bélpoklosokról, de csak az artikulusz címe maradt fenn, a konkrét rendelkezés nem Budai Jogkönyv II. 497. 344. artikulusz.

scabies vagy rüh, psoriasis vagy pikkelysömör gyakran összetévesztették),¹⁸² de a Képes Krónika első lapján lévő kép alapján mégis feltételezhetjük a súlyos betegséget. A trónuson ülő uralkodó szerint betegnek látszik. „A hiányos festés ellenére tekintete szomorú és megtört, homloka sötét bőrén a mély redőzet az „oroszlánarc” (facias leonina) lepratünete. A délceg lovagkirály testének arányai sem egyeznek a hadjáratok, vadászatok legendás hősével. Feje aránytalanul nagy törzséhez képest, végtagjai véznák. Kezét teljesen elfedi hosszú szárú fehér kesztyűje, a poklosok viselete, melyet kívülről a krónika egyetlen ábrázolt királya sem visel.”¹⁸³ Ugyanakkor Katalin lányának 1370-es születése, hadjáratai, és híres vadászatai ellentmondanak a betegségnek. Kétli, hogy a kérdés valaha is eldönthető lenne.¹⁸⁴

Józsa László szerint határozottan nem beszélhetünk tömeges leprafertőzésről a középkorban, sokakat téves diagnózissal zárhattak lepratelepekre,¹⁸⁵ és relatíve kevés régészeti embertani leleten mutatkoznak lepra nyomai a leprosimok nagy számához és a betegség írott forrásokban való gyakori említéséhez képest.¹⁸⁶ A lepra felismerése ekkoriban Mózes harmadik könyvének bibliai leírása alapján történt. Azonban ez nem a mai értelemben vett betegséget, hanem egy másik, olykor magától is meggyógyuló bőrbetegséget ír le, ami alatt viszont a különféle fordítások, valamint a kór elnevezésének változása miatt a középkorban már a mai értelemben vett leprát, vagyis a Hanzen-kórt értették. A szerző vitatja Vida Mária miniatúra-értelmezését is, mivel az oroszlánarc már a betegség oly késői stádiumában fejlődik ki, amit megelőz a kéz és a láb ujjainak csonkolódása.¹⁸⁷

Szerintem sem valószínű, hogy Nagy Lajos leprás lett volna. Tény, hogy az 1370-es években mind a háborúk száma, mind Nagy Lajos személyes részvétele azokban megritkult. Az 1368 utáni időben mindössze kétszer vezette maga hadait, 1375-ben Havasalföld ellen, illetve 1377-ben a litvánok elleni bosszúhadjáratban.¹⁸⁸ Ez valójában az öregkori betegeskedését jelezheti, hiszen korábban inkább csak akkor bízta ezt valamely bárójára, ha jelenlétére egy másik hadszíntéren volt szükség. Bertényi Iván szerint Lajos egészségének meggyengülését mutatja az is, hogy az 1370-es években a királyi nagypecsét előlapja a királyi tanács báróinak ellenőrzése alá került.¹⁸⁹ Ráadásul tudjuk, 1376-ban Lajos a francia királytól ügyes orvost kért. V.

¹⁸² VIDA 1994. 43.

¹⁸³ VIDA 1994. 46.

¹⁸⁴ VIDA 1994. 47.

¹⁸⁵ JÓZSA 2011. 96.

¹⁸⁶ JÓZSA 2011. 96–97.

¹⁸⁷ JÓZSA 2010. 149–150. Egyben kiemeli a forráskritika fontosságát a Magyarországon sosem járt itáliai apát adata kapcsán. Ugyanakkor a király halálának időpontját Petrus de la Gazata pontosan, Kükülleivel egybehangzóan adja meg, tehát legalábbis részben helyénvalóak voltak információi.

¹⁸⁸ KRISTÓ 1988. 171.

¹⁸⁹ BERTÉNYI 2000. 165.

Károly a montpellier-i főiskolán időző Radlicza Jánost küldte, aki jó szolgálatot tehetett, mert Lajos előbb a krakkói egyház főesperesévé, majd püspökké tette.¹⁹⁰ Mindez azonban csak valamiféle betegségre bizonyíték, hiszen a következő évben, 1377-ben már személyesen viselt hadat a litvánok ellen, amit oklevelek kelethelyei és Nagy Lajos Carrarai Ferenchez írt levele is alátámaszt. Eszerint a király jelentős sikereket ért el, elfoglalta Belin, Chelm és Varsó várát, uralma alá hajtotta Podóliát és Vlagyimir hercegségét, több litván herceg és Kestutis litván fejedelem fia is a király fogságába került.¹⁹¹ Ezek alapján Nagy Lajos betegsége vagy nem volt túl komoly, vagy ügyes orvosának köszönhetően gyorsan felgyógyult. A lepra viszont hosszú lefolyású betegség, és a középkorban nem volt rá gyógy mód.

Ugyancsak ellentmond a lepra-teóriának, hogy 1370-ben Lajos Lengyelország királya lett, s a lengyel nemesek aligha fogadtak volna el egy leprás, beteg uralkodót. Lányai, Katalin, Mária és Hedvig szintén az 1370-es években születtek, mikor már az uralkodópár nem is remélte, hogy utódaik lehetnek.

Ráadásul az a rész, amiben Küküllei azt részletezi, hogy a király elvonult a világtól és felhagyott a vadászattal, tartalmi megfelelést mutat Aegidius Romanus szövegével.¹⁹²

Így nem megválaszolható a kérdés, hogy mi okozta Lajosnak, Magyarország és Lengyelország királyának 1382. szeptember 11-ei elhunytát.¹⁹³

Összegzés

Jelen tanulmányomban elsősorban a források összegyűjtésére, illetve a szakirodalom megállapításainak számbavételére törekedtem, a téma további kutatást igényel. Különösen Nagy Lajos esetében várható újabb források felbukkanása is. Remélem sikerült árnyaltabb képet festenem a korszakról, s a történeti adatok újabb szempontok szerinti vizsgálata mind az orvos-, mind a köztörténeti kutatás számára érdekes adatokkal szolgált.

¹⁹⁰ MAGYARY-KOSSA 1994. 66.; PÓR 1902. 210–211.

¹⁹¹ RÁBAI 2010. 55.; KRISTÓ 1988. 170.

¹⁹² Küküllei 80.

¹⁹³ Józsa László véleménye szerint Nagy Lajos halálát „hipertónia és érlemeszesedés, illetve ennek valamilyen szövődménye (szívinfarktus? agyelhálás?)” okozta. Szerinte a király ötvenéves korában jelentkezett betegsége, magas vérnyomásos agyi krízis (encephalopathia hypertonica), amiből Radliczai gyógyíthatta ki (JÓZSA 2010. 150.). Újabb forrásadatok előkerüléséig nem szeretnék dönten a kérdésben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- IV. Károly – NAGY Balázs (szerk.): IV. Károly császár önéletrajza. Karoli IV imperatoris romanorum vita ab eo ipso conscripta. Budapest 2010.
- Anjou okl. IV. – KRISTÓ Gyula (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia IV. 1315–1317. Budapest–Szeged 1996.
- Anjou okl. V. – KRISTÓ Gyula (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. V. 1318–1320. Budapest–Szeged 1998.
- Anjou okl. VI. – KRISTÓ Gyula (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. VI. 1321–1322. Budapest–Szeged 2000.
- Anjou okl. VII. – BLAZOVICH László – GÉCZI Lajos (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. VI. 1323. Budapest–Szeged 1991.
- Anjou okl. XIII. – ALMÁSI Tibor (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XIII. 1329. Budapest–Szeged 2003.
- Anjou okl. XIV. – ALMÁSI Tibor – KÖFALVI Tamás (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XIV. 1330. Budapest–Szeged 2004.
- Anjou okl. XXIV. – PITI Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXIV. 1340. Budapest–Szeged 2000.
- Anjou okl. XXVI. – PITI Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXVI. 1342. Budapest–Szeged 2007.
- Anjou okl. XXII. – PITI Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXII. 1338. Budapest–Szeged 2012.
- Anjou okl. XXXI. – SEBŐK Ferenc (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXIV. 1347. Budapest–Szeged 2007.
- Bonfini – Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford. KULCSÁR Péter. Budapest 1995.
- Budai jogkönyv II. – Buda város jogkönyve. II. Közread.: BLAZOVICH László – SCHMIDT József. Szeged 2001.
- Chronica Hungarorum – Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum I. Textus. Elisabeth GALÁNTAI – Julius KRISTÓ. Budapest 1985.
- Dubnici – Chronicon Dubnicense et praefatus est M. Florianus. Quinqueecclesiis 1884. 143–167.
- FEJÉR – FEJÉR, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi VIII. Vol. 3. Buda 1832.
- HAIN – HAIN Gáspár: Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. [szerk., jegyz., utószó: Véber Károly]. Budapest 1988.

- HOVEDEN – HOVEDEN, Roger of: The Annals of Roger de Hoveden comprising the history of England and of other countries of Europe. From A. D. 732. to A. D. 1201. Volume II. A. D. 1181. to 1201. Translated from the Latin with notes and illustrations by Henry T. Riley. London 1853.
- Képes Krónika – Képes Krónika. Ford. BELLUS Ibolya. Tanulm. Dercsényi Dezső – Kristó Gyula – Csapodiné Gárdonyi Klára. Jegyz. Kristó Gyula. Budapest 1986.
- KK – Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Budapest 1987.
- KHO – KRISTÓ Gyula (szerk.): Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szeged 2000.
- KRE – KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc (szerk.): Károly Róbert emlékezete. Szeged 1988.
- Küküllei – Küküllei János: Lajos király krónikája. Ford., utószó, jegyz. KRISTÓ Gyula. Budapest 2000.
- Névtelen – Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. Ford., utószó, jegyz. KRISTÓ Gyula. Budapest 2000.
- SRH I. – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. (Hasonmás kiadás) Budapest 1999.
- Theiner – Augustinus THEINER: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. Roma 1859.
- Thuróczy – Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford. és a jegyzeteket írta BELLUS Ibolya – KRISTÓ Gyula. Budapest 2001.
- Villaniak – A három Villani krónikája. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta RÁ CZ Miklós; szerk. Bárány Attila. Máriabesnyő 2011.
- WENZEL – WENZEL Gusztáv: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Budapest 1874.

Feldolgozások:

- ALMÁSI 2000 – ALMÁSI Tibor: Záh Felicián ítéletlevele. Aetas 2000. 15/1–2. (2000) 191–197.
- BELLÉR 1986 – BELLÉR Béla: Magyarok Nápolyban. Budapest 1986.
- BENEDEK 1990 – BENEDEK István: Hügenia. Az európai orvostudomány története. Budapest 1990.
- BERTÉNYI 1989 – BERTÉNYI Iván: Nagy Lajos király. Budapest 1989.
- BERTÉNYI 2000 – BERTÉNYI Iván: A 14. század története. Budapest 2000.
- DERCSÉNYI 1941 – DERCSÉNYI Dezső: Nagy Lajos kora. Budapest [1941.]
- DÜMMERTH 1982 – DÜMMERTH Dezső: Az Anjou-ház nyomában. [Budapest] 1982.
- FARKASLAKI 1939 – FARKASLAKI-Hints Elek: Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében: különös tekintettel a magyar viszonyokra. Budapest 1939.
- GEDAI 1991 – GEDAI István: Magyar uralkodók pénzeiken. Budapest 1991.
- GERGELY 2003 – GERGELY Lajos (Szerk.): Orvosi mikrobiológia. Budapest 2003.²
- HÓMAN 2003 – HÓMAN Bálint: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. (Reprint kiadás.) Budapest 2003.
- JÓZSA 2006 – JÓZSA László: Paleopathologia: elődeink betegségei Budapest 2006.
- JÓZSA 2006a – JÓZSA László: A fej védelme és koponyasérülések a középkorban. Orvosi Hetilap 147/32. (2006) 1519–1521.
- JÓZSA 2009 – JÓZSA László: Az endémiás golyva ábrázolása szakrális alkotásokon. Orvosi Hetilap 150/20. (2009) 949–951.

- JÓZSA 2010 – JÓZSA László: Középkori uralkodóink betegségei. Budapest 2010.
- JÓZSA 2011 – JÓZSA László: Szex a középkori Magyarországon. Budapest 2011.
- KALMÁR 1971 – KALMÁR János: Régi magyar fegyverek. Budapest 1971.
- KOVÁCS 2010 – KOVÁCS S. Tibor: A magyar hadsereg lovassága a 14. században. In: Kovács S. Tibor: Huszárfegyverek a 15–17. században. Budapest 2010.
- KRISTÓ 1978 – Kristó Gyula: A rozgonyi csata. Budapest 1978.
- KRISTÓ 1988 – Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest 1988.
- KRISTÓ 2005 – Kristó Gyula: Károly Róbert családja. Aetas 20/4. (2005) 14–28.
- MAGYARY-KOSSA 1994 – MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek: értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 3. kötet. (Hasonmás kiadás) Budapest 1994.
- MENDE 2012 – MENDE Balázs Gusztáv: A pestisjárványok nyomában. Korunk 23/2. (2012) 43–48.
- PANDULA 1988 – PANDULA Attila: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest 1988. 216–254.
- PETROVICS 2000 – PETROVICS István: Orgyilkosok Temesvárott: merénylet I. Károly király ellen. In: „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőss Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc – Szabados György. Szeged 2000. 421–434.
- PITI 2001 – PITI Ferenc: „de adventu regis Hungarie”. Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratáról az 1340. évi oklevelek tükrében. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tomus CXV. (2001) 41–53.
- PETRÁNYI 2006 – PETRÁNYI Gyula (szerk.): Belgyógyászat: tömör összefoglalás. Budapest 2006.
- PÓR 1892 – PÓR Antal: Nagy Lajos 1326–1382. Budapest 1892.
- PÓR 1902 – PÓR Antal: Nagy Lajos király halálos betegsége. Századok 36. (1902) 209–214.
- RÁBAI 2010 – RÁBAI Krisztina: Nagy Lajos litvániai hadjáratai. Belvedere meridionale XXII/3–4. (2010) 50–58.
- RÉTHY 2004 – RÉTHY László: Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. (Hasonmás kiadás) Szombathely 2004.
- SÓTONYI 2011 – SÓTONYI Péter (szerk.): Igazságügyi orvostan. Budapest 2011.
- TEMESVÁRY 1989 – TEMESVÁRY Ferenc: Vas, ezüst és arany. Nemzeti történelmünk fegyverei. Keszthely 1989.
- VIDA 1994 – VIDA Mária: Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. Budapest 1994.
- WEHLI 2011 – WEHLI Tünde: Károly Róbert ábrázolása a Képes Krónikában In: Károly Róbert és Székesfehérvár. Székesfehérvár 2011. 111–126.

*Health and Illness of Charles I and Louis I,
Angevin kings of Hungary*

Official documents and pictorial representations give us a fairly clear picture of the illnesses and injuries of Charles I, among them the assassination attempts committed by the orders of Peter son of Petenye and later by Felicián Zách [Záh], his several illnesses during his journeys, and his long-time arthritis, which possibly caused his death. The author also investigates the ways in which these influenced his political and military endeavours. We are in a more fortunate situation when dealing with Louis I, because the Hungarian and foreign narrative sources provide us with a much more detailed picture. The bold monarch was injured multiple times during various sieges in Naples and Lithuania, survived the plague, an attack of a bear on a hunting, and multiple assassination attempts. The researchers were convinced for a long time that the cause of his death was leprosy, but the poor evidence is not completely convincing. The contemporary concepts about diseases are also discussed in the article.

Morva kontinuitás és a honfoglaló magyarság kérdése a szőlőfürtös függők kapcsán¹

Langó Péter
MTA Régészeti Intézet

I. Bevezetés

A X. századi magyarság anyagi kultúrájára több terület is hatott. Nyilvánvaló, hogy az alapvető hagyatékok az a tárgyi környezet jelentette, amit a honfoglalók keletről, korábbi szállásterületükről hoztak magukkal. Jelentős hatással lehetett erre a kultúrára a helyben élő népesség emlékanyaga ugyanúgy, mint azok az emlékek, amik az areális kapcsolatok révén a szomszédos területekről váltak e hagyatékok részévé. Jelen dolgozat utóbbi kapcsolatrendszerhez kíván újabb adalékokkal szolgálni.

A kiválasztott tárgytípus, a szőlőfürtös díszű függők, nem tekinthetők a legáltalánosabb X. századi magyar ékszernek. A tárgytípus a IX–X. században gyakori volt egész Kelet-Európában, s mint ilyen megtalálható volt a honfoglaló magyaroknál. Vizsgálatuk azonban több szempontból is érdekes, hiszen ezek az emlékek már a magyar honfoglalás előtt népszerűek voltak, s a X. századot követően is előfordultak a Kárpát-medencében. A magyarok azonban csak a honfoglalást követően ismerték meg ezeket a tárgyakat, a Kárpátoktól keletre eső steppei lelőhelyekről a IX. századi emlékanyagban ilyen ékszereket eddig még nem sikerült felfedezni.² A magyar temetők emlékanyagában ilyen típusú ékszerek ugyan csak ritkán fordultak elő. A délkelet-európai kapcsolattal/eredettel rendelkező leletcsoporton belül azonban az egyik leggyakoribb tárgytípus.³ Vizsgálatuk révén pedig ahhoz a kérdéskörhöz kaphatunk újabb adatokat, hogy a magyar megtelepedés nyomán milyen kapcsolat alakult ki a magyarok és a Morva Fejedelemség lakosai között.⁴

II. A csekeji temető 426. sírjának jelentősége

A Csekej–Templom-dűlő (Čakajovce, okr. Nitra, Szlovákia) lelőhelyen feltárt 805 síros falusi temető a IX–XII. századi Kárpát-medence régészeti kutatásában fontos helyet foglal el. A temető jelentősége nemcsak a fellelhető kontinuitás és az egyedi kialakítású tárgyak miatt fontos, hanem azért is, mert

¹ A tanulmány elkészítésében Bálint Csanád, Révész László és Türk Attila nyújtott baráti segítséget. Tanácsait, kiegészítéseiket, megjegyzéseiket ezúton is köszönöm. A dolgozat az NK 72636-os OTKA program keretében készült.

² FODOR 1992.; FODOR 1993.; FODOR 1994.; TÜRK 2009.

³ GIESLER 1981. 94–103.; MESTERHÁZY 1991.; MESTERHÁZY 1992.; ISTVÁNOVITS 2003. 288.

⁴ A kérdés kutatástörténetére vonatkozóan: LANGÓ 2005. 225–241. Vö. BÁLINT 2006. A tudományterületek kapcsolatára vonatkozóan: FODOR 2006.; MÜLLER-SCHEEBEL–BURMEISTER 2011.

van olyan sír, ahol a kutatásban sokat vitatott kérdésekhez kapcsolódó tárgyak együttesen fordultak elő.⁵ E temetőből ismert az egyik legkorábbi Kárpát-medencei pénzzel keltezett S-végű karikaékszer, amely megerősítette a tárgytypus X. század második fele előtti keltezésének a lehetőségét is.⁶ Az S-végű karikákat tartalmazó sírleletek vizsgálata pedig nemcsak az adott tárgytypus keltezési nehézségei miatt fontos, hanem azért is mert ezekhez a régiségekhez számos, a régészeti elemzéseken túlmutató történeti magyarázat is kapcsolódott.⁷ A X. századi tárgyi emlékek tekintetében ugyanis ez a tárgytypus képviselte azt a határvonalat, ami alapján korábban a kutatók elválaszthatónak vélték a szlávokat és a magyarokat. Az S-végű karikák elemzése során idővel a kutatásban elfogadottá váltak az ékszer kései megjelenésével kapcsolatos magyarázatok. Utóbbi elképzelésekkel kapcsolatban felmerülő nehézségeket pedig jól tükrözi Bóna István véleménye: „A konkrét keltező adatok híján vagy helyett hipotetikus hajkarika-tipológiára alapozott kronológiai rendszerek szerint a <<köznépi>> temetőket csak 960/970 táján nyitnák. A Kárpát-medence azonban a X. század első két harmadában sem volt lakatlan, illetve lakosaira nem csupán magyar lovassírok és szláv helynevek utalnak.”⁸

A csekeji 357. sír francia pénzmellékletei (a brioude-i veret 918–926, a burgundiai veret 923–936 közé helyezhető) alapján azonban a sír X. század első felére való keltezése ellenére kétségesnek tűnhet (*I. tábla 1. kép*).⁹ Ezeknek a pénzeknek, ugyanúgy mint a sírban talált többi tárgynak, „történetük” van, így sírba kerülésük nem biztos, és kérdéses az is, hogy a sír pontos korát jelölik-e, vagy csak a terminus post quem időszakot.¹⁰ A pontos keltezéshez így e sír esetében sem elégséges egyedül az érme verési idejének figyelembevétele, már csak azért sem, mert azok egy nyaklánc részeként, hosszú ideig használatban maradhattak, és az elhunyt 14 év körüli lány elhantolása akár a század középső harmadára, második felére is eshetett.¹¹ A temető egy másik sírlelete alapján azonban mégis inkább a X. század első felére datálható a 357. sír és egyben az S-végű karikaékszerek divatjának kezdete. A szintén S-végű karikaékszereket tartalmazó csekeji 426. sír a temető keleti részén feküdt. Az adultus korú nő sírleletei között a S-végű karikaékszereken túl a IX. század második felére jellemző kiszélesedő fejű lemezgyűrű is (*II. tábla 1. kép*) megtalálható volt.¹² Mivel ez utóbbi tárgy a X. században már nem volt divatban a Kárpát-medencébe, ezért a két

⁵ REJHOLCOVÁ 1995.; HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999.

⁶ MESTERHÁZY 2002. 332.; LANGÓ 2010. 450.

⁷ A tárgytypus összefoglalásával kapcsolatban: KRALOVÁNSZKY 1959.

⁸ BÓNA 1986. 576.

⁹ KOVÁCS 2012. 58., 150.

¹⁰ A kérdés módszertani hátterére vonatkozóan: LANGÓ 2005. 278–306.

¹¹ REJHOLCOVÁ 1995. 38. A X. századi pénzes sírok keltezésével kapcsolatos újabb archaeometria vizsgálatok kapcsán: TÜRK 2012.

¹² A tárgytypus kronológiájára vonatkozóan: SZÓKE 1992. 869–871.

tárgytípus együttes előfordulása felveti annak a lehetőségét, hogy a sír egésze a X. század elejénél későbbi időszakra nem keltezhető. A csekeji síroknál valamivel későbbi a VII. Konsztantinosz és II. Romanosz ezüst veretét is tartalmazó Nyitra–Sindolka lelőhely 11. – S-végű karikaékszert is tartalmazó – sírja (*I. tábla 2. kép*).¹³ A bizánci uralkodópáros érméjét a X. század középső harmadában verték (945–959),¹⁴ s ezért ez a sír is az egyik legkorábbi pénzzel keltezhető síregyüttesek közé sorolható, így tovább növelhető a felvidéki területek korai S-végű karikaékszeres, pénzzel keltezhető sírjainak száma.

Az S-végű karikaékszerek keltezésén túl a csekeji lelőhely 426. sírjának a leletei közt több szőlőfürt díszes függő is előkerült.¹⁵ A sírletet pontosabb keltezéséhez és így talán az S-végű karikaékszerek megjelenéséhez további érvekkel szolgálhatnak e függők is. Másrészt ezen ékszerek segítségével tisztázhatónak tűnik az a kérdés is, hogy mely ékszerek keltezik a sírt? A korainak, tartott gyűrű, vagy az S-végű karikák?¹⁶

III. A szőlőfürt díszes függők kutatása

A sírban talált szőlőfürt díszes függők nagy számban kerültek elő Kelet-Európában és Vilém Hrubý is bizánci eredetű tárgytípusként határozott meg.¹⁷ Ezen régiségeket a magyar kutatásban először Szőke Béla foglalta össze, alapvetően Hrubý eredményeire építve.¹⁸ Az ékszer típus vizsgálatában Bořivoj Dostál kutatásai,¹⁹ majd Jochen Giesler klasszifikációja jelentették a továbblépést.²⁰ Utóbbi kutató munkájában a több darabból kialakított valódi granulációkkal díszített típust és a granulációt utánzó öntött darabokat különítette el (Giesler 1981. 14 a-b típus) (*III. tábla 1. kép*). A tárgytípus Kárpát-medencei darabjainak elemzését Mesterházy Károly végezte el. Ő leginkább a X. századi öntött darabokra koncentrált, mivel a honfoglaló magyar emléanyagban ezek a darabok figyelhetőek meg.²¹ Az ékszerek IX. századi emlékeit Horvátországban Janko Belošević és Maja Petrince, a morva

¹³ FUSEK 2003.; KOVÁCS 2012. 160. Vö. FUSEK 2006.

¹⁴ Az éremleletet korábban Éva Kolníková levele nyomán Kovács László VII. Konsztantinosz és I. Romanosz (Lakapénosz) vereteként említette (KOVÁCS 1989. 172). Utóbb az érme közreadását követően (FUSEK 2003.; HUNKA 2009.) már egyértelmű volt annak azonosítása. Vö. KOVÁCS 2012. 160.

¹⁵ A tárgytípus elnevezésének általános voltára: ČOROVIĆ-LJUBINKOIĆ 1952. 46–47.; SZŐKE 1962. 47.; ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1977. 94.; DOSTÁL 1965. 382–384.; DOSTÁL 1966. 35–36. A tárgytípusra vonatkozó eltérő terminológiára: HRUBÝ 1955. 233.; SZŐKE 1962. 48.

¹⁶ Utóbbi esetben felmerülhet ugyanis annak lehetősége is, hogy a gyűrű és a korábbi időszakra keltezhető ékszerek, mint egy családi hagyaték, 'örökség' részeként értékelhetőek, amik az őstől származtak, s mint ilyenek kerültek a sírba.

¹⁷ ČOROVIĆ-LJUBINKOIĆ 1952. 46–47.; HRUBÝ 1955. 228–235.

¹⁸ SZŐKE 1962. 47–49.

¹⁹ DOSTÁL 1965. 382–384.; DOSTÁL 1966. 35–36.

²⁰ GIESLER 1981. 96–99.

²¹ MESTERHÁZY 1991. 152–154.

területeken Milan Hanuliak vizsgálta (Hanuliak 2004. 10a-d típus) (*III. tábla 3. kép*).²² Jelentőségüket a Kelet-Európa korabeli ékszművességében újabban a kijevi Rusz felől Svetlana Rjabceva elemezte,²³ míg a tárgytypus legfrissebb feldolgozását a bolgár leletekből kiindulva Valeri Grigorov készítette el (Grigorov 2007. II. típus 3–4. altípus). Utóbbi szakember felvázolta az ékszer kialakulásának az állomásait is (*III. tábla 2. kép*).²⁴

A tárgytypus klasszifikációja kapcsán az alsó ív díszítettségéből kiindulva és a tárgyak készítés technikai sajátosságainak (egybeöntött vagy több darabból összeállított) figyelembe vételével öt csoportra oszthatók az emlékek (*IV. tábla 1. kép*). A csoportok közül a csekeji sír darabjai az I. típusba tartoznak. Ezen függők esetében az alsó ívet több filigránhuzallal vagy annak imitációjával díszítették. Az alsó és a felső ívet egy-egy korong alakú díszített rész választja el egymástól.

A típuson belül két alcsoport különíthető el (*IV. tábla 1. kép*):

- altípusba azok a darabok kerültek, ahol az alsó íven a filigránhuzalokat forrasztottak és az alsó ív külső, valamint belső oldalára valódi granulátumokból készített szőlőfürt alakú díszeket forrasztottak.²⁵
- altípus: öntött ékszerek, amelyek esetében megfigyelhető az alsó íven a korábbi díszes drótdísz mintázata.²⁶

A csekeji 426. sír függői az I/1. altípus emlékei. Ezek az ékszerek a legtöbb esetben nemesfémből készültek: ritkábban aranyból, nagyobb részt ezüstből, de szórványosan előfordul bronzból készült darab is. A függők kialakítása során az alsó részt borító filigránhuzalból készített dísz gyakran nem csak az alsó ívre, hanem a felső ív egy részére is kiterjedt (*IV. tábla 1. kép*).²⁷ A filigránhuzal mellett gyakorta gyöngydrótot is használtak.²⁸ Az is előfordult, hogy a filigránhuzalból kialakított díszítést a felső ívnél összedolgozták az eredeti kerek átmetszetű huzallal.²⁹ Az alsó és a felső ívet elválasztó gyűrűk a finomabban kidolgozott ékszereknél két filigránhuzal által keretelt granulációs gömbökből álló díszített sávból álltak. Azoknál a daraboknál, ahol a filigrándíszítés a felső ívre is kiterjedt, egy harmadik gyűrűt is feltettek a díszített rész végére. Az egyszerűbb darabok esetében a két gyűrű kevésbé volt díszített és csak granulációk nélküli filigránhuzalt forrasztottak fel a gyűrűk helyére. Egyes daraboknál a felső ívre még feltettek egy oldalsó

²² BELOŠEVIĆ 1983–1984.; HANULIAK 2004. 165–166.; PETRINEC 2009. 140–144.

²³ RJABCEVA 2005. 100–102.

²⁴ GRIGOROV 2007. 17–22.; BIKIĆ 2010. 22–24.

²⁵ A csoport megegyezik Čorović–Ljubinkoić 1952. II.1. variánsával, valamint Hanuliak 2004. 10b altípusával. Vö. Čorović–Ljubinkoić 1952. 46.; HANULIAK 2004. 166.

²⁶ A csoport megegyezik Čorović–Ljubinkoić 1952. II.2. variánsával, valamint Hanuliak 2004. 10c altípusával. Vö. Čorović–Ljubinkoić 1952. 46–47.; HANULIAK 2004. 166.

²⁷ HRUBÝ 1955. Tab. 82. 1–2., Tab 84. 2–3.

²⁸ SZÖKE 2000. 343.

²⁹ PETRINEC 2009. 141.

gyöngydísz tartalmazó pálcát is,³⁰ ami jól kapcsolódik a VII–VIII. század délkelet-európai ékszerkészítési gyakorlatához (V. tábla 1. kép).³¹

A granulációkból készített szőlőfürtdísz gyakran egy vékony drótra forrasztották fel, ezek adták a szőlőfürt középtengelyét. Ezt a huzalt sok esetben az alsó ív külső oldalához is hozzáforrasztották, így adva további megerősítést a könnyen sérülő részeknek. Azoknál a daraboknál, ahol nem alkalmaztak ilyen drót középtengelyt, hanem a granulációs szemeket csak egymáshoz forrasztották, ott a díszítések jobbra sérültek is a hosszabb használat során, míg a fentebbi esetben ez ritkábban fordult elő.

Az ékszerek felső íve nyitott volt és a tárgyakon nem alakítottak ki külön záródást. A felső ívet gyakran összenyomták, így a tárgy könnyen deformálódhatott. A felforrasztott filigránhuzalok is gyakran megsérültek, és egy részük a használat során letöredezett.

Az I/1. altípus a legtöbb esetben a IX. századra keltezhető akár a Kárpát-medencében, akár a morvák uralta területen, vagy Délkelet-Európa más részein.³² Az emlékek legkésőbbi horizontját a fentebb említett csekeji sír képviseli, amely a X. század első felére keltezhető. Az altípus legdélebbi előfordulása a mai Albánia területére esik, míg keleten a Răducăneniben (jud. Iași, Románia) talált kincsleletben fordul elő (IV. tábla 8. kép).³³ A vizsgált altípus ugyanakkor a bizánci központi területekről egyenlőre nem ismert. Hasonló emlékek jelenleg Bizánc peremterületein találhatók meg, de a tárgytípus előképei nagy valószínűséggel Bizánchoz köthetők.³⁴ A bizánci háttérre utalhat a Triljben (žup. Splitsko-dalmatinske, Horvátország) talált kincslelet leletkontextusa, illetve annak értékelése is (V. tábla 2. kép).³⁵ Az emlékcsoport kialakulása kapcsán bizánci műhelyhagyományokat tételeztek fel a kutatók. A központi bizánci régióban az emlékcsoport divatja rövidebb időszakot ölelhetett fel, mint a peremterületeken. A lelettípus elterjedt a IX. századi szláv fejedelemségek egy részében is: így Horvátországban, a Karoling Birodalom Oriens tartományában és Moráviában.³⁶ Az I/1. altípus

³⁰ HRUBÝ 1955. TAB. 82. 1–2.

³¹ SZÖKE 1962. 48.; GARAM 2001. 31–32.

³² HRUBÝ 1955. 229–235.; TEODOR 1980.; MESTERHÁZY 1991. 152.

³³ TEODOR 1978. 197.; TEODOR 1980.; ANAMALI 1988. 77.

³⁴ Az altípus előképei és a készítés technikai sajátosságok egyaránt a birodalmi területekről való származtatást valószínűsíti. A kutatás jelen fázisában nem zárható ki, hogy az emlékek a peremterületen alakultak ki. A 'honnan származik?' kérdésre ezért valószínűleg akkor lehet majd körültekintőbben választ adni, amikor majd a nagy sorszámú X–XI. századi emlékeket is tartalmazó bizánci temetőket, mint Aerino (Pref Magnesia, Görögország), Agia Triada, Azoros (Pref. Larissa, Görögország) feltárják és az eredményeket nyilvánosságra hozzák. Vö. DINA 2002.; DERIZIOTIS–KOUGIOUMTZOGLU 2005.

³⁵ PETRINEC 2009. 141.

³⁶ HRUBÝ 1955. 228–235.; SZÖKE 1962. 48.; MÜLLER 1996.; HANULIAK 2004. 165–166.; PETRINEC 2009. 140–144.; SZÖKE 2012.

nem volt jellemző a Duna mentén: így Bulgáriában, és attól délebbre sem, ahol a tárgy öntött darabjai (I/2. altípus) terjedtek el.³⁷

IV. A függőtípus elterjedése és kronológiája

A függő egyes típusai még a XI. században is divatba maradtak, jóllehet ez a típus már a IX. század középső harmadában megjelent (IV. tábla 3.; 5. kép). Ezen kései változatok divatjának súlypontja a Balkán északi- és középső régiójába esett, ilyen típusú emlékek nagy számban voltak jelen a Kárpát-medence nyugati régiójában, a Felvidéken, valamint a Cseh-Morva-medencében egyaránt (IV. tábla 8. kép).

A tárgyípus kialakulását újabban Stefan Eichert modellezte (V. tábla 1. kép). A véleménye szerint tárgyípus a késő avar időszak utolsó szakaszában (SPA IIIa.) alakult ki, és e típus különböző formái vezettek a négygömbös függők kialakulásához. Álláspontját a korábbi kutatások és a kortárs elemzések csak részben támasztják alá.³⁸ Az osztrák kutató által felvázolt tipológia azon megállapítása, hogy a tárgy első formai változatait a IX. századi bresztováci emlékekben és más egykorú leletekben ismerhetők fel, ma a kutatásban általánosan elfogadott véleménynek tekinthető.³⁹ Azt a felvetését azonban, hogy ezen ékszertípusból alakultak ki a különböző négygömbös függők, sem a korábbi kutatások, sem az újabb eredmények nem támasztják alá.⁴⁰ A két függőtípus valószínűleg inkább egymással párhuzamosan alakulhatott ki, és hasonló ütembe jelentek meg azok különböző formai változatai is az emléktanyagban. Utóbbi lehetőséget erősíti a Heves megyei ecsédi függő, amelyik formai jellegét tekintve a négygömbös emlékek közé ugyanúgy sorolható, mint a szőlőfürtös darabok közé is.⁴¹ A VIII. században párhuzamosan jelentek meg tehát ezek a formák és párhuzamosan fejlődtek, esetenként keresztezve egymás fejlődési vonalát.

Az eddig ismert leletek alapján továbbra is Mesterházy megállapítása erősíthető meg, ami szerint előzményei Bizánchoz köthetők.⁴² A tárgyípus egyes formai változatai kapcsán már felvetődött annak lehetősége, hogy az

³⁷ Kérdéses, hogy a formai klasszifikáció során megfigyelt eltérések az eltérő műhelyhagyományokon túl mennyiben jelentenek tényleges különbséget. A tapasztalt különbségeknek ugyanis több magyarázata is lehet. Elképzelhető, hogy a Duna alsó szakasza mentén is megtalálhatóak voltak egykor ezek az ékszerek, csak még nem adták közre azokat. Az is lehetséges, hogy azért nem ismerünk ilyen tárgyakat erről a területről, mert a tárgyak a fémkeresős kincsvadászat és az illegális műkincs kereskedelem miatt váltak láthatatlanná. Abban az esetben, ha tényleg nem jellemzőek e területre az ilyen típusú leletek, akkor felvetődik annak a lehetősége is, hogy a helyi elit nem jutott hozzá ilyen darabokhoz, vagy ha volt is ilyen ékszerük, akkor azok nem kerültek a sírmellékletek közé.

³⁸ EICHERT 2010. 20–23.

³⁹ PROHÁSZKA 2005. 91. Vö. BELOŠEVIĆ 1983–1984.; MESTERHÁZY 1992. 152.

⁴⁰ GRIGOROV 2007.

⁴¹ MESTERHÁZY 1992. 148.

⁴² MESTERHÁZY 1992. 152–154.

ékszertípus önálló csoportjai a peremterületeken jöttek létre. Az ékszer előképei a VII. században már megvannak mind a Kárpát-medencében, mind pedig a Balkán-félsziget területén.⁴³ A korai daraboknál általában még csak pár granulátumot forrasztottak fel, a karika alsó ívének külső, vagy belső részére.⁴⁴ Idővel a kevésbé díszes emlékekkel párhuzamosan megjelentek a mind több granulációt tartalmazó darabok is.⁴⁵ A tárgytypus végül a IX. században a szláv fejedelemségek elitjének egyik divatos ékszertípusává vált.⁴⁶ A nemesfém darabokkal párhuzamosan, vagy azokat követve jelentek meg az öntött darabok is. A nemesfémből készültek ugyanúgy, mint az egyszerűbb öntött változatok, tovább éltek a X. században is. A filigránhuza-
lokkal díszített darabok a X. század elején eltűntek. Ez utóbbi folyamattal párhuzamosan új öntött változat tűnt fel a leletanyagban, ahol az alsó íven az öntés során sima drótdíszít imitálták (II. típus) (IV. tábla 3. kép). Érdekes azonban, hogy – ellentétben a négygömbös függőkkel – a szőlőfürt díszes daraboknál nincsenek meg e drótdíszes emlékek esetében megfigyelhető több darabból forrasztott nemesfém változatok. Az öntött szőlőfürtös példányok egy jelentős részét ezüst ötvözetből készítették.

Az északi területeken a Morva Fejedelemség végét követően is divatban maradtak ezek az ékszerek, erre utalnak a korai cseh- és lengyelországi darabok,⁴⁷ utóbbi területen a tárgytypusnak a kijevi-volhíniai függőkkel ötvözött új formai változata is feltűnt (IV. típus) (IV. tábla 6. kép). Ez valószínűleg észak felől terjedt el déli irányba, hasonlóan a kijevi függőtípushoz.⁴⁸ Az ékszer a X. század közepén már jelen volt a Kárpát-medencében, és a mai Szlovénián, valamint Horvátországon keresztül eljutott Szerbia és Bulgária területére is. Az ékszernek IX. században még egy egyedi típusa jelent meg, ahol az ékszer középső tengelyében csak egy öntött, szabálytalan bordákkal tagolt rész maradt a szőlőfüst dísz helyén (V. típus) (IV. tábla 7. kép). Utóbbi típusok még a X–XI. században is használatban maradtak Dalmáciában, Szerbiában és a Kárpát-medencében. A szőlőfürtös függők végül a XI. században tűntek el a temetők leletanyagából.

V. A kontinuitás kérdése az egykori Morávia területén

A csekeji 426. sír keltezését a szőlőfürt díszes függők segítségével tovább lehet szűkíteni a X. század első felére. A sírban talált és korábban említett IX. századi pajzs alakú lemezgyűrűhöz hasonlóan, ezen emlékek is az S-végű karikaékszereknek a széles körben feltételezett (X. század második felére

⁴³ GRIGOROV 2007. 21–22., 172.; RAŠEV 2008. 165.

⁴⁴ RAŠEV 2008. 533.

⁴⁵ ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1951. 41., 46.; GRIGOROV 2007. 20–21., 161.

⁴⁶ DOSTÁL 1965.

⁴⁷ WACHOWSKI 1981.

⁴⁸ MESTERHÁZY 1994. 229–230.

történő) keltezésénél korábbi megjelenést valószínűsítene.⁴⁹ A szőlőfürt díszes függők, az említett lemezgyűrűtől eltérően, a keltezés tekintetében azért is bírnak jelentőséggel, mert e darabok a kialakításuk alapján nem magyarázhatóak sem archaikaként, sem az ősökől származó családi emlékként. A sírlelethez ugyanis nyolc darab ilyen ékszer tartozott és nem egy, esetleges szórványosan talált, másodlagosan felhasznált emlék került elő (volt olyan példány is ezek között, amelyik formailag külön variánsként is elkülönült a többitől) (*II. tábla 1. kép*). Ezen darabok összegyűjtése nem véletlenszerűen történhetett, még kevésbé valószínű ez, ha figyelembe vesszük a gyűrű divatját is. Ezen ékszerek egy sírban való együttes előfordulása pedig nem magyarázható egy esetleges „archaikus viselet” továbbélésével sem, hiszen hasonló (esetleg más ékszerek kombinációját bemutató) archaikus viseletet a temetőn belül nem sikerült kimutatni és az S-végű karikaékszerek beépítése a viseletbe is éppen a fentebbi lehetőség ellen szól.⁵⁰ A szőlőfürtös függők hosszú időn keresztül történt használatát nem erősíti az a megfigyelés sem, hogy ezek az ékszerek nagyon sérülékenyek lehettek, amire a fentebb is említett más, hasonló emlékeken megfigyelhető deformációk és sérülések is utalnak. A vizsgált sírlelet egyes darabjain is megfigyelhetőek ugyan sérülések (*II. tábla 1. kép*), de azok csak kisebb mértékűek, nem utalnak nagyon hosszú tartós használatra és jelentős részük (a nyolc darabból öt tárgy) egyáltalán nem töredékes. Nincsenek a tárgyakon utólagos javításra utaló nyomok sem, aminek az ellenkezőjét egy hosszú használat (esetleges hosszú öröklési sor) lehetősége esetén várhatnánk.

A csekeji 426. sír tehát nem a IX. századi morva időszakra, hanem a X. századra keltezhető.⁵¹ Az itt lévő közösség a X–XI. században is tovább használta a temetőjét, vagyis az itt élők a magyar foglalatást követően is helyben maradtak,⁵² annak ellenére, hogy viseletük egy része kicserélődött, annak egy másik része továbbélt. A temetőből eltűntek egyes emlékcsoportok és helyettük más, inkább a X. századi magyarsághoz kötődő elemek jelentek meg.⁵³ A lelőhelyen a magyarság megjelenését követően tehát egyszerre volt jelen a korábbi időszak tárgyi hagyománya és helyet kaptak az új elemek is. Bizonyos X. századi sírokban (ilyen például a 269. sír; 376. sír) olyan egyedi tárgyak voltak, amelyek formai párhuzamai ugyan megtalálhatóak a jellegzetes magyar leletkörnyezetben is, azonban a csekejiek a kialakításuk részle-

⁴⁹ HANULIAK 2004. 176. E megállapítás általános érvényű kiterjesztéséhez további, a Kárpát-medence más területeiről származó szerencsés leletkombinációk is szükségesek lesznek.

⁵⁰ A függőtípusok korabeli viseletére vonatkozóan általános jelleggel: RJABCEVA 2005. 141–165. A moráviai darabok viseleti rekonstrukciójára: STAŠŠIKOVÁ-ŠTUKOVŠKÁ 2008. 281.

⁵¹ HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999. 14–16.

⁵² HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999.; FUSEK 2008. 300.

⁵³ REJHOLCOVÁ 1995. 52–79.; HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999. 49–54., 74–78.

teiben és díszítésük tekintetében is idegennek hatnak a megszokott magyar leletekhez képest.⁵⁴

A két kulturális egység (a régi és az új) keveredése nem volt egyedi jelenség. Hasonló folyamat mehetett végbe a tornóci (Trnovec nad Váhom, okr. Galanta, Szlovákia) temetőben is, ahol szintén előfordultak szőlőfürt díszes függők (*II. tábla 2. kép*). Utóbbi lelőhely X. századra keltezhető sírleleteinek egy része szintén több szállal kötődik a IX. századi emlékanyaghoz,⁵⁵ miközben itt is megjelennek a X századi magyar sírokra inkább jellemző emlékek (szablya, tegez, vállában kovácsolt fülű kengyel, csikózabla, rozettás lószerszámveret).⁵⁶ Az akkulturáció e példája azonban nem vált általánossá az egykori morva területeken, így e leletek részletesebb elemzése és beillesztése a másolás-adaptáció-integráció hármas felosztásba még elemzést kíván.⁵⁷

A népességkontinuitás azonban nem csak e két lelőhelyen volt meg, hanem például a Nyitra–Šindolka lelőhelyen is.⁵⁸ E temető, hasonlóan az előzőekhez, valószínűleg szintén olyan IX. századi közösség emléke, amelyik a honfoglalást követően is törés nélkül élt tovább és integrálódott a Magyar Fejedelemségbe. Mindezen adatok pedig arra utalnak, hogy az a XX. század első felében sokat hangsúlyozott álláspont, ami a magyar foglалás kapcsán egy folyamatos morva–magyar szembenállást feltételezett, valamint a két népesség viszonyát alá-főlé rendelődésként értelmezte az csak a legújabb kori etnikai sérelmeket vetítette vissza a történelem e korai szakaszára.⁵⁹ Az e területen élők és az újonnan hont keresők kapcsolatát azonban nem kísérte a korábban feltételezett, a mindennapokra kiterjedő szembenállás. A két csoport összeolvadását jól szemlélteti az a példa is, amit Bálint Csanád emelt ki: „nem lehet tudni, hogy a 921-ben Itáliában kalandozó Bogát vezér egy eredetileg a magyarokhoz csatlakozó szláv főnök (Bogát ’gazdag’) volt-e, vagy tulajdonképpen magyar származású vezér, aki ezt a nevet a szláv környezetéről kapta”.⁶⁰

A szőlőfürt díszes függők tehát ugyanúgy, mint más e területre eső X. századi temetőleletek, arra utalnak, hogy a két csoport kapcsolata koránt sem volt annyira ellenséges. Megerősíti ezt az a megfigyelés is, hogy a temetőket nem hagyták fel az itt élők, tehát nem kellett elköltözniük, mint ahogy szokásaik, viseletük elemei is tovább öröklődött. A területen pedig szlávok és magyarok egyaránt éltek, és az itt élők kezdtek el anyagi kultúrájukban is integrálódni az új X. századi szokásokhoz. Az ezen a

⁵⁴ REJHOLCOVÁ 1995.; HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999.

⁵⁵ HANULIAK 2004. 154–201.; LANGÓ 2009. 45–46.

⁵⁶ TOČÍK 1971.

⁵⁷ Vö. BÁLINT 2004. 336–338.

⁵⁸ FUSEK 2008.

⁵⁹ A kérdést újabban a történeti források irányából kitűnő áttekintést nyújtott: P. KAZÁN 2010.

⁶⁰ BÁLINT 2003. 189.; BÁLINT 2006. 306.

temetőekben nyomot hagyó jelenségek pedig arról tanúskodnak, hogy mindkét csoport nagyfokú nyitottsággal volt a másik irányában. E nyitottság részeként, amint azt a fentebbi példák is jelzik, az itt korábban megtelepedők tovább örökölték hagyományaikat, anyagi kultúrájuk számos elemét. E folyamat végállomása pedig jól látható a csekeji temetőben is. A XI. század elejére a temetőn belül egy homogén egység jött létre, és ezt – mint bárhol a Magyar Királyságban – a sírokban a szegényes mellékletek között az S-végű karikaékszerek és az Árpád-házi uralkodók érmei jelezték.⁶¹

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANAMALI 1988 – ANAMALI, Skender: Stoli arbërore. Tiranë 1988.
- BÁLINT 2000 – BÁLINT Csanád: Választás Kelet és Nyugat között – és mennyire volt az? In: Kredics L. (szerk.): Válaszúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém 2000. 11–22.
- BÁLINT 2003 – BÁLINT Csanád: Zsákutcák és csapdák, adottságok és választások a honfoglalás korában. In: Glatz Ferenc (szerk.): Közgyűlési előadások 2000. május. Előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest 2003. 183–192.
- BÁLINT 2004 – BÁLINT Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. *Varia Archaeologica Hungarica* 16a. (2004)
- BÁLINT 2006 – Bálint Csanád: Az etnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és gátjai.) *Századok* 140. (2006) 277–347.
- BELOŠEVIĆ 1983–1984 – BELOŠEVIĆ, Janko: Bizantske naušnice grozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije. (Byzantine Earings of the Grape-like Type from Old Croatia Necropolises of the Early horizon on the Territory of Dalmata.) *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti* 23. (1983–1984) 41–60.
- BIKIĆ 2010 – BIKIĆ, Vesna: Vizantijski nakit u Srbiji. Beograd 2010.
- BÓNA 1984 – BÓNA István: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben, 271–896. In: Köpeczi B. (főszerk.): Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest, 1986, 203–234.; 575–582
- ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ 1951 – М. ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ: Метални накит белобрдског типа. *Старинар* 2. (1951) 21–55.
- DERIZIOTIS-KOUGIOUMTZOGLOU 2005 – Α. ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ – Σ. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΟΓΛΟΥ: Η περραιβική Τριπολίτις κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εποχή. Το Καστρί Δολίχης του Δήμου Λιβαδίου. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 51. (2005) 33–64.
- DINA 2002 – Α. ΝΤΙΝΑ: Χάλκινα σκουλαρίκια. In: Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Athen 2002. 585.
- DOSTÁL 1965 – DOSTÁL, Bořivoj: Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. In: Macúrek, Josef (red.): *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*. Praha 1965. 361–416.

⁶¹ BÁLINT 2000.

- DOSTÁL 1966 – DOSTÁL, Bořivoj: Slovanská pohřebiště střední doby hradištní na Moravě. Praha 1966.
- EICHERT 2010 – EICHERT, Stefan: Die frühmittelalterliche Grabfunde Käretens. Die materielle Kultur Karantaniens anhand der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert. Klagenfurt am Wörthersee 2010.
- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1980 – ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Slavenka: Les nécropoles romaines et médié vales de Maévska Mitrovica. Sirmium 12. (1980) 61–60.
- FODOR 1992 – FODOR István: A magyarság születése. Budapest 1992.
- FODOR 1993 – FODOR István: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. (Archaeological finds of Hungarian character in Moldavia.) In: Halász P. (szerk.): Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Budapest 1993. 17–38.
- FODOR 1994 – FODOR István: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest 1994, 47–65.
- FODOR 2006 – FODOR István: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. (Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte.) ArchÉrt 131 (2006) 89–114.
- FUSEK 2003 – FUSEK, Gabriel: Ein Grab aus Nitra–Šindolka mit einer byzantinische Münze. In: M. Dulinicz (red.): Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu. Warszawa–Lublin 2003. 185–188.
- FUSEK 2006 – FUSEK, Gabriel: Nitra–Šindolka. Stredoveké sídliská a pohrebiská. (Nitra–Šindolka. Mittelalterliche Siedlungen und Gräberfelder.) In: Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. Krosno 2006. 137–149.
- FUSEK 2008 – FUSEK, Gabriel: Keramika predveľkomoravského horizontu z Nitry–Šindolky a otázka jej datovania. In: Guštin, Mitja (Hrsg.): Srednji vek: arheološke raziskave med Jadranskim morjem Správa o činnosti organizácie in Panonsko nižino. Ljubljana 2008. 21–34.
- GARAM 2001 – GARAM, Éva: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. (2001).
- GIESLER 1981 – GIESLER, Jochen: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Prähistorische Zeitschrift 56:1. (1981)
- GRIGOROV 2007 – ГРИГОРОВ, Валерий.: Метални накити от средновековна България. София 2007.
- HANULIAK 2004 – HANULIAK, Milan: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. (Großmährische Gräberfelder und Bestattung im 9–10. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakien.) Nitra 2004.
- HANULIAK – REJHOLCOVÁ 1999 – HANULIAK, Milan. – REJHOLCOVÁ, Maria: Pohrebisko v Čakajovciach (9 – 12 storočie) Vyhodnotenie. Bratislava 1999.
- HRUBÝ 1955 – HRUBÝ, Vilém: Staré Město Velkomoravské pohřebiště Na Valách. Praha 1955.
- HUNKA 2009 – HUNKA, Jan: Finds of Byzantine Coins from the 5th–10th century from the northern part of the Carpathian Basin. In: Wołoszyn, Marcin (ed.): Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century. Krakow 2009.
- KOVÁCS 1989 – KOVÁCS, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen,

- westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1989.
- KOVÁCS 2012 – KOVÁCS László: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest 2012.
- LANGÓ 2005 – LANGÓ, Péter: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: Mende, Balázs Gusztáv (ed.): Research on the prehistory of the Hungarians: A review. *Varia Archaeologica Hungarica* 18. Budapest 2005. 175–340.
- LANGÓ 2009 – LANGÓ Péter: A Kárpát-medence X. századi lelethorizontjának bulgáriai vonatkozásai, néhány kiemelt példa alapján. In: Avarok, bolgárok, magyarok. Budapest 2009. 34–46.
- LANGÓ 2010 – LANGÓ Péter: A kora Árpád-kori temetők kutatása. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Budapest 2010. 445–469.
- MESTERHÁZY 1991 – MESTERHÁZY Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. *Folia Archaeologica* 41. (1990) 87–115
- MESTERHÁZY 1992 – MESTERHÁZY Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. *Folia Archaeologica* 42. (1991) 145–177.
- MESTERHÁZY 1994 – MESTERHÁZY Károly: Az ún. tokaji kincs revíziója. *Folia Archaeologica* 43. (1994) 193–242.
- MESTERHÁZY 2002 – MESTERHÁZY Károly: Dunántúl a 10. században. *Századok* 136. (2002) 327–340.
- MÜLLER 2002 – MÜLLER Róbert: Női ékszerek és férfi viselet tárgyai Zalaszabar, Borjúállás-szigetről. In: Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Zalaegerszeg 2002. 110–112.
- MÜLLER-SCHEEBEL – BURMEISTER 2011: Burmeister, Stefan – Müller-Scheeßel, Nils (Hrsg.) *Fluchtpunkt Geschichte Archäologie und Geschichtswissenschaft im Dialog*. Münster – New York – München – Berlin 2011.
- P. KAZÁN 2010 – P. KAZÁN Beáta: A magyar honfoglalás a 19. és 20. századi (cseh)szlovák történetírásban. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Pécs 2010. 173–187.
- PETRINEC 2009 – PETRINEC, Maja: Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates. Split 2009.
- PITEŠA 2009 – PITEŠA, Ante: Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheoloskome muzeju u Splitu. (Catalogue of finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period in the Archaeological Museum in Split.) Split 2009.
- PROHÁSZKA 2005 – PROHÁSZKA Péter: Kincsek a levéltárból. Budapest 2005.
- RAŠEV 2008 – РАШЕВ, Рашо: Българската езическа култура VII–IX век. София 2008.
- REJHOLCOVÁ 1995 – REJHOLCOVÁ, Maria: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie) I. Analyse. II. Katalóg. Nitra, 1995.
- RJABCEVA 2005 – РЯБЦЕВА, Светлана: Древнерусский ювелирный убор. Санкт-Петербург 2005.
- STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVŠKÁ 2008 – STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVŠKÁ, Danica: Odras politicko-spoločenského vývoja v 10. storočí na pohrebiskách stredného Podunajska. (Reflection of political and social development of 10th century at burial grounds of Middle Transdanubia.) In.: Štefanovičová, Tatiana –

- Hulínek, Drahoslav (red.): Bitka pri Bratislave v roku 907 a jeho význam pre vývoj stredného Podunajska. Bratislava 2008. 279–293.
- SZÖKE 1962 – SZÖKE Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 1. (1962)
- SZÖKE 1992 – SZÖKE, Béla Miklós: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: Daim, Falco (Hrsg.): Awarenforschungen 2. Wien 1992. 841–968.
- SZÖKE 2000 – SZÖKE, Béla Miklós: Grab 71 der Benediktinerabtei. In: Wiczorek, Alfried –Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): Europas Mitte um 1000: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Stuttgart 2000. 343–344.
- TEODOR 1978 – TEODOR, Dan Gh.: Teritoriul Est-Carpatic în veacurile V–XI. e. n. Iași 1978.
- TEODOR 1980 – TEODOR, Dan Gh.: Tezaurul de la Răducăneni – Iași. Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 31. (1980) 403–423.
- TOČÍK 1971 – TOČÍK, Anton: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. Slovenská archeológia 19. (1971) 135–276.
- TÜRK 2009 – TÜRK Attila: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: G. Tóth P. – Szabó P. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.). Szeged 2010. 261–306.
- TÜRK 2012 – TÜRK Attila: Perspektívák a honfoglalás kori hagyatékek keleti kapcsolatrendszerének kutatásában a természettudományos módszerek szemszögéből. In: Absztraktkötet a „Hadak útján” Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XXII. Konferenciájára. Visegrád Királyi Palota, 2012. október 4 – 6. Visegrád 2012. 22–23.
- WACHOWSKI 1981 – WACHOWSKY, Krysztóf: Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej. (Polen und Großmähren. Archäologische Studie zu den Kontakten auf dem Gebiete der materiellen Kultur.) Przegląd Archeologiczny 29. (1981) 151–197.

I. tábla

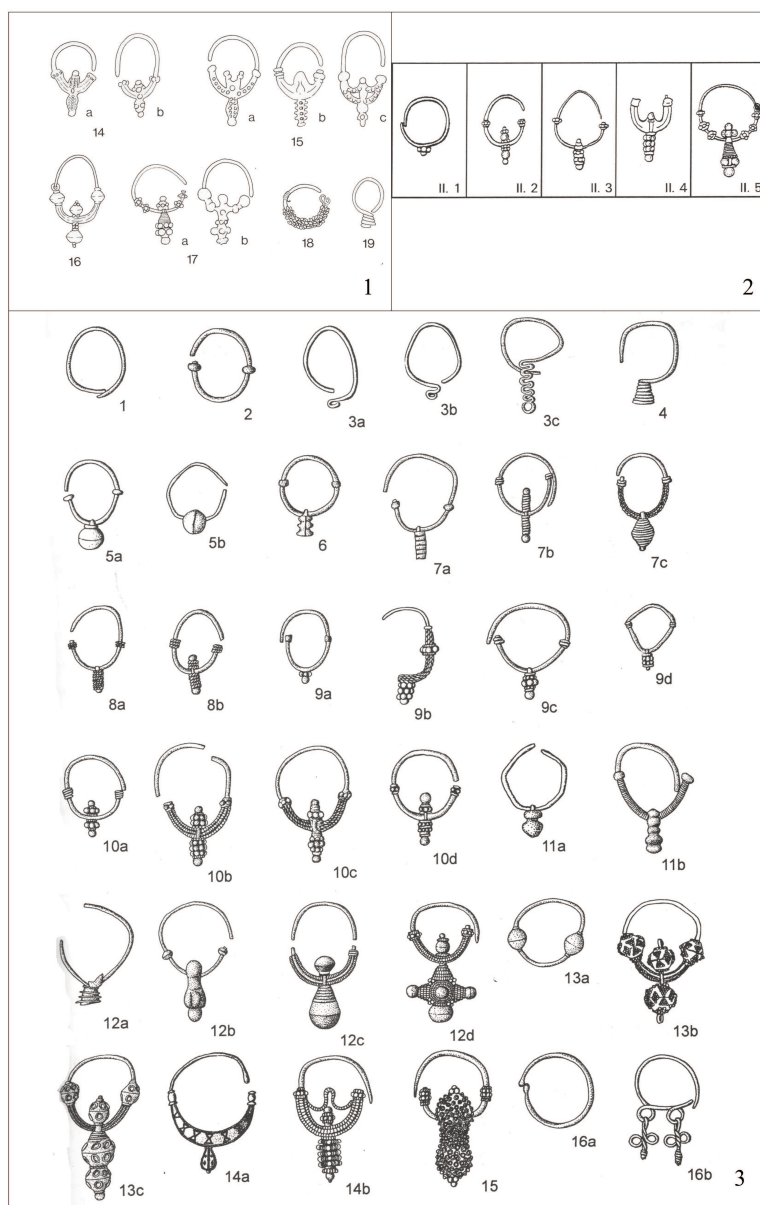
I.1. A Csekej–Templom-dűlő lelőhely 375. sírjának leletei (REJHOLCOVÁ 1995. alapján); I.2. Nyitra–Sindolka lelőhely 11. sírja és sírleletei (FUSEK 2003. alapján)

II. tábla

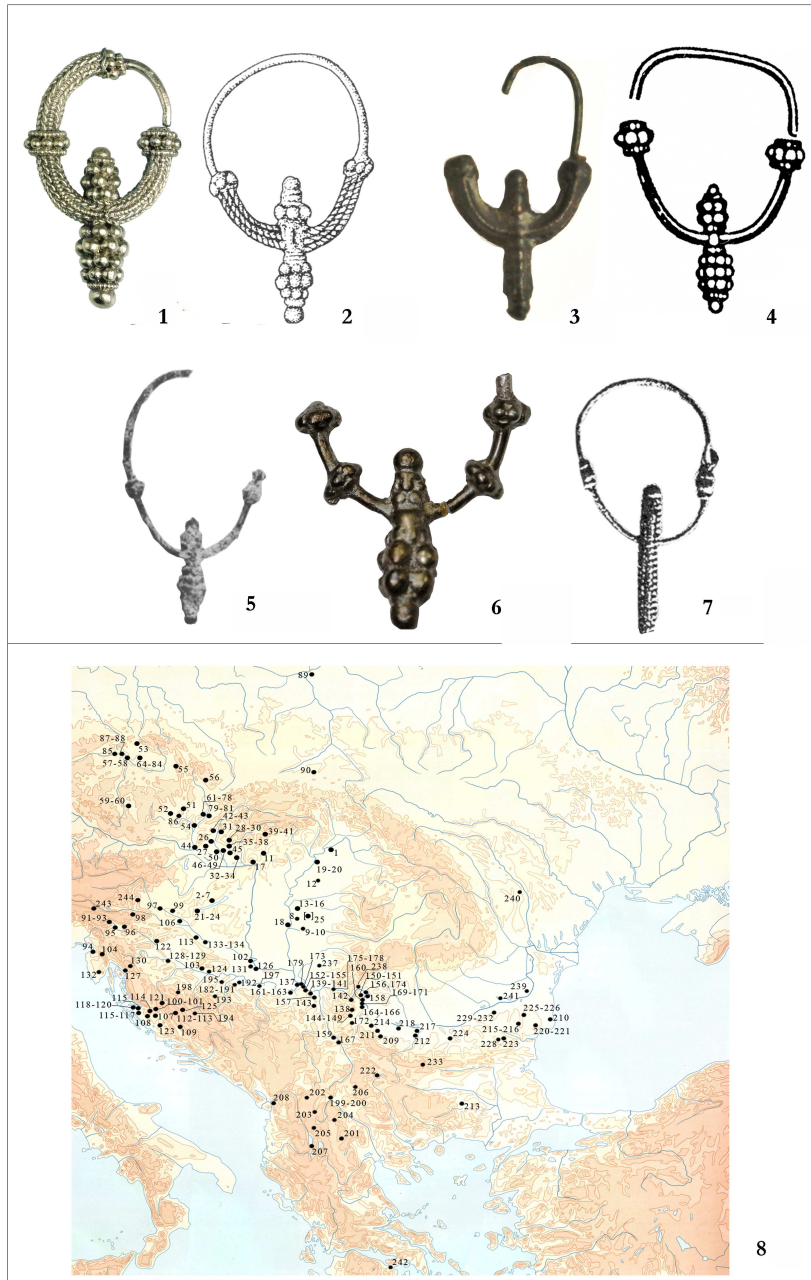
II.1. A Csekej–Templom-dűlő lelőhely 426. sírjának leletei (REJHOLCOVÁ 1995. alapján); II.2. A tornóci temető szőlőfürtcsüngős ékszerei (Fotók: Bíró Ádám; a rajzok: TOČÍK 1971 alapján)

III. tábla

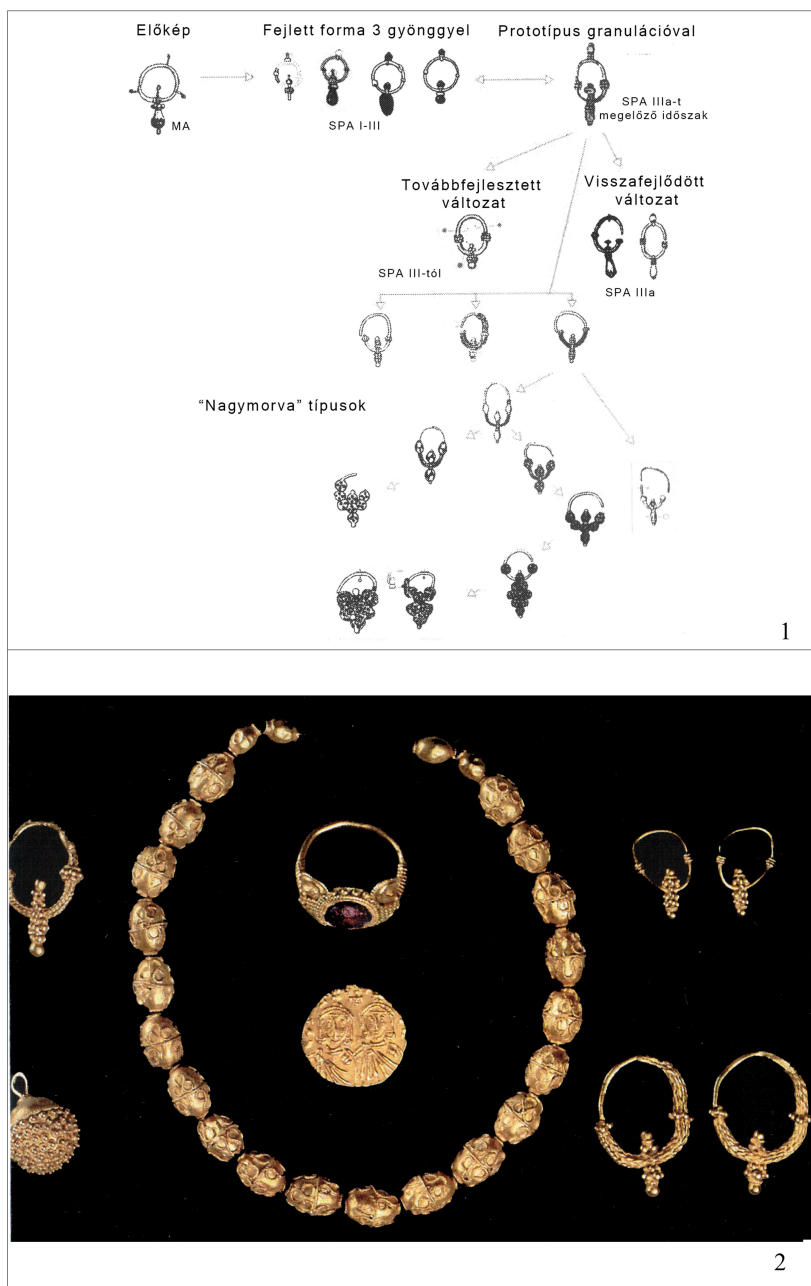
III.1. J. Giesler csoportosítása a Kárpát-medencei köznépi sírok függőtípusairól (GIESLER 1981. alapján); III.2. V. Grigorov által készített klasszifikáció szőlőfürtös függőkről (GRIGOROV 2007. alapján); III.3. A morva temetőben előforduló, M. Hanuliak által csoportosított karikaékszerek (HANULIAK 2004. alapján)

IV. tábla

IV.1–7. A 9–11. századi szőlőfürtös fülbevalók klasszifikációja: IV.1. I.1. altípus;
IV.2. I.2. altípus; IV.3. II. típus; IV.4. III.1. altípus; IV.5. III.2. altípus;
IV.6. IV. altípus; IV.7. V. altípus; IV.8. A tárgytypus elterjedése és felgyűjtött
lelőhelyei

V. tábla

V.1. S. Eichert elképzelése a szőlőfürt- és gömbdíszes függők kialakulásáról és tipológiájáról (EICHERT 2010. felhasználásával); V.2. A Trilj-ben előkerült leletek egy része (PITEŠA 2009. alapján)

*The question of the Moravian continuity and the conquering Hungarians
in the aspect of grape bunch pendants' chronology*

The topic of the work is a jewellery find in the 9–11th century Čakajovicach with special emphasis on earrings with grape bunch pendants (this type of earrings was continuously in fashion throughout the 9–11th century) and S-terminated rings. Similar earrings from the cemetery of Carpathian basin show that these findings could not only be connected to the Northern (formerly Moravian) territory but also to the Southern (Byzantine) regions. Through these artefacts the paper touches on the historical discussion about the continuous habitation of the territory and also about the Hungarian tribes having arrived to the region.

*Viták a konstanzi zsinaton**

Maléth Ágnes
SZTE–BTK

Történettudományi Doktori Iskola Medievisztika Program

Az 1414. november 5. és 1418. április 22. között ülésező konstanzi zsinat az európai egyháztörténet egyik legjelentősebb eseménye volt. Jelentőségét nem csak a zsinat iránt tanúsított érdeklődés, hanem a megtárgyalt ügyek jellege és az eljárás módja is adta. Ahhoz, hogy a zsinat ilyen meghatározóvá váljon, több tényező egyidejű fennállása volt szükséges. A zsinat nemzetközi elismerését biztosította, és ezáltal a résztvevők számát is növelte, hogy Luxemburgi Zsigmond magyar és német király kiállt a gyűlés mellett: a zsinat megszervezésének korai szakaszától diplomáciai befolyását latba vetve igyekezett rávenni az európai uralkodókat követeik elküldésére. Másrészt az egyházszakadás megszüntetése iránti igény ekkor már rendkívül erős volt, hiszen a kettős, illetve 1409-től hármasság, a XIV. század végétől jelentkező eretnokség és az egyházi hivatalokban mindennaposá vált szimónia negatívan befolyásolták a katolikus egyház megítélését. Hozzájárult még a zsinat működéséhez a korszakban dinamikusan növekvő egyetemi értelmiség, amely nemzeti hovatartozástól függetlenül, önálló társadalmi csoportként is érvényesíteni próbálta érdekeit, ezért sokan önállóan, saját költségükön jelentek meg Konstanzban.¹ Szintén hatással volt a zsinatra a korszak meghatározó fegyveres konfliktusa, a százéves háború. A XV. század elején Franciaországban fellángolt polgárháborús helyzet, amelyben Burgundia és az Armagnac-Orléans-i párt vetélkedett az ország irányításáért, megfelelő alkalmat adott V. Henriknek a katonai beavatkozásra, így az évszázados harc újabb szakaszba lépett. A hadszíntéren zajló események kiválóan tükröződtek a zsinat alakulásában, ugyanis a gyűlés mintegy nemzetközi fórumként szolgált a harcoló felek számára, ahol saját álláspontjukat próbálták igazolni.

A konstanzi zsinat kutatói több szempontból is igen szerencsés helyzetben vannak. A zsinatot sok aspektusból meg lehet közelíteni, amelyet nem csak a téma komplexitása, hanem a fennmaradt forrásanyag tetemes mennyisége is lehetővé tesz. Bár külföldön jelentek meg összefoglaló jellegű munkák,² a magyar szakirodalomban inkább egy-egy résztema vizsgálata

* Ezúton is szeretném megköszönni C. Tóth Norbertnek, Csernus Sándornak és Szántó Richárdnak a munkám során nyújtott segítségét.

¹ FRENKEN 2007. 112.

² A konstanzi zsinat történetének igen részletes leírását adja két kötetben BRANDMÜLLER 1991.; BRANDMÜLLER 1997.

jellemző.³ Jelen tanulmány célja, hogy átfogó képet adjon a Konstanzban megtárgyalt ügyekről és áttekinthetővé tegye az események kronológiáját. Bemutatjuk a legfontosabb jogi procedúrák lefolyását, valamint a különböző kérdésekben döntő befolyással bíró személyeket.

Az ügyek részletezése során legcélravezetőbb talán a kortársak felfogását követni, azaz különbséget tenni a három elsődleges fontosságú ügy, valamint a „*minores causae*” között. A korabeli elgondolás szerint a zsinat mindenekelőtt három kérdés megoldására törekedett, ezek a *causa unionis*, a *causa fidei* és a *causa reformationis* voltak.⁴ Az első kettő, az egyházszakadás megszüntetése (*causa unionis*) és az eretnekség elítélése (*causa fidei*) kevésbé vitatott a történelem-tudományban. A kutatók többsége egyet ért abban, hogy ezt a két ügyet a zsinat sikeresen zárta le és valós megoldás született. A zsinat hatékonysága a harmadik ügyben, az egyház megreformálásának kérdésében azonban már jobban megosztja a történészeket. A magyar történetírásban Mályusz Elemér nyomán az a felfogás terjedt el, hogy a konstanzi zsinat a *causa reformationis* terén elbukott, és a megoldatlan problémák egyenes következménye volt a száz évvel későbbi reformáció.⁵ Az 1980-as évek végétől azonban elterjedt egy másik vélekedés, elsősorban kanadai és nyugat-európai kutatók körében, amely szerint a konstanzi zsinat részben eredményes volt az egyházi reformok megvalósításában is.⁶

A *minores causae* a zsinaton tárgyalt másodlagos jelentőségű ügyek összefoglaló elnevezése.⁷ *Minor causa*-ként tartották számon például a zsinat működésével kapcsolatban felmerült szervezeti kérdéseket, valamint az olyan elszigeteltebb ügyeket, amelyek csak egy-egy ország számára bírtak jelentőséggel (például Johannes Parvus ügye). Ezeken kívül ide sorolhatnánk még azokat a kérdéseket is, amelyek bár nagy jelentőségűek voltak és szóba is kerültek, de Konstanzban elodázták a megoldásukat (például görög unió ügye). A *minores causae* közül jelen esetben csak a legfontosabbakról teszünk említést.

³ Az angol imperium elvéről, s ezáltal a zsinaton tanúsított angol nemzeti érzetről lásd BÁRÁNY 2004. 23–40.; Zsigmond és V. Henrik szövetségéről lásd BÁRÁNY 2009.; a bíborosok 1417-es okleveléről lásd MÁLYUSZ 2005. Kivételt képez GÁRDONYI 2001. 96–103.; itt a szerző röviden összefoglalja a megtárgyalt ügyeket, de elsősorban a konciliarista eszme alakulására helyezi a hangsúlyt.

⁴ Cerretano naplójából az is kitűnik, hogy a zsinat feladatai közül Zsigmond mit tartott elsődlegesnek: „Addidit etiam ipse rex, quod factum Johannis Hus et alia minora non debant reformationem ecclesie et Romani imperii impedire, quod erat principale, pro quo fuerat concilium congregatum.” FINKE 1923. 203.

⁵ MÁLYUSZ 2005. 52.

⁶ STUMP 1989. 69–105.

⁷ FRENKEN 2008. 403.

1. Causa unionis

A konstanzi zsinat céljai közül a kortársak az egyház egységének helyreállítását tekintették a legsürgetőbb feladatnak. XI. Gergely halála után 1378-ban Rómában és Avignonban is választottak pápát. 1409-ben mindkét *obedientiából*⁸ származó, elégedetlen bíborosok összehívták a pisai zsinatot, letették mindkét pápát és egy harmadikat választottak helyettük, annak reményében, hogy a gyűlés döntését minden európai ország elfogadja majd. A pisai zsinatot azonban nem sikerült általános érvényű zsinatként elismertetni, így 1414-ben már három pápa tartott igényt az egyházfőségre: XII. Gergely, XIII. Benedek és a pisai pápa utódja, XXIII. János.⁹

Bár a XV. század elején tartott egyházi gyűlések közül a pisai volt a legismertebb, ezt megelőzően már az avignoni és a római *obedientiában* is tartottak zsinatokat: XIII. Benedek 1408-ban Perpignan-ban; XII. Gergely pedig 1409-ben Cividaleban. Három évvel megválasztása után pedig XXIII. János Rómába hívott össze egy gyűlést.¹⁰ Ezek a kísérletek, amelyek elvileg az egyházszakadás megszüntetését célozták, inkább csak mélyítették a válságot, hiszen rávilágítottak a pápák kompromisszumképtelenségére. Egyértelművé vált ugyanis, hogy egyik pápa sem fog lemondani a méltóságáról anélkül, hogy ellenfelei előtte ugyanezt meg ne tennék. Ezáltal egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a katolikus egyház önerejéből nem tud véget vetni a skizmának. Végül 1413-ban XII. Gergely vetette fel azt az elképzelést, hogy az egység ügyét egy világi uralkodó irányításával kell elrendezni. Mivel a középkor folyamán a világi uralkodók rangsorában a német király számított a legrangosabbnak, a címet aktuálisan viselő Luxemburgi Zsigmond került az események középpontjába.¹¹ Zsigmond valószínűleg felismerte, hogy az egyház megmentőjének szerepe alkalmas tekintélye további növelésére, ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy diplomáciai érzékére feltétlenül szükség volt a zsinat megszervezéséhez és sok esetben annak irányításához is. 1414 tavasz és nyár folyamán mindhárom pápával, majd az európai uralkodókkal is felvette a kapcsolatot. A helyszín kiválasztása is a nevéhez fűződik, hiszen Konstanz városa a birodalomhoz tartozott, de elég központi helyen feküdt ahhoz, hogy akár Itáliából, akár francia vagy spanyol területekről viszonylag gyorsan el lehessen érni.¹²

Az egység megteremtése a zsinaton szigorúan felügyelt jogi folyamat volt. A jogszerűsége két okból figyeltek fokozottan. Egyrészt így próbálták

⁸ A latin *obedientia* szót használták az egy-egy pápa fennhatósága alatt álló területek összefoglaló megnevezéseként. Arra, hogy a fogalom közérthető és általánosan használt volt, jó példa a XXIII. János ellen írt röpirat. Lásd FINKE 1926. 90–93; valamint Richard Fleming 1417. januári beszéde lásd FINKE 1923. 482–483.

⁹ GERGELY 1999. 125.

¹⁰ ÁLDÁSY 1928. 3.

¹¹ ÁLDÁSY 1928. 4.

¹² FRENKEN 2007. 110.

megakadályozni azt, hogy a későbbiek folyamán bármelyik lemondott pápa kifogással éljen a döntésekkel kapcsolatban, vagy egy esetleges jogi hézagra hivatkozva bárki semmisnek tekintse a rendelkezéseket. Másrészt erre az időszakra már jellemző volt a jogszerűség iránti igény növekedése, az egyetemi végzettséggel rendelkezők egyre nagyobb befolyásra tettek szert az egyházi és a mindennapi életben is.¹³ Így nem meglepő, hogy a *causa unionis* eljárás három vezető személyisége is jogi végzettségű volt. Johannes de Scribanis és Henricus de Piro viselték a *promotor et procurator concilii* tisztséget. A *promotor* és a *procurator* feladatai közé tartozott a rendelkezések és a vádiratok végleges szövegének megfogalmazása, valamint az általános gyűléseken a jegyzőkönyvek vezetése.¹⁴ Scribanis angol, Piro pedig német származású volt, amely jól tükrözi e két nemzet zsinatra gyakorolt befolyását. A harmadik személy pedig Francesco Zabarella, itáliai származású bíboros volt. Zabarella olyan tekintéllyel rendelkezett a zsinaton, hogy sokan a következő pápát látták benne. Azonban Zabarella még a pápaválasztó konklávé összeülése előtt, 1417 szeptemberében meghalt.¹⁵

XXIII. János és XII. Gergely pere gyors és gördülékeny folyamat volt. XXIII. János esetében valószínűleg a szökése miatt kialakult ellenérzés, XII. Gergely esetében pedig az idős egyházfő együttműködése volt az, ami miatt senki nem kérdőjelezte meg a zsinat intézkedéseit. Először Baldassare Cossát, azaz XXIII. Jánost mondatták le 1415 tavaszán. János pápa eleinte Zsigmonddal összhangban cselekedett a zsinat ügyében. Hajlandósága valószínűleg az itáliai politikai helyzetből fakadt, hiszen az egyházfő harcban állt Nápolyi Lászlóval, s így Zsigmond támogatására szorult.¹⁶ Azt, hogy János pápát nem a zsinati eszme lelkesítette, megerősíti Guillaume Fillastre naplója is: a bíboros leírja, hogy amikor Cossa értesült Nápolyi László 1414. augusztusi haláláról, megpróbált kibújni a zsinattal járó kötelezettségek alól, és ettől csak a bíborosok határozott fellépése tántorította el.¹⁷ XXIII. János valószínűleg féltette saját biztonságát az Itálián kívül eső területeken, ezért szövetséget kötött Frigyes ausztriai herceggel, aki fegyveres védelmet ígért neki.¹⁸ Konstanzba érkezve János pápa nyitotta meg a zsinatot, 1414. november 6-án, és a következő év márciusáig elnökölt az általános gyűléseken.¹⁹ Az események azonban nem úgy alakultak, ahogyan XXIII. János várta: az egyházatyák már 1415 februárjában elfogadták a nemzetenkénti szavazást, amely semlegesítette a pápa hatalmas itáliai kíséretének befolyá-

¹³ FRENKEN 2008. 399–400. Az egyházi középréteg magyarországi fejlődéséről lásd MÁLYUSZ 2005. 63–76.

¹⁴ KELLY 1998. 21.

¹⁵ FRENKEN 2008. 410.

¹⁶ Zsigmond csapatokat küldött Itáliába, János pápa megsegítésére. ÁLDÁSY 1928. 5.

¹⁷ FINKE 1923. 14–15.

¹⁸ Frigyes XXIII. János védelméért cserébe a római egyház fővezéri kinevezését kapta, 6000 gulden járandósággal évente. GERGELY 1999. 127.

¹⁹ Az általános gyűléseken (*sessio generalis*) az összes követ részt vett, nációtól függetlenül.

sát. Mivel egyre valószínűtlenebb lett, hogy lemondása után Jánost újráválasztják,²⁰ 1415. március 20-áról 21-ére virradó éjszaka megszökött Konstanzból. Minden jel arra utal, hogy szökésével a zsinat feloszlata volt a szándéka: Schaffhausenből üzent is a bíborosoknak, hogy kövessék, mert a német városban Zsigmond befolyása miatt nem lehet szabadon tanácskozni.²¹ A zsinat követek útján megpróbálta rávenni Jánost a Konstanzba való visszatérésre, de ezt megtagadta, és folytatta útját Burgundia felé.²² Miközben Zsigmond gondoskodott Cossa elfogatásáról és Radolfzellbe szállításáról, a zsinat – mindenekelőtt Piro – elindította az eljárást a bukott pápa ellen: a folyamat május második hetétől a hónap végéig tartott, a megfogalmazott vádpontok közül 71-et ismerünk, a meghallgatott tanúk száma pedig túllépte a 30-at.²³ Mindezek eredményeként 1415. május 29-én a zsinat a három pápa közül elsőként Baldassare Cossát fosztotta meg egyházfőségétől. Cossa később Radolfszellből Heidelbergbe került, majd három év múlva – valószínűleg Zsigmond nyomására – V. Márton pápa átvette a felügyeletét. Cossát Firenzébe kísérték, ahol az új egyházfő újra bíborossá tette. Visszanyert szabadságát azonban nem sokáig élvezhette, ugyanis 1419 végén betegségben elhunyt.²⁴

XII. Gergely ügye még egyszerűbben zajlott, mint XXIII. Jánosé, és kisebb visszhangot is keltett. Gergely, bár személyesen nem volt hajlandó megjelenni Konstanzban, alávetette magát a zsinat döntésének. Követeit is elküldte Konstanzba, akik Carlo Malatesta vezetésével a gyűlés kezdetétől tárgyaltak a pápa lemondásáról. Vádirat ebben az esetben nem is áll rendelkezésünkre, az ügy szinte alig dokumentált. A zsinat 1415. július 4-én erősítette

²⁰ Már egy 1415. február 15-én kelt levél is arról számol be, hogy az angol, francia és a német nemzetek egyet értenek abban, hogy az egyház uniója csak mindhárom pápa lemondásával érhető el. FINKE 1926. 220. Az is rontotta XXIII. János megítélését, hogy Gergely hívei 1415. február elején egy röpiratot kezdtek el terjeszteni Konstanzban, amely 20 pontban foglalta össze a pápa gyarlóságait: megvádolták többek között szimóniával, és azzal, hogy saját híveivel töltötte fel a bíborosi kollégiumot, skizmatikusnak és botrányosnak titulálták. FINKE 1926. 90–92.

²¹ BRANDMÜLLER 1991. 230–231.

²² MCCABE 1916. 237.

²³ A vádak részletesek és mindenre kiterjedőek voltak: átfogták Baldassare Cossa életét gyermekkori tiszteletlenségétől egészen a konstanzi eseményekig. Megvádolták egyházi javak kiárusításával, V. Sándor pápa megmérgezésével, szexuális bűnök elkövetésével, a bolognai egyetem ellehetetlenítésével és azzal, hogy vesztegetéssel szerezte meg az egyházfőséget. Bűnbaknak állították be: mintha azt akarták volna hangsúlyozni, hogy az egyház azért korrupt, mert nem a megfelelő személy vezeti. Az erkölcstelen pápa eltávolítását pedig a gondok megoldásának tekintették. Bár a vádak megfogalmazása és a tanúk neveinek feltüntetése igen következetes, a modern olvasónak hamar feltűnik, hogy legtöbbször a vallomások szóbeszédre vagy egyéni meggyőződésre alapultak, nem pedig kézzel fogható bizonyítékokra. A vádpontokért lásd FINKE 1926. 157–209.

²⁴ MCCABE 1916. 238.

meg Gergely lemondását, aki még az 1417-es pápaválasztó konklávén összeülése előtt meghalt.²⁵

A *causa unionis* jogi folyamatában ezt követően kényszerszünet következett, ugyanis Zsigmond nem tartózkodott Konstanzban. Mivel XIII. Benedek sem Konstanzban megjelenni, sem követeket küldeni nem volt hajlandó, Zsigmond beleegyezett, hogy spanyol területre utazzon, ahol az utolsó pápával és Ferdinánd aragón királlyal tárgyal.²⁶ Így XII. Gergely és XIII. Benedek lemondása között két év telt el.

XIII. Benedek esetében a legnagyobb problémát nem is a pápa megrögzöttsége jelentette, hanem az, hogy másik két vetélytársával ellentétben az ő hatalmának még 1415 folyamán is volt bázisa: a spanyol királyságok, így Aragónia, Kasztília, León és Navarra. A hármas találkozó helyszínéül a két egymáshoz közel fekvő várost, Narbonne-t és Perpignan-t jelölték ki. A tárgyalásra a királyt a zsinat küldöttei is elkísérték, akik levelekben folyamatosan tájékoztatták az eseményekről a Konstanzban maradottakat.²⁷ A tárgyalások biztatóan indultak, de az álláspontok hamar eltávolodtak egymástól. XIII. Benedek és tanácsosai egyre lehetetlenebb érvekkel és megoldási javaslatokkal álltak elő.²⁸ A pápa ráadásul 1415. november 13-án éjszaka el is hagyta a tárgyalások helyszínét. Zsigmondnak végül Ferdinánddal sikerült megegyeznie, így december 13-án megkötötték a narbonne-i szerződést. A megállapodás szerint a spanyol királyságok felmondták az engedelmességet XIII. Benedeknek, viszonzásul a zsinat elismerte a spanyol nemzetet ötödik nációként, valamint a spanyol területeken aktuálisan érvényben lévő egyházi kinevezéseket is jogszerűnek nyilvánították. Zsigmond a tárgyalások helyszínéről Franciaországba, majd Angliába utazott.²⁹ Benedek letételét 1417 júliusában jelentették be Konstanzban, ám Pedro de Luna 1423-as haláláig az egyetlen törvényes egyházfőnek tekintette magát, sőt, még utódot is kinevezett.³⁰

XXIII. János, XII. Gergely és XIII. Benedek lemondása után már csak egy lépés volt hátra a *causa unionis* folyamatában: megválasztani az egyetemlegesen elfogadott új egyházfőt. 1417 novemberében összeült a pápaválasztó konklávén, amelyben az 5 zsinati nemzetből 6-6 képviselő és az

²⁵ FINKE 1926. 306–307.

²⁶ Zsigmond 1415. július 18-ától 1417. január 27-éig volt távol, először spanyol területen tárgyalt, majd Franciaországba és Angliába utazott. ALTMANN 1897. 105 és 120.

²⁷ A zsinat követői között volt például Bernard de la Planche, Soulac priorja, az angol nációból; a genti püspök, a rigai érsek, valamint jogtudósok és a párizsi egyetem egyik teológiai tanára. A küldöttség pontos összetételéről lásd ÁLDÁSY 1928. 47.; valamint CROWDER 1953. 185.

²⁸ Az egyik legérdekesebb ezek közül talán az, hogy Benedek saját magát tekintette a katolikus egyház egyetlen legitím bíborosának, mivel őt még a skizma előtt nevezték ki. Ezért úgy vélte, hogy egyedül neki van joga pápát választani. ÁLDÁSY 1928. 80.

²⁹ Az utazás legfontosabb momentumja az V. Henrik angol királlyal 1416 augusztusában megkötött canterbury szövetség volt.

³⁰ BRANDMÜLLER 1997. 53.

összes bíboros részt vett. Mivel azok a jelöltek, akik a legnagyobb eséllyel indulhattak volna, például Zabarella és Robert Hallum,³¹ ekkor már nem éltek, a választók véleménye igen megosztott volt. A döntést az sem könnyítette meg, hogy több érvénytelen szavazás is lezajlott, hiszen az angol és a francia követek saját honfitársaikra szavaztak, mert így akarták megakadályozni, hogy az ellenfél jelöltje legyen pápa. A november 11-én megválasztott V. Márton kompromisszumos megoldást jelentette mindenki számára.³²

2. *Causa fidei*

A konstanzi zsinat másik legfontosabb célja a XV. században elterjedt eretnekség megfékezése volt. A huszitizmus Csehországban jelentett komoly problémát, Husz János nézeteit pedig egy oxfordi teológus, John Wyclif tanaira vezették vissza. Wyclif elsősorban a pápai fennhatóságot és az egyházi hierarchiát támadta, és a lollardok, akiket Wyclif követőinek tartottak, felkeléseket robbantottak ki Angliában.³³ V. Henrik kifejezetten Wyclif-ellenes teológusokat küldött Konstanzbba, például az oxfordi Oriel College teológusát, William Corff-ot, vagy a szintén oxfordi magisztert, John Stokest.³⁴ Wyclif ügyét nem először vizsgálta egyházi bíróság,³⁵ valamint a hitbeli kérdésekben a nemzetek is hamar közös álláspontra jutottak, ezért a vizsgálóbizottság napok alatt döntést hozott. 1415. május 2-án kezdték el a munkát: Piro elkészített egy idézést, amelyben felszólította a lakosságot, hogy ha van olyan személy, aki el tudja magyarázni a zsinatnak, hogy Wyclif tanai miért nem eretnekek, akkor

³¹ Robert Hallum, Salisbury püspöke Zsigmond bizalmasa volt a zsinaton, 1417. szeptember 4-ei halálának nagy szerepe volt abban, hogy az angol nemzet elállt a reformügy támogatásától és a pápaválasztás elsődlegessége mellett tette le a voksát.

³² A konklávében történt eseményeket Thomas Walsingham mutatja be a *Chronica Maiora*-ban. CLARK 2005. 420–422.

³³ Angliában az 1381-es felkelésért is a Wyclif eszméit követő vándorprédikátorokat tették felelőssé. A lollard mozgalom világi vezetőjével, John Oldcastle-al egészen 1417-ig nem sikerült leszámolni. HEUSSI 2000. 256–258.

³⁴ Bárány Attila szerint Wyclif tanainak egy része — elsősorban az egyház világi birtokait támadó tanok — összhangban volt az angol korona belpolitikai céljaival. Wycliffel szemben ezért tanúsítottak sokáig elnéző magatartást. V. Henrik azonban egyrészt külpolitikai tevékenységében igyekezett közös álláspontra jutni Zsigmonddal, s így az eretnekség elleni fellépés nem volt tovább halasztható, másrészt a hit védelmezőjének szerepét V. Henrik — akárcsak Zsigmond — a nemzetközi politikában akart saját javára fordítani. BÁRÁNY 2012. 245–260. Csernus Sándor szerint viszont maga Zsigmond is csak azután kezdett határozottan állást foglalni a huszitizmus ellen, miután Konstanzbban Husz tanításait eretnekségnek minősítették. Mivel jövőbeli céljai közé tartozott a cseh korona megszerzése, ottani népszerűségére is ügyelnie kellett. CSERNUS 1978. 74–76.

³⁵ Az 1382-es londoni zsinat elítélt több olyan tételt, amelyet valószínűleg Wycliftől származtattak, de a teológus ellen ekkor még nem történt intézkedés. 1409-ben a canterbury érsek felállított egy vizsgálóbizottságot, amely már az eretnekségeket kereste Wyclif műveiben, s ebből több mint 200-at talált. A római zsinaton XXIII. János elrendelte Wyclif könyveinek elégetését. KELLY 1998. 20.

jelenjen meg a zsinat előtt. Hiába szegezték ki az iratot a templomok ajtajára, nem volt vállalkozó, következésképpen Wyclifet újból elítélték.³⁶

Wyclif és Husz tanításait olyannyira hasonlóknak ítélték a korban, hogy Huszt először nem is saját nézetei miatt vádolták meg, hanem felszólították, hogy magyarázza meg Wyclif tanait.³⁷ Mindkét teológus hirdette többek között az anyanyelvű Biblia és istentiszteletek szükségességét, elmarasztalták az egyházat világi birtokai és korrupciója miatt, valamint a Bibliát tekintették a hit egyetlen igaz forrásának, Krisztust pedig az egyház egyetlen igaz vezetőjének. Husz János perében, bár a vádakat írásaira és prédikációin résztvevő szemtanúk vallomásaira alapozták, több jogszerűtlenség is történt. Husz azért merészelt egyáltalán megjeleni Konstanzban, mert egyrészt Zsigmond is szavatolta a biztonságát, másrészt pedig a római zsinaton kimondott kiátkozás alól is felmentették. Mindezek ellenére bebörtönözték, amikor a városba ért. 1415 áprilisában felállítottak egy négytagú vizsgálóbizottságot, amelyet teológiai és jogi véleményükkel d'Ailly, Zabarella és Fillastre bíborosok is segítettek.³⁸ János pápa perével párhuzamosan megkezdődött a Husz-ügy tanúinak meghallgatása is, majd júniusban Husz Jánost is több alkalommal a zsinat elé idézték. Mivel Husz nem volt hajlandó megtagadni nézeteit, 1415. július 6-án kivégezték.³⁹

A Konstanzban elítélt harmadik egyháztudóst, Prágai Jeromost Wyclif és Husz nézeteinek legfőbb terjesztőjének tekintették. Jeromos világlátott ember volt, tanult Prágában és Oxfordban, ahol Wyclif műveit másolta, járt német területen is. 1415 áprilisában bebörtönözték, de ügyét csak majdnem egy évvel később kezdték el tárgyalni. A vádlott szóvá is tette az egyik nyilvános meghallgatásán, hogy több mint 300 napig tartották úgy fogva, hogy nem adtak neki lehetőséget a védekezésre. Végül Wyclif és Husz előzőleg már elítélt tézisei alapján vádolták meg, az ügyet Nikolaus von Dinkelsbühl, a bécsi egyetem jogtudósa vezette.⁴⁰ Jeromos először hajlandó volt megtagadni a tanításokat, később azonban mégis megpróbálta megvédeni nézeteit az 1416. május 23-ai illetve 26-ai meghallgatásokon. Május 30-án kihirdették az ítéletet, és akárcsak Huszt, Prágai Jeromost is megégették.⁴¹

3. Causa Reformationis

A konstanzi zsinat legvitatottabb ügye egyértelműen a *causa reformationis* volt. A felvetések széles skálán mozogtak, de volt néhány elem, amely

³⁶ KELLY 1998. 21–22.

³⁷ KELLY 1998. 23.

³⁸ BRANDMÜLLER 1991. 325–331.

³⁹ Husz János pere egy volt azon események közül, amelyek jól példázzák, hogy Zsigmond nem tudta minden esetben kézben tartani a zsinat irányítását. Husz elítélését elsősorban a zsinati atyák szorgalmazták. CSERNUS 1978. 76.

⁴⁰ KELLY 1998. 24–26.

⁴¹ Az ítélet végrehajtásáról részletes beszámoló lásd BUCK 1962. 83. A leírás alapján Jeromos halála szörnyűbb lehetett, mint Husz Jánosé.

különösen gyakran előfordult. A reformelképzelések kisebbik része a spirituális életre és az egyházi morálra vonatkozott. A korabeli teológusok többsége egyet értett abban, hogy az egyház elvilágiasodott, ezért fel kell lépni a visszaélések és a szimónia ellen. Az egyházigazgatás tekintetében a pápai kúriai intézményeivel szemben a püspökök befolyását akarták növelni, bővíteni ezek hatáskörét, mintegy decentralizálni az egyházat.⁴² A legjelentősebb persze a pápai jövedelmek csökkentése iránt támasztott igény volt. A korszakban a pápai kúria legtöbb bevétele a *servitium* és az *annata* beszédéséből származott, a zsinati küldöttek tehát ezek csökkentését vagy eltörlését szerették volna elérni. A mindennapi szóhasználatban, így a konstanzi zsinat dokumentumaiban is gyakran összemosták a két fogalmat.⁴³

Bár az viszonylag jól körvonalazódott, hogy milyen reformokra lenne szükség, ezek végrehajtásáról több ponton is igen erősen eltértek a vélemények. Az erkölcsi és az igazgatási intézkedések tekintetében kevés volt a konkrét elképzelés, a fiskális kérdések viszont több szempontból is megosztották a zsinati küldötteket. Először is, a francia nemzet követelései jóval radikálisabbak voltak, mint a többi nációé, ugyanis a pápai udvar pénzbeszedés szempontjából francia területeken volt a leginkább hatékony. A franciák szerették volna elérni az összes *servitium* és *annata* eltörlését, s mint sok más ügyben is, legnagyobb szószólójuk e kérdésben is Pierre d'Ailly bíboros volt. A *Natio Gallicanával* szemben a német és angol nemzetek beérték volna a két említett adótípus csökkentésével, hiszen a pápai adminisztráció ezekben az országokban kevésbé tudta érvényesíteni jogait. Ennek megfelelően több tervzet is született a pénzügyi módosításokról, felmerült például az is, hogy a pápai tized szedését zsinati beleegyezéshez kellene kötni; illetve, hogy a *spolia* és a *procuratio* begyűjtésének jogát teljesen meg kellene vonni a pápától.⁴⁴ Másodsorban az növelte az ellentéteket, hogy a bíborosok a pénzügyek tárgyalásakor is külön érdekcsoportot alkottak. Nekik nem állt érdekükben változtatni a fennálló helyzeten, hiszen több pápai bevételből is részesültek.⁴⁵

Végül pedig igen komoly vita alakult ki arról, hogy a reformok végrehajtása élvezzen-e prioritást, vagy a pápaválasztás. Zsigmond távollétében nem folytak tárgyalások a reformokról, hiszen a király elutazása előtt kérte a zsinatot, hogy ez ügyben várják meg a döntésekkel. 1417. januári

⁴² MÁLYUSZ 2005. 35–36.

⁴³ A mindennapi szóhasználatban – a konstanzi zsinat dokumentumaiban is – gyakran összemosták a két fogalmat, így helyenként nem lehet elkülöníteni őket. MÁLYUSZ 2005. 15.

⁴⁴ A *procuratio*t olyan főpapok szedték, akik a fennhatóságuk alatt álló terület vizitációjára voltak kötelezve, fedezendő a látogatások költségeit. STUMP 1989. 79. A *spolia* a végrendelet nélkül meghalt egyházi személyek vagyonának elkobzása a pápai kamara által. BOSSÁNYI 1916. 29. Köszönettel tartozom Gálffy Lászlónak, aki kiegészítő információkkal látott el a témában.

⁴⁵ STUMP 1989. 75.

visszatérése után azonban szeretne volna minél hamarabb megvalósítani a változtatásokat. 1417-es év tavaszi és nyári ülésein a francia és az olasz nemzet a pápaválasztást, a német és az angol nemzet – a király támogatásával – az újításokat sürgette. 1417 ősz elején azonban az angol követek különböző okokból elálltak a reformügy támogatásától, így Zsigmond magára maradt a német nemzettel.⁴⁶ A király ekkor még el tudta érni, hogy a bíborosok kiadjanak egy olyan oklevelet, amelyben a magyar uralkodónak tett kedvezményeket rögzítették,⁴⁷ majd a reformügyet elnapolták és megtörtént a pápaválasztás.

A reformok kidolgozására ténylegesen történt néhány kísérlet Konstanzban. A zsinat folyamán 3 reformbizottságot is kineveztek ebből a célból. Az első 1415 júliusában, ez 8-8 tagot foglalt magába a négy eredeti nemzetből és a bíborosokat. A második 1417 nyarán működött, amelybe az 5 nemzetből 5-5 tagot delegáltak, de bíborosokat ebben az esetben kihagyták. Az utolsót Márton pápa megválasztása után állították fel, ebben 6-6 tag volt nemzetenként, illetve 6 bíboros.⁴⁸ A reformtervezeteket elvileg egy igen jól szabályozott folyamat során fogadták el, melyben a javaslatot többször is megvitaták és lehetőség volt a változtatásra is. Bár néhány tervezet szövege fennmaradt, arra nincs bizonyíték, hogy ezek valamelyikét valóban el is fogadta volna a zsinat.⁴⁹

Nem szabad elfeledkeznünk a konstanzi zsinaton elfogadott két reformdekrétumról sem. A *Haec Sancta*-t és a *Frequens*-t nem az említett reformbizottságok dolgozták ki, hanem valószínűleg az általános gyűlésen elhangzottak alapján a két *procurator* fogalmazta meg. A *Haec sancta* 1415 tavaszán XXIII. János szökése miatt kialakult pánikra jelentett megoldás: Zsigmond és a zsinat vezető személyiségei azt akarták megakadályozni, hogy a gyűlés feloszlassa magát. A *Haec Sancta*-ban a gyűlés résztvevői kijelentették, hogy a zsinat az egyetemes egyházat képviseli, hatalma közvetlenül Krisztustól ered, így a hit, a reformok és az egyház egységének kérdé-

⁴⁶ Hallum püspök halála éppen a leghevesebb viták idején következett be. Zsigmond Hallum személyében barátját és egyik legelszántabb támogatóját veszítette el. Az angol nemzeten belül a pápai kúriához közel álló csoport kezdett felülkerekedni, és amikor már nem lehetett visszafordítani a folyamatot, V. Henrik király utasította követeit, hogy álljanak el a reformügy támogatásától. JACOB 1967. 38.

⁴⁷ Az oklevél részletes elemzéséért lásd: MÁLYUSZ 2005. 10–23.

⁴⁸ STUMP 1989. 70., illetve MÁLYUSZ 2005. 45.

⁴⁹ A reformbizottságok munkafolyamatait Finke a következőképpen rekonstruálta: A reformbizottságok először többségi szavazattal elfogadták a reform első változatát, amely ezután a nemzeti gyűlésekre került. A nemzetek képviselői megvitaták, majd kineveztek két-két küldöttet, akik közösen, a felmerült javaslatok alapján megpróbálták egy mindenki számára elfogadható változatot szerkeszteni. Ha ezzel elkészültek, akkor a szerkesztett változat újra a nemzeti gyűlésekhez került megvitatásra. Ha mind az 5 nációnak elfogadta, akkor megszavazásra az általános gyűléshez került a dokumentum, hogy ott is megszavazzák. FINKE 1923. 549–568.

sében a pápa felett áll.⁵⁰ A *Frequens*-t 1417 októberében fogadták el. Az egyházi tárgyalások rendszerességét igyekeztek biztosítani, ezért előírták, hogy meghatározott időközönként zsinatot kell tartani, mégpedig a következő 5, majd 7 év múlva, azt követően pedig 10 évenként.⁵¹

A *causa reformationis* hosszú folyamatához tartoznak még a nemzetekkel kötött konkordátumok is. A zsinatot lezáró tárgyalások során ugyanis V. Márton pápa szerződött minden nemzettel. A cél az elodázott fiskális reformok megoldása lett volna. Jelentősen lecsökkentették az *annaták* és a *servitiumok* összegét,⁵² valamint Márton pápa beleegyezett, hogy egyetemes pápai tized kivetése előtt kikéri az egyház véleményét. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a zsinat fiskális reformok terén is részben eredményes volt, hiszen az új egyházfővel sikerült kompromisszumra jutni. Azok a kérdések, hogy a konkordátumok ténylegesen mennyire befolyásolták a pápai jövedelmeket, illetve hogy a rendelkezéseket mennyire tartották be, egy újabb vizsgálat alapját képezhetnék.⁵³

4. *Minores causae*

A zsinat működését illetően két technikai problémát kellett megoldani. Az első a szavazatok leadásának módjával volt kapcsolatban. A pisai zsinatot megelőzően az egyházi gyűléseken a személyenkénti szavazás volt a bevett, de 1409-ben ezt az eljárásmodot a nemzetenkénti szavazás váltotta fel, amely valószínűleg az egyetemi rendszerből eredt.⁵⁴ Konstanzban XXIII. János és az itáliai nemzet *per capita* akart szavazni, hiszen így számbeli fölényüket könnyedén kihasználhatták volna. A szavazás vitája azonban már 1415 februárjában eldőlt, ugyanis a francia, német és az angol nemzet egyet értett abban, hogy a szavazásnak az általános gyűléseken *per nationes* kell történnie. Tehát minden zsinati nemzet egy-egy szavazattal rendelkezett. A következő kérdés, ami felmerült, hogyan kezeljék a bíborosi kollégiumot. 1415 májusában hiába kérvényezték a kardinálisok, hogy a kollégium testületileg kapjon egy szavazatot, ezt a zsinat elutasította. Ebben az esetben elsősorban a graduáltak

⁵⁰ BRANDMÜLLER 1991. 239–260.

⁵¹ BRANDMÜLLER 1997. 335–358.

⁵² A franciák esetében például a zsinatot megelőző összegek egyharmadára. V. Márton pápa azért tett ilyen nagy engedményt a franciáknak, mert a francia király taktikusan nem ismerte el azonnal az újonnan megválasztott pápát legitim egyházfőnek. STUMP 1989. 97.

⁵³ Mályusz szerint a pénzügyi reformok elodázása vezetett a reformációhoz. Azt azonban ő is megjegyezte, hogy ha teljesen eltörölték volna az annatákat és a rezervációkat, akkor megfosztották volna a pápát az önálló politikához szükséges anyagi háttértől. A pápai jövedelmek csökkentésének következményeiről Mályusz nem ír. MÁLYUSZ 2005. 38. Stump ezzel szemben azt állítja, hogy a konstanzi zsinat, illetve V. Márton 1425–26-os reformjai annyira csökkentették a pápai jövedelmeket, hogy más megoldásokra volt szükség, amelyek Luther fellépéséhez vezettek. Így inkább a fiskális reformok sikerének, mint elmaradásának volt következménye a reformáció. STUMP 1989. 104–105.

⁵⁴ MÁLYUSZ 2005. 42.

szava volt döntő, hiszen a bíborosokat a reformok ellenzőinek tekintették, ezért igyekeztek csökkenteni a kollégium befolyását. A bíborosoknak ezt követően származásuk szerint kellett a nációk ülésein részt venniük.⁵⁵

A *minores causae* között volt Konstanzban két zsarnokölési ügy is. Az első és talán a nagyobb visszhangot keltett ezek közül Jean Petit, vagy latinul Johannes Parvus ügye volt. 1407-ben Lajos orléans-i herceg ellen, aki VI. Károly francia király öccse volt, burgundiai megbízásból merényletet követtek el. Félelemnélküli Jánost, Burgundia hercegét a párizsi egyetem egy teológusa, Johannes Parvus próbálta tisztázni. Parvus megírt egy értekezést, amely úgy érvelt, hogy ha bármely vazallus a királya megdöntésére törekszik – ahogyan ezt Orléans hercege is tette – akkor az alattvalóknak kötelességük az intrikus meggyilkolásával ezt megakadályozni. Az 1413–1414-es párizsi zsinat ugyan elítélte Parvus gondolatait, de Félelemnélküli János fellebbezett XXIII. János pápához az ítélet ellen. János pápa 1414 februárjában megbízta Zabarella, Orsini és Panciera bíborosokat a döntés felülvizsgálatával, akik Konstanzban is folytatták a munkájukat.⁵⁶ A zsinaton ez az ügy a franciák belügyének számított, ugyanis a francia belpolitikai harcok a zsinati követeket is megosztották. A király követei azt állították, hogy a burgundiai herceg követei a francia egyház kollektív érdekeire nincsenek tekintettel, és az angolokkal szövetségbe lépnek Franciaországot. Parvus ellen leghevesebben Pierre d’Ailly bíboros és Jean Gerson érvelt, mellette pedig Pierre Cauchon, a későbbi Jeanne d’Arc per egyik vezetője. Hivatalosan János pápa lemondása után kezdték meg a Parvus elleni eljárást, amely, bár visszatérően napirenden volt a zsinat lezárásáig, eredmény nélkül zárult le.⁵⁷

A másik zsarnokölési ügy a Német Lovagrend és Lengyelország területi vitája nyomán alakult ki. A dominikánus rendi Johannes Falkenberg a tannenbergi csata hatására megfogalmazott egy szatírárt, amely gondolatmenetében nagyon emlékeztetett Parvus munkájára.⁵⁸ Falkenberg gyakorlatilag a lengyel királyt zsarnoknak tekintette, és a megölésére biztatott. A lengyel király küldöttei követelték Falkenberg eretneknek nyilvánítását. Az esélyek a vita során kiegyenlítettek voltak, hiszen a lengyel érdekeket Prágában tanult, tapasztalt jogászok képviselték, a lovagrend delegációja viszont magának tudhatta egy igen befolyásos személy, a rigai érsek támogatását, aki köztudottan Zsigmond bizalmasai közé tartozott. 1415 májusában Zabarella vezetésével felállítottak egy vizsgálóbizottságot Falkenberg művének tanulmányozására, de az ügyet először a *causa unionis*, majd Zsigmond

⁵⁵ BRANDMÜLLER 1991. 108–110.

⁵⁶ FINKE 1926. 239–240.

⁵⁷ FRENKEN 2007. 413.

⁵⁸ Finke szerint nem csak a két zsarnoköléssel foglalkozó mű, hanem a két eljárás iratai is feltűnően hasonlósak, amely arra enged következtetni, hogy a Parvus- és a Falkenberg-ügy résztvevői sokszor megegyeztek: aki a párizsi teológus mellett lépett fel, az feltűnt Falkenberg támogatójaként is. FINKE 1926. 250.

elutazása miatt elnapolták. A Lengyelország–Német Lovagrend közti viszályban egyfajta kompromisszum született: Falkenberget nem ítélték el eretnekként, bár munkáját botrányosnak titulálták, és a mű egy példányát nyilvánosan szétépték és megtiporták.⁵⁹

A zsinat egyik leghevesebb vitája az angol zsinati nemzet létjogosultsága körül alakult ki. A zsinati eseményeket itt egyértelműen a százéves háború befolyásolta. A francia király küldöttei ugyanis megkérdőjelezték a *Natio Anglicana* létjogosultságát. A franciák célja minden kétséget kizáróan a *Natio Anglicana* zsinati befolyásának ellensúlyozása, valamint a nemzetközi fórumon Anglia lejáratása volt. A franciák elsősorban az angol zsinati nemzet kis létszámára és az angol egyházmegyéek kis számára alapozták az érvelésüket.⁶⁰ Mintegy mellékszálként arról is kialakult egy vita, hogy melyik ország lett előbb keresztény.⁶¹ Azonban az angol nemzet támogatót talált Zsigmondban, rajta keresztül a német nemzetben, majd később a burgundiai követek is csatlakoztak hozzájuk.⁶² A szóváltások az agincourt-i angol győzelem után kezdtek eldurvulni, és akkor voltak a leghevesebbek, amikor Zsigmond 1415 júliusa és 1417 januárja között nem tartózkodott Konstanzban.⁶³ A franciák végső szándéka az lett volna, hogy az angol követeket a zsinat olvassa be a német nemzetbe. Nem jártak sikerrel, és az ellentétek inkább csak az angol befolyást erősítették. Zsigmond visszatérése után igyekezett nem állást foglalni a kérdésben, és a már ismertetett módon a reformügyet helyezte előtérbe.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy konstanzi zsinat a *causa unionis* és a *causa fidei* tárgyalásakor egységes testületként működött. A nemzetek álláspontja megegyezett, és olyan megoldások születtek, amelyek a döntésekre jelentős befolyást gyakorló Zsigmond király elképzeléseinek is megfeleltek. A *causa reformationis* és a *minores causae* esetében azonban a zsinat nemzeti érdekek ütközése miatt kevésbé volt hatékony. A korszakban kialakuló nemzeti identitás — főleg a franciák és az angolok esetében — valószínűleg táplálta ezeket a vitákat, illetve erősödött is általuk. Ezekben az ügyekben a zsinat egységének megőrzése érdekében határozott állásfoglalás

⁵⁹ BRANDMÜLLER 1997. 150–175.

⁶⁰ FINKE 1928. 254.

⁶¹ Az angolok állítása szerint Angliába Arimáthiai József vitte a kereszténységet 78 körül. A franciák ezzel szemben csak Szent Dénes térítései révén lettek keresztények, a III. században. LOOMIS 1932. 515.

⁶² Ez a canterbury szövetséget követő calais-i hármas találkozó eredménye volt: ezen V. Henrik angol király, Félelemnélküli János burgundiai herceg és Zsigmond kötött megállapodást. A francia belpolitikai helyzet amúgy is a kezdetektől fogva megosztotta a francia nemzetet, legjobb példa erre a Parvus-ügy.

⁶³ Több alkalommal kellett ülést elnapolni az angol és a francia képviselők veszekedése miatt, illetve – ha hinni lehet Fillastre leírásának – d’Ailly-t csak Bajor Lajos közbelépése és a szencse mentette meg a lincseléstől. FINKE 1923. 77.

helyett Zsigmond is inkább a kompromisszumos megoldásokat részesítette előnyben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- ALTMANN 1897 – ALTMANN, Wilhelm: Regesta Imperii IX: Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437) I. Innsbruck 1897.
- BUCK 1962 – BUCK, Michael (ed.): Ulrich Richentals Chronik des Constanzer Konzils. Hildesheim 1962.
- CLARK 2005 – CLARK, James G. (ed.): The Chronica Maiora of Thomas Walsingham: 1376–1422. Transl. David Preest. Woodbridge 2005.
- FINKE 1923, 1926, 1928 – FINKE, Heinrich (ed.): Acta Concilii Constantiensis II–III–IV. Münster 1923–1926–1928.

Feldolgozások:

- ÁLDÁSY 1928 – ÁLDÁSY Antal: Zsigmond király és Spanyolország. Budapest 1928.
- BÁRÁNY 2004 – BÁRÁNY Attila: V. Henrik birodalma. In: Angliától Nagy-Britanniáig. Szerk. Frank Tibor. Budapest 2004. 23–40.
- BÁRÁNY 2009 – BÁRÁNY Attila: Zsigmond király angliai látogatása. Századok 143/2. (2009) 319–356.
- BÁRÁNY 2012 – BÁRÁNY Attila: Angol keresztes hadjárat a husziták ellen: Henry Beaufort, Winchester bíboros püspöke és Zsigmond király kapcsolatai, 1427–30. In: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban II. Szerk. Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna. Gödöllő–Máriabesenyő 2012. 245–270.
- BOSSÁNYI 1916 – BOSSÁNYI Árpád: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai, avignoni korszak. Budapest 1916.
- BRANDMÜLLER 1991 – BRANDMÜLLER, Walter: Das Konzil von Konstanz I–II. Paderborn 1991–1997.
- CROWDER 1953 – CROWDER, Michael Dennis: Some Aspects of the English Nation at the Council of Constance to the Election of Martin V, 1414–1417. (Egyetemi doktori disszertáció, kézirat) Oxford 1953.
- CSERNUS 1978 – CSERNUS, Sándor: A Zsigmondi magyar állam külpolitikája 1420-ig, különös tekintettel Nyugat-Európára. (Egyetemi doktori disszertáció, kézirat) Szeged 1978.
- FRENKEN 2007 – FRENKEN, Ansgar: Gelehrte auf dem Konzil: Fallstudien zur Bedeutung und Wirksamkeit der Universitätsangehörigen auf dem Konstanzer Konzil. In: Die Konzilien von Pisa (1409), Konstanz (1414–1418) und Basel (1431–1449). Szerk.: Müller, Heribert – Helmuth, Johannes. Ostfildern 2007. 110–147.
- FRENKEN 2008 – FRENKEN, Ansgar: Die Rolle der Kanonisten auf dem Konstanzer Konzil: Personen, Aktivitäten, Prozesse. In: Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII–XV. Ed. P. Krafl. Prága 2008.

- GÁRDONYI 2001 – GÁRDONYI Máté: A Konstanzi és a Bázeli zsinat. *Vigília* 66/2. (2001) 96–103.
- GERGELY 1999 – GERGELY Jenő: A pápaság története. Budapest 1999.
- HEUSSI 2000 – HEUSSI, Karl: Az egyháztörténet kézikönyve. Budapest 2000.
- JACOB – JACOB, Ernest Fraser: Archbishop Henry Chichele. Oxford 1967.
- KELLY 1998 – KELLY, Henry Ansgar: Trial Procedures against Wycliffites in England and at the Council of Constance. *The Huntington Library Quarterly* 61/1. (1998) 1–28.
- LOOMIS 1932 – LOOMIS, Louise R.: Nationality at the Council of Constance: An Anglo-French Dispute. *The American Historical Review* 44/3. (1939) 508–527.
- MÁLYUSZ 2005 – MÁLYUSZ Elemér: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. *Gödöllő* 2005.
- MCCABE 1916 – MCCABE, Joseph: Crises in the History of the Papacy. New York 1916.
- STUMP 1989 – STUMP, Philipp H.: The Reform of Papal Taxation at the Council of Constance. *Speculum* 64/1. (1989) 69–105.

Debates in the Council of Constance

The Council of Constance (1414–1418) is often regarded as a landmark of late medieval history, firstly because of the decrees and theological decisions the council approved, and secondly because of the number of clerics and delegates who convened in the German city. The council's primary goal was to end the Great Schism that divided Western Christianity since 1378. The organisation and coordination of this great assembly was undertaken by Sigismund of Luxemburg, King of Hungary and elected King of the Romans.

Hungarian historiography lacks composite works in connection with the council, because it usually deals with subtopics. Therefore, the present essay intends to give an overall picture about the issues discussed in Constance. The contemporaries distinguished between the major and minor cases. The *causa unionis*, *causa fidei* and *causa reformationis* were of primary importance, the council had to find a solution for these problems above all. The proceedings of union, faith and reformation of the church and their outcomes are presented in the first three chapters. The last part of the study gives a brief description of some of the minor cases, namely the tyrannicide theories of Jean Petit and Johannes Falkenberg, the discussions about the voting system and the nationality debate between the *Natio Anglicana* and *Natio Gallicana*.

Idő és emlékezet

*A kora Árpád-kori keleti kereszténység hazai egyházi kutatásáról**

Révész Éva

SZTE BTK Történeti Segédtudományok Tanszék

Jelen tanulmányom az egyházi történetírásban jelentkező kölcsönhatásokat mutatja be, melyek a „napi politika” és a témáról kialakított kép között jelentkeztek a keleti kereszténység korai szerepét illetően a magyar történelemben.¹

A keleti kereszténység Árpád-kori történetének kutatása a középgörög (bizánci) írott források felfedezéséig, közzétételéig nyúlik vissza, hiszen ezek révén váltak ismertté azok az adatok, melyek a X. század közepi eseményekről, a konstantinápolyi keresztiségekről tudósítanak.²

A korai magyar történelem monografikus feldolgozásához elsőként használta fel a bizánci forrásokat Schwarz Gottfried. Kortársainak, jelesen a jezsuita iskola történészeinek köszönhető, hogy e bizánci munkákat közzétették és a honi kutatásba bevonták.³

A Rintelnben működő evangélikus superintendens *Schwarz Gottfried* (Igló, 1707. november 19. – Rinteln, 1786. november 13.) kiterjedt tudományos munkásságot folytatott (a teológia, a filozófia, a történelem és a numizmatika területén). Nevéhez fűződik a Szilveszter-bulla hitelességének megkérdőjelezése; ebbéli gyanúját végérvényesen Karácsonyi János bizonyította.⁴ Gabriel de iuxta Hornad álneven adta közre munkáját, melyben Skylitzés, Zonaras és Kedrénos művei nyomán írta meg, hogy a görög egyház elsőként térített a magyarok között. A X. század közepén megkeresztelkedett magyar vezérek – Bulcsú és Gyula – kereszttségét követően, utóbbi hozta a magyarok közé Hierotheos szerzetest, akit a patriarcha „Turkia püspökévé”

* Jelen tanulmány a Collegium Hungaricum kutatási ösztöndíj támogatásával, a K 81485 sz. OTKA kutatási pályázat keretében készült. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet a tanulmány elkészítésében nyújtott tanácsaiért Makk Ferencnek, Baán Istvánnak és Szabados Györgynek.

¹ Jelen tanulmány a VII. Hungarológiai Kongresszus Jelenformáló múlt: a történetírás szerepe a középkor világában szekciójában hangzott el 2011. augusztus 23-án Kolozsvárott.

² Ide tartozik VII. Konstaninos Porphyrogennétos császár (913–959) *De administrando imperio* kormányzatigazgatási munkája, Ióánnés Skylitzés, Ióánnés Zonaras és Georgios Kedrénos történeti munkái, továbbá Georgios monachos folytatójának műve.

³ A bizánci forrásokat ugyan már használta Inhofer Menyhért is, Kéri Borgia Ferenc egy Bizánc monográfiát írt, ám a tanulmányban tárgyalt témával egyikőjük sem foglalkozott érdemben. Lásd erre vonatkozó összefoglaló munkákat például HÓMAN 1920.; SZABADOS 1998. 53–61.; SZABADOS 2006. 134., 162–167.

⁴ A bulla egy, a Hartvik-legendából és VII. Gergely pápa (1073–1085) okleveleiből készített hamisítvány. KARÁCSONYI 1891. 16–24.

szentelt, és ő kezdte meg a magyarok térítését. Sarolt, Gyula lánya szintén keresztény volt, hatására vette fel férje, Géza fejedelem a keresztény vallást.⁵

E nézetével vitába szálltak a jezsuiták. Sem *Pray György* (Érsekújvár, 1723. szeptember 11. – Pest, 1801. szeptember 23.),⁶ sem *Karl Franz Palma*,⁷ sem *Kollár Ádám* (Tyerhova, 1718. április 15. – Bécs, 1783. július 15.)⁸ nem értett vele egyet, mivel vitatták a bizánci historikusok műveinek hitelességét.

Schwarz ugyanakkor a jezsuita tudósok Szent Koronához kötődő felfogásával szállt vitába, mely a jezsuiták szerint a magyar állam pápasághoz való szoros kötődésének a jelképe. Elméletüket a Hartvik-legenda alapján állítottak fel, ezért a pápa által küldött koronának tartották. Schwarz ellenben azt állapította meg, hogy a korona bizánci eredetű. Véleménye szerint a X. században Bizáncban járt magyar vezérek hozták magukkal Konstantin császár ajándékeként Géza fejedelem számára.⁹

E nézetbeli kettősség a XIX. századi történészek között is megmaradt. Míg Buday Ésaías, Péczely József és Horváth Mihály Schwarz nyomdokain haladt tovább, addig Fejér György a jezsuiták nézőpontjára helyezkedett a források és hozzájuk kapcsolódó események megítélésében.

A hittudós-történész *Buday Ésaías* (Pér, 1766. május 7. – Debrecen, 1841. július 14.) református püspök Anonymusból indult ki, aki szerint Taksony (Toxun) jóindulattal viseltetett az idegenek iránt,¹⁰ ami véleménye szerint magában hordozta, hogy az idegenek és vallásuk iránt egyaránt, ez a bizonyítéka annak, hogy az ő idejében kezdett el terjedni a kereszténység a magyarok között. Itt citálja Skylitzés tudósítását, megemlíti Schwarz munkáját, valamint az ő véleményét vitatókat, úgymint Kollár Ádámot, Pray Györgyöt, Kaprinai Istvánt,¹¹ valamint Karl Franz Palmat is. Buday úgy tűnik mintha nem foglalna állást, azonban véleménye tetten érhető, mikor Sarolt

⁵ SCHWARZ 1739.

⁶ PRAY 1761. 157., 366–388.

⁷ PALMA 1770. 43., 52.

⁸ Kollár Ádám a rendet elhagyva folytatta tudományos munkásságát. KOLLÁR 1762. 5–11.

⁹ Amíg a korona bizánci eredetét éles szemmel állapította meg, valamint mind az 'ajándékozó' (Konstantinos császár), mind a megajándékozott (Géza) nevét helyesen határozta meg, addig a személyek pontos beazonosításában már ő is tévedett. A tulajdonképpeni ajándékozó VII. Dukas Mikhaél volt. A másik 'ajándékozó', aki a mellette lévő lemezen látható nem VII. Bíborbanszületett Konstantin (913–959), hanem Konstantin, Mikhaél császár fia vagy testvére. A megajándékozott sem Géza fejedelem (972–997), hanem I. Géza király (1074–1077) volt.

¹⁰ „Kegyessége hallatán sok vendég sereglett hozzá a legkülönbébb népekből.” Anonymus: *Gesta Hungarorum*: ÁKÍF 346. (Veszprémy László fordítása); SRH I. 114.

¹¹ Buday Kaprinai István *Historia ducum Hungariae* című munkáját említi, melyben a jezsuita szerző állást foglal a bizánci forrás hitelessége hitelességével és a keresztiségekkel szemben. Kaprinai műveinek jelentős része kéziratban maradt fenn, csupán a Mátyás korára vonatkozó iratok egy része került kiadásra. Ismert azonban Katona István hasonló címet viselő munkája, mely lehetséges, hogy Kaprinai jegyzeteire épült, ezért e címbeli azonosság.

hatásaként írja le Géza keresztségét, ami egyenes következménye Bulcsú és Gyula keresztségének, valamint Hierotheos működésének.¹²

A tudós református debreceni tanár *Péczely Józsefet* (Révkomárom, 1789. december 25. – Debrecen, 1849. május 23.) történelem oktatói munkássága ösztönözte a magyar történet megírására. A kereszténység terjedését ő már a Géza alatti idegen bevándorláshoz kapcsolja: „honunk’ áldott földjével meg ösmerkedett idegenek seregestől költözködtek az országba, ... miveltebbé lenni is segítették; ’s ugyan azok a ’Keresztyén vallás’ lábrakapását is siettették”, de egyesek – Bulcsú és Gyula – már Taksony idejében „bevették a ’Krisztus’ vallását”, „ha hiszünk a’ Görög Történetíróknak”. A Gyulával érkezett Hierotheos terjesztette a hitet a „Görög vagy Keleti Ekkle’sia rendtartása szerint, mire látszik többek közt mutatni mind több hónapjainknak Görög Szentekről lett elneveztetése, mind ezen nálunk máig is fenlévő nevezet Ó hit, melylyel később a’ Római Pápához állott Eleink az oda hagyás után a’ Görög vallást nevezték.” Géza megkeresztelkedésével kapcsolatban két nézetet is említ, egyik szerint még 977-ben a Sarolttal kötött házasságkötés következtében került rá sor, másik szerint csak később, Prágai Adalbert keresztelte meg az akkor 14 éves fiával együtt 994/995-ben. Bár külön nem tér ki rá, ki volt István anyja, de a Koppány-féle lázadás kapcsán említi, hogy a 984-ben feleségül vett lengyel Adelhaid volt az özvegye. Miután 994/995-ben Istvánt 14 évesnek mondja, és 984-re teszi az új házasságkötést, így ki nem jelentve, de István anyjának Saroltot, az első feleséget nevezi meg.¹³

Az elsősorban forráskiadó munkássága révén ismert *Fejér György* (Keszthely, 1766. április 23. – Pest, 1851. július 2.) pestújhegyi prépost-kanonok magyar egyháztörténeti munkájának önálló fejezetében foglalkozott a korai keresztségek problémájával; és már a címével – *Ecclesiae Graecae non debentur* – kifejezi állásfoglalását. Ütközteti Skylitzés, Kedrénos és Zonaras szövegét a DAI-ként közismert X. század közepi államkormányzati művel,¹⁴ hiányolva az utóbbiból a Gyulára vonatkozó híradást, végezetül Anonymussal. Úgy véli Fejér, hogy Skylitzés és az ő adatait felhasználó másik két bizánci szerző is, kései híradás nem lévén kortársak, téves információra alapozták a Gyula-féle keresztség történetét, későbbi eseményekkel, az utóbb Erdélybe költözött románok görög rítusú kereszténységével mosták egybe a területi azonosság miatt a történeteket, ezért nem fogadja el hitelesnek híradásukat. Fejér kritikai megjegyzését az teszi problematikussá, hogy a XI. század második felében alkotó Skylitzés idején a románok még nem kezdtek el beszivárogni Erdélybe, így az ő görög

¹² BUDAY 1833. 83–87.

¹³ PÉCZELY 1837. 33–35.

¹⁴ VII. Konstantinos Porphyrogennétos bizánci császár (913–959) utóbb *De administrando imperio* címmel ellátott munkája.

rítusú kereszténységüket nem keverhette össze Gyula keresztségével a bizánci szerző.¹⁵

Horváth Mihály (Szentés, 1809. október 20. – Karlsbad, 1878. augusztus 19.) katolikus címzetes püspök jelentős, a magyar történelemre vonatkozó levéltári kutatásokat végzett. A szabadságharc kitörése előtt, plébánossága alatt a szabadidejében a bécsi, soproni és kismartoni levéltárakban dolgozott, majd a szabadságharc leverése után, 18 évnyi külföldi száműzetése idején különböző európai városokban – Párizs, Montmorency, Genova, Nizza, Firenze, Genf, Brüsszel – élt, ahol ugyancsak a magyar történelemre vonatkozó levéltári kutatásokkal foglalkozott. Brüsszelben kiadta az 1451–1562 közti magyar történelemre vonatkozó oklevelek hosszú sorát.

E kutatásai eredményeképpen művei új elemeket is tartalmaznak az eddigi munkákhoz képest. A Bizánc ellen irányuló hadjáratok kivédésére kötött második ötéves békeszerződés kapcsán említi, hogy e béke biztosítására tartottak egy-egy magyar főurat túszként a bizánci udvarban, akikkel az volt az tervük, „hogy ezen, egymást időnként felváltandó magyar urakat a keresztény vallásra édesgesse, s általuk a népben is utat nyisson a kereszténység fölvetelésének”. Így került sor előbb Bulcsú, utóbb Gyula megkeresztelkedésére. Gyula meg is maradt új hitében, sőt családját is megkeresztelte a vele érkezett Hierotheos szerzetes-püspök, így lánya, Sarolt később Géza fejedelemmel kötött házassága révén „férjénél is előkészítette az utat a kereszténység felvételére”. Géza még Taksony életében elvette Saroltot. Gyula, aki a „byzanci udvarban időzése alatt nem csak kereszténynyé lett, hanem az európai politika viszonyaival is bővebben megismerkedhetett”, beavatta azokba vejét is. Ezek „ébreszthették fel Geizában annak érzetét, hogy nemzetének mulhatatlan szükséges megváltoztatnia a maga életmódját, foglalkodásait s erkölceit ... ezen átalakulásra pedig legcélszerűbb módul önként ajánlkozzék a keresztény vallás felvétele”.¹⁶

Géza nyugati kereszténységre térése mögötti okként azt látszik meghúzódní, hogy fia szülésébe belehalt Saroltot követően a lengyel Adelhaidot elvéve, az új asszony Gézát ebbe az irányba terelte.¹⁷ Kifejti, hogy a magyarok keletről hozták magukkal a vallási türelmet, ahol már „a különféle vallási tanok ismerete... elterjedve volt légyen”. Erre hozza bizonyítékul a magyar vajda Konstantinnal való találkozását, valamint azt is fontosnak tarja leszögezni, hogy arról egyetlen adat sincs, miszerint a magyarok a kereszténységet, a keresztényeket üldözték volna. Ez a vallási türelem volt az, ami könnyen utat nyitott a kereszténységnek. Hierotheos

¹⁵ FEJÉR 1846. 72–82. A románok erdélyi betelepülésére lásd például KRISTÓ 2003. 191–218.

¹⁶ HORVÁTH 1878. 38., 46–48.; HORVÁTH 1871. 126–128.

¹⁷ HORVÁTH 1860. 85–86.; HORVÁTH 1871. 106–107., 126–128., 139–142.

Gyula „törzsében is terjesztette, ... a hazában első volt és utóbb rómaiává alakítottatott, ó-hitnek nevezett keleti keresztény vallást”.¹⁸

A XIX. század végén – a honfoglalás ezeréves évfordulója okán – a korai magyar történelem felé fordulás mellett a görög-katolikus egyházszervezet megszervezésére irányuló politikai törekvések, egyeztetések, majd az egyházmegye megszervezése idején a téma felé fordult a figyelem és felélénkült az irodalma, olykor heves vitát váltva ki.

Reiner Zsigmond (Gyulafehérvár, 1862. június 21. – Budapest, 1907. június 29.) miniszteri államtitkárként hivatalból foglalkozott az egyházszervezéssel, melyről 1907-ben tette közzé tanulmányát. Előszavában a szervezés munkálatairól beszámol: a „képviselőház 1907. évi márczius 19-én tartott ülésén ... azon határozatot hozta, hogy a szatmári görög-keleti magyar hivek” saját plébánia létrehozására irányuló tervét támogatják.¹⁹ Ezt az önálló görög-katolikus egyházmegyét hosszas tárgyalások és X. (Szent) Pius pápa (1903–1914) *Christifideles graeci* kezdetű bullája után 1912. június 8-án alapították meg,²⁰ első püspökét, Miklósy Istvánt 1913. október 5-én szentelték fel, mely hivatalát haláláig betöltötte.

Miklósy István görög-katolikus püspök (Rákóc, 1857. augusztus 22. – Nyíregyháza, 1937. október 29.)²¹ 1922. november 17-én kelt *VII/1922. számú püspöki körlevelében* – melyben a görög-katolikus magyarok múltjáról az 1912-ben felállított egyházmegye tízéves évfordulója alkalmából ír – a hajdúdorogi egyházmegye papságához, gyülekezetéhez szólt. A témát ekként tárgyalja: „Az a kérdés már most: volt-e valamelyes része a keleti egyháznak a térítés létmentő munkájában? E kérdésre Kedrenosz, Zonarasz, Kuropalatesz görög történetírók egyezőleg ekként felelnek: 'Bultsu és Gyula, két magyar vezér, Konstantinápolyba menvén s Theophilactusz pátriárchától fölvevén a keresztséget. Több szerzetest és papot – ezek között Hierotheust – hoztak magukkal Erdélybe, ahol más magyarokkal együtt Sarolta, Gyula leánya is megkeresztelkedett s miután Gejzához férjhez ment. A keresztény vallás terjesztését magában Magyarországból is elősegítette.' Megerősíti ezt Nesztor, a 11-ik század orosz történetírója²² mondván: 'Istentől vezérelve a magyarok két fejedelme Konstantinápolyba ment s a szent keresztséget önmaguk s alattvalóik számára kiesdekelték.' Kéza Simon 13-ik századbéli

¹⁸ HORVÁTH 1860. 104–105.

¹⁹ REINER 1907. 33–34.

²⁰ Az 1913. évi XXXV. törvénycikk kimondta, hogy „A hajdúdorogi görög katolikus egyházmegyének felállítása törvénybe iktattatik, és ezen egyházmegyének a mindenkori püspöke az 1885. VII. tc. 7. §-a értelmében a főrendiház tagság jogával ruháztatik fel.” BALOGH–GERGELY 2005. 528.

²¹ 1914. február 23-án az akkor még Debrecenben székelő püspök ellen bombamerényletet kísérelt meg a román Ilja Catarau, minek hatására a püspökség központja Hajdúdorogra költözött.

²² Miklósy itt érvelésébe beemeli a XVI. századi Nikon-krónika információit, azonban összekeveri azt a XI–XII. században szerkesztett ún. Nesztor-krónikával. Az X. század közepi keresztségekre vonatkozó információ szerepel mind a Nikon, mind a Nesztor-krónikában.

krónikásunk még azzal egészíti ki az imént előadottakat, hogy Sarolta – Szent István anyja – férjét Gejzát is Krisztus hitére térítette.

Ezen ősrégi feljegyzésekkel dr. Karácsonyi János 'Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez' című tanulmányában könnyen végez. Azt mondja ugyanis: 'Semmi köze.' ... Mi görög katolikus magyarok pedig, akik e kérdést vitásnak sohasem tekintettük ... a névszerint felsorolt fejedelmi személyiségekben ritusbeli, magyar őseinket tiszteljük."²³

Miklós István felhasználja a Thallóczy Lajos által 1896-ban közzétett ósláv forrást, a Nikon-krónikát is, mely a X. század közepi keresztségekre vonatkozó, a bizánci forrásokat nem csupán megerősítő, hanem azokat kiegészítő tudósítást tartalmaz, azonban tévesen a XVI. századi Nikon-krónikát összecseréli a XI. századi ún. Nesztor-krónikával, ez utóbbit nevezve meg információi forrásaként.

A katolikus pap-egyháztörténész, nagyváradi kanonok *Karácsonyi János* (Gyula, 1858. december 15. – Nagyvárad, 1929. január 1.) 1924-es vitairatában, melynek megírására közvetlenül Miklós István püspök körlevele indította, ekkor már nem először foglalkozik a témával, de a korábbihoz képest sokkal kimerítőbben, és nézetén is változtatva ír a kérdésről. Míg 1890-es írásában még elfogadja Skylitzes tudósítását Gyula keresztségéről, valamint Hierotheos működésére vonatkozólag, melyet úgy értékel, hogy „egy kis sikertelen kísérletnek tarthatjuk ... mint a minő volt a később Ajton (Ahtony) marosmenti főúrtól behozott görög szerzeteseké”,²⁴ addig e késői munkájában már a bizánci források hitelességét, azok adatait is megkérdőjelezi. Érve, hogy a három történeti munka tulajdonképp egy, hiszen Kedrénos és Zonaras Skylitzest másolta, az eredeti Skylitzés-híradás pedig a vonatkozó időszak történetére nézve bizonyíthatóan hiteles forrással nem rendelkezett. Ezen kívül a további részletekre nézve – Sarolt szerepe mint Géza felesége és István anyja – ütközteti a hazai és külföldi latin, valamint bizánci kútfők adatait, továbbra is fenntartva ezek alapján véleményét, hogy nem Sarolt, hanem a lengyel hercegnő volt Géza felesége és István anyja. Végkövetkeztetése az, hogy a *görög egyháznak nem volt szerepe a magyarok kereszténységre térítésében*.

Ezt követően felvázolja a görög katolikusok történetét, melyet ő csupán a XVI. századig tart visszavezethetőnek. Kitér Schwarz munkájára, vonatkozó érveire is, amihez részben felekezeti alapon is viszonyulva kijelenti, hogy „a katolikus egyház kisebbsítésére és bosszantására” írt mű.²⁵ Véleményváltozását nem csupán ez a vallási ellenérzés, hanem a magyar állam életében ekkorra bekövetkezett változások is motiválták, egyúttal objektivitását is befolyásolták.

²³ MIKLÓS 1922.

²⁴ KARÁCSONYI 1890. 730–735.

²⁵ KARÁCSONYI 1924a. 449–460.; KARÁCSONYI 1924b.

A trianoni békeszerződés a görögkeletiek (orthodoxok) kánonjogi helyzetében is jelentős változást hozott, hiszen a budai szerb püspökség kivételével az összes görögkeleti püspökség határokon túlra került. Az 1920. évi népszámlálás szerint 50 990 görögkeleti vallású maradt Magyarországon.²⁶ Hosszas tárgyalásokat követően a görögkeleti hívők kánonjogi helyzete megoldódni látszott 1941-ben, de a végleges megoldás 1948 júliusában született meg, amikor I. Alexij moszkvai (1945–1970) és Gavriilo szerb (1938–1950) patriarchák megállapodtak a magyar egyházközségek joghatósági kérdésének rendezéséről. A magyarországi magyar orthodox egyházközségeket a Moszkvai Patriarchátus esperességgé szervezte, az esperesség hazai főhatósága a Magyar Ortodox Adminisztrátúra lett, élén Berki Feríz esperes-adminisztrátorral.²⁷ Ezen egyházszervezési munkálatok ösztönözték több mű megszületését, melyre példa mind Mosolygó József műve, mind Berki Feríz 1942-es kötete.

Az orthodox protoierej *Berki Feríz* (Kotor, 1917. december 31. – Budapest, 2006. január 7.) műve kifejezetten a görög katolikus hívek kánonjogi helyzetének rendezéséről szól.²⁸ Az előszóban megfogalmazza tanulmányának kettős célját: egyrészt „a magyarországi ortodox keleti egyház szervezésének általános képét” óhajtja felvázolni, másrészt azt a tévedést igyekszik tisztázni, hogy az orthodox keleti vallású keresztények nem csak idegenek (szerbek, románok), mely nézet „elidegenítette a magyarságot az ortodoxiától”.²⁹ Figyelmet szentel a korai magyar történeti eseményeknek. Az orthodoxia múltja a magyarok közt már a X. századi keresztelőkkel kezdődik; ennek kapcsán nem mulasztja el megemlíteni, hogy voltak a múltban olyan történészek, akik a bizánci források hitelességét vitatva ezt a tényt nem fogadták el – Karácsonyi, Kollár, Fejér –, de természetesen ugyanígy megemlíti azokat is, akik támaszkodva e forrásokra a magyarság kereszténységének kezdeteit a X. századig vezetik vissza.³⁰

A görög katolikus lelkész-főesperes, tokaji helytörténész *Mosolygó József* (Újfehértó, 1883 – Tokaj, 1959) a görög kereszténység múltjára vonatkozó ismereteket foglalta össze művében. A korai kapcsolatokat már a honfoglalás előtti időkből is elsorolja, köztük Metód és Árpád találkozását. Megemlíti, hogy a görög egyház térfoglalása a Kárpát-medencében az avarok uralmával kezdődött, akik itt fogadták a magyarokat mint „fajtestvéreiket”, és

²⁶ Ebből 35,7% román, 31,2% szerb, 26,8% magyar, 0,4% szlovák, 0,3-0,3% német, illetve horvát, 0,1% rutén anyanyelvűnek vallotta magát, az egyéb kategóriába 5,2% tartozott. KOLLEGA TARSOLY 1997. 355–357.

²⁷ Lásd bővebben: *Az ortodox keleti keresztény (görögkeleti) egyházak (1919–1944)* (KOLLEGA TARSOLY 1997. 355–357.) és *Az ortodox keleti keresztény (görögkeleti) egyházak (1945–1989)* fejezetekben (KOLLEGA TARSOLY 1997. 405–406.)

²⁸ BERKI 1942.

²⁹ BERKI 1942. 5.

³⁰ BERKI 1942. 10–15.

a magyarok azért nem szlávósodtak el a nagyobb számú alávetett szláv őslakosság ellenére sem, mert mind a magyarok, mind a szlávok átvették az avar nyelvet és István korára már egynyelvűvé vált a magyarság. A Skylitzés, Kedrénos és Zonaras tudósításokat teljesen megbízhatónak tartja, mivel „elfogultság és részrehajlás nélkül igyekeztek a körülöttük letelepedő népek társadalmi, vallási, faji tulajdonságait megismerni”. Ajtony keresztségével kapcsolatban, – ugyan félredatálva a IX–X. század fordulójára, ami nyilvánvaló elírás, – megjegyzi, hogy a „konstantinápolyi vezérek megkeresztelkedése nem maradt elszigetelt jelenség”. Ez újabb keresztség által létesült a marosvári monostor is, és „a tiszántúli vidék lett valóban igazi otthonává az óhitű magyarságnak”. Sarolt és Géza házasságkötésével „a görög egyház befolyása a fejedelmi családba is bejut”, habár Géza a nyugati térítők előtt nyitotta meg az utat politikai megfontolásból, és keresztelkedik meg, de „kereszténysége a dolog természeténél fogva görög volt”. Szent István uralkodásának elején is „görög szellem uralkodott”, melynek bizonyítéka a koronázó palást, valamint a veszprémvölgyi oklevél és monostor. Az ifjabb Gyula, Keán és Ajtony leverése kapcsán megjegyzi, hogy „Szent István... politikai okokból harcolt görög szertartású magyarjai ellen, de nem hadakozott a görög hit ellen”, minek bizonyítékát abban is látja, hogy sem a marosvári görög monostort nem számolja fel István, sem a görög hitű Csanádot nem akadályozza vallásában, sőt engedélyezi számára, hogy a fogadalmát beváltsa és az oroszlámosi görög monostort létrehozza. Az Árpád-házi királyok alatt a „hivatalos királyság a latin egyházé maradt”, azonban a sokszor keleti keresztény királynék révén „királyaink udvartartásában egyházi szempontból többnyire keleti fegyelem uralkodott”. Az „ősi görögség fennmaradását szerzeteseinek köszönheti”, mivel az „apátok egyszersmind püspöki joghatóságot is gyakorolhattak”.³¹ A görög szerzetesek az Árpádok alatt „ellepik az országot”, melyet III. Ince levele tanúsít.³²

A bizánci források hitelességének kérdését kíváló bizantinológusok, így Pecz Vilmos, Moravcsik Gyula, Ivánka Endre, Gyóni Mátyás munkássága tisztázta véglegesen, elsimultak az eddigi viták, így az őket követő időben az egyházi történetírás már a korábbiak mellett az újabban feltárt és a téma tárgyalásába bevonható forrásokra összpontosította a figyelmet. Ennek

³¹ Mosolygó ezen megállapítása előremutató. E gondolatára nem figyeltek fel kellőképpen, holott a középkori szerb egyházszervezet alapján, ahol az igumen egyben püspök is volt (BAÁN 2012. 2.). Ugyanígy analógiaként megemlíthető Bulgária több érseke (Dávid-Ióánnés, Theodulos, Iánnés Asinos) a XI. század első feléből, akik egyben egy-egy monostor igumenjei is voltak (Ióánnés Komnénos érsek notitia-ja: ГИБИ VII. 110.). Feltételezhető, hogy a „Turkia” püspökének, illetve metropolitájának utóbb a keleti keresztény monostor apátjaként lehetősége volt tevékenységét folytatni. Ezen egyedi meglátások miatt elengedhetetlen az orthodox és görögkatolikus egyháztörténészek munkásságát figyelemmel kísérni.

³² MOSOLYGÓ 1941. 29., 46–59., 64., 66–67.

hatása az 1941 táján született és a görög-keleti egyházszervezés által ösztönzött műveken is már érezte jótékony hatását, de még inkább tapasztalható a XX. század második felében született munkák esetében, amire példaként szolgálnak *Pirigyi István* (Beregszász, 1921. december 30. – 2005) írásai,³³ illetve *Baán István* forrásfeltáró tevékenysége.³⁴

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- ÁKÍF – Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.
- ГИБИ VII. – Извори за Българската История XIV. Гръцки Извори за Българската История VII. Ред. Цанкова-Петкова, Геновева – Лишев, Страшимир – Тивчев, Петър. София 1968.
- SRH – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Budapest 1937–1938.

Foldolgozások:

- BAÁN 2012 – BAÁN István: Opponensi vélemény 'Révész Éva: Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci-bolgár-magyar egyházi kapcsolatokhoz' című doktori értekezéséről. Budapest 2012.
- BALOGH–GERGELY 2005 – BALOGH Margit – GERGELY Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Budapest 2005.
- BERKI 1942 – BERKI Feriz: A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda: Budapest 1942.
- BUDAY 1833 – BUDAY Ézsaiás: Magyar ország históriája. Trattner – Károlyi: Pest 1833.
- HÓMAN 1920 – HÓMAN Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században: székfoglaló. Stephaneum Nyomda: Budapest 1920.
- HORVÁTH 1860 – HORVÁTH Mihály: Magyarország történelme. 1. kötet A magyar nemzet Európába költözésétől 1301-ig. (2. kiadás, újonnan átdolgozta Hatvani Mihály). Heckenast Gusztáv: Pest 1860.

³³ A görögkatolikus pap-történész *Pirigyi István* két emberöltőn át a Nyíregyházi Szent Athanáz Görög Katolikus Hittudományi Egyetem (korábban: Főiskola) egyháztörténeti professzora, a magyarországi keleti keresztény egyháztörténet nagy szaktekintélye. Több írását szentelte a keleti kereszténység és magyarság kapcsolatának, közös múltjának. Munkáinak tudományos igényét jelzi, hogy témája tárgyalásánál nemcsak kutatástörténeti áttekintést és értékelést ad, hanem felhasználja a bizantinológia eredményeit, megállapításait ismertette, sőt ő már a régészeti leleteket is – Turkia püspökeinek pecsétje, ópusztaszeri püspöki pázsztorbot, stb. – felsorakoztatva értékeli e kapcsolatokat.

³⁴ A görög-katolikus püspöki helynök *Baán István* munkássága ugyancsak új eredményeket hozott, – ami számos külföldi, többek között görög, római, török, olasz... levéltári kutatásának eredménye, – mint például Turkia metropóliájának létéről, felállításáról szóló új írott forrásokat, és ehhez kapcsolódó új szempontokat eredményezett a keleti kereszténység kutatásában munkássága.

- HORVÁTH 1871 – HORVÁTH Mihály: Magyarország történelme. 1. kötet A magyar nemzet Európába költözésétől 1301-ig. (Második, bővített kiadás.) Heckenast Gusztáv: Pest 1871.
- HORVÁTH 1878 – HORVÁTH Mihály: A kereszténység első százada. Budapest 1878.
- KARÁCSONYI 1890 – KARÁCSONYI János: Történelmi hazugságok. A történelem terén előforduló mindennapi ferdtések czáfolata. Szent István Társulat: Budapest 1890. (Kiegészítése a Haller József által németből fordított azonos című műnek, azzal egy kötetben kiadva.)
- KARÁCSONYI 1891 – KARÁCSONYI János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. MTA: Budapest 1891.
- KARÁCSONYI 1924a – KARÁCSONYI János: A görögkatholikus magyarok eredete. *Katolikus Szemle* I. VII. (1924. szept.) 385–396.; II. VIII. (1924. okt.) 449–460.
- KARÁCSONYI 1924b – KARÁCSONYI János: A görögkatholikus magyarok eredete. Budapest 1924.
- KOLLÁR 1762 – KOLLÁR Ádám: *Historia Diplomatica Iuris Patronatus Apostolicorum Hungariae Regum*. Vindobonae 1762.
- KOLLEGA TARSOLY 1997 – Magyarország a XX. században. II. kötet: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Főszerk.: KOLLEGA TARSOLY István. Babits: Szekszárd 1997.
- KRISTÓ 2003 – KRISTÓ Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest 2003.
- MOSOLYGÓ 1941 – MOSOLYGÓ József: A keleti egyház Magyarországon. Miskolc 1941.
- PALMA 1770 – Palma, Karl Franz: *Noititae Rerum Hungariae. Tynnaviae* 1770.
- PÉCZELY 1837 – PÉCZELY József: A' magyarok' történetei Á'siából kijövinelektől fogva a' mai időkg. Tóth Nyomda: Debreczen 1837.
- PRAY 1761 – PRAY György: *Annales veteres Hunnorum Avarum, et Hungarorum, ab anni ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXXCVII*. Vindobonae 1761.
- REINER 1907 – REINER Zsigmond: A keleti vallású magyar nemzeti egyház szervezése. Franklin: Budapest 1907.
- SCHWARZ 1739 – Gabriel de iuxta Hornad (SCHWARZ Gottfried): *Dissertatio inauguralis historico-critica de initiis religionis christianae inter Hungaros Ecclesiae orientalis assertis iisdemque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgatis*. Francofurti–Lipsiae 1739.
- SZABADOS 1998 – SZABADOS György: Bizantinológiánk jezsuita kezdetei. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* CVII. (1998) 53–61.
- SZABADOS 2006 – SZABADOS György: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidőszemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Balassi Kiadó: Budapest 2006.

Zeit und Gedächtnis

Über der kirchengeschichtlichen Heimforschung der fürhárpádenzeitlichen Orthodoxie

Die Forschung der Beziehungen Ungarn mit der Orthodoxie hat mit dem Arbeit des Jesuiten angefangen. Die sehr wenige Quellen erschweren die Forschung bis heutzutage auch. Trotz diesem Schwierigkeit hat die Forschern sich mit dem Thema fortlaufend beschäftigt. Viele gegenüberstehende Meinungen hat das Thema ins Leben gerufen, und hat es durch lange Zeit aufgeklärt. In meinem Artikel präsentiere ich, dass wieviele Probleme, Vorurteile und Schwierigkeiten in Verbundenheit mit der Forschung des Rolle der Orthodoxie während der Frühgeschichte Ungarn vorgekommen haben.

Magyar államszervezet a X. században

Szabados György

MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport

1. Bevezetés – a magyar államiség kezdeteiről

*„Az állam mindig hatalmi célokra jön létre s ezért fogalma sohasem nélkülözi a nyers erő, a katonai hatalom elemeit. Első megjelenésében minden állam katonai jellegű alakulat, mihez képest első szükségletei is hadi szükségletek...”*¹

Hóman Bálint 1912-ben tette közzé időtálló okfejtését az államiség természetszerűen harcias gyökereiről. Fontos, hogy a kiváló középkortudós Hóman, jeles elődeihez hasonlóan – itt Szalay Lászlóra és Szabó Károlyra illik emlékezni – Szent István (997–1038) keresztény királysága kezdete (1000) előtt számolt magyar államiséggel.² Eljárását a későbbi magyar szakirodalom,³ de a jelenkor nemzetközi tudományossága is igazolta.

A népvándorlás-kori Európa állami életét folyamatos kutatói érdeklődés övezi; csupán az új évezredben két összegző bécsi tanulmánykötet látott napvilágot erről.⁴ A szakirodalom gyakorlatilag áttekinthetetlen (erről közelmúltbeli szemlézésem során győződtem meg),⁵ hiszen a vizsgálati szempontok gazdagodása minduntalan új válaszokra késztet. Ilyen fontos szempont az antik államiség hagyatékához fűződő viszony, ezen belül is az ókorban bevett formák – városállami, monarchikus-birodalmi – középkori változatai,⁶ a rómaiság továbbélése Bizáncban,⁷ avagy Róma város szerepe a Karoling birodalomban.⁸

A hazai kutatásban kevésbé hangsúlyozott fontos szempont a római ↔ nem-római állam-modell tudatos szembeállítása. Európa közepén ugyanis három olyan állam jött létre, amelyeknek kialakulásában ez a római örökség semmilyen szerephez nem jutott. Walter Pohl a Kárpát-medence három steppei birodalmát foglalta a „nem-római” világ rendszerébe: a hun, az avar és a X. századi magyar uralmat. *„Ezek nagyjából (jóllehet bizonyos egyedi jegyekkel) azt az államtípust képviselték, amely az eurázsiai steppén volt általános, a szkíták idejétől (Kr. e. I. évezred) a késő-középkori mongolokig, és még azon túl. Gyakran sorolják a »nomád« birodalmak közé ezeket, ami*

¹ HÓMAN 1912. 162.

² HÓMAN 1908. 879. V. ö. SZALAY 1852. 49.; SZABÓ 1860. 65., 141.

³ GYÖRFFY 1959.; KRISTÓ 1995.

⁴ AIRLIE–POHL–REIMITZ 2006.; POHL–WIESER 2009.

⁵ Az újabb szakirodalomból I. WHITTOW 1996.; WIECZOREK–HINZ 2000.; WICKHAM 2005.; URBAŃCZYK 2007.; MCKITTERICK 2008.; GARIPZANOV–GEARY–URBAŃCZYK 2008. Továbbiakhoz I. SZABADOS 2011. 10–57.

⁶ MOLHO–RAAFLAUB–EMLEN 1991.

⁷ OSTROGORSKY 2001.

⁸ POHL 2002. 29.

leegyszerűsítés, mert a nomadizmus meglehetősen változatos fokozatokat és típusokat foglal magába; különös tekintettel az európai steppei birodalmakra, amelyek népessége (így a kései avarok) inkább letelepült életmódot folytatott, még akkor is, ha a pásztorkodás fontos maradt.” E steppei birodalmak a Róma utáni kormányzati modell alternatíváját nyújtották, és a kora-középkor „nem-római” államiségát alkották.⁹ Walter Pohl gondolatait, szóhasználatát érdemes lenne meghonosítani; az avar nép osztrák monográfusától csak nem veszi senki „kelet-preferenciának” azt, hogyha a hunok, az avarok és a pogány magyarok körében nem pusztán az államiségot ismeri el, de politikai szervezetüket a steppei birodalmak közé sorolja.

Amennyiben az állam az adott terület lakossága feletti tartós, intézményes és független főhatalmat jelenti, úgy eleink életében ennek kezdetei a Magyar Nagyfejedelemség etelközi létrejöttétől számítandóak. A magyar monarchia megalapítójáról két kútfő ad hírt, de állításai nem egyeznek. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerint kazár kezdeményezésre Álmos fiát, Árpádot választották meg a magyarok, miután a kagán jelöltje, Levedi áthárította ezt a „megtiszteltetést”.¹⁰ Béla király Névtelen Jegyzőjének valószínűleg XIII. század elején írott *Gesta Hungarorum*a ezzel szemben úgy tartja, hogy „hét fejedelmi személy” közös elhatározással emelte fejedelemségbe Álmost.¹¹ A kérdés részletes vizsgálata során arra jutottam, hogy a fejedelemválasztás tekintetében a magyar gestának kell hitelt tulajdonítanunk.¹² A VII. Konstantin császár jegyezte államkormányzati mű, amely *De Administrando Imperio* (DAI) címen vált ismertté, több valószínűtlenséget állít, ráadásul, amint azt kimutattam, a „kagáni ajánlat” mint államszervezési modell „irodalmi” előképe éppen a DAI egy korábbi fejezete, amelyik a balkáni népek újbóli bizánci főség alá kerüléséről értekezik.¹³ A korabeli muszlim kútfők vizsgálatba vonása, s vele a hadtörténeti szemléletmód erősebb érvényesítése révén jobban látszik, hogy a magyarok feletti esetleges kazár uralomnak katonai fedezete sem volt: a IX. században a kazárok többször védekezni kényszerültek, Ibn Ruszta közlése alapján a magyarok ellen is,¹⁴ a kabarok magyarokhoz való pártolását szintén nem tudták megtorolni, s a központi magyar seregtest (közel) kétszerese volt a kazár uralkodóénak. A különböző eredetű adatok egy irányba vezetnek: az első magyar állam megalapítása mindenféle külső hatás nélkül, belső fejlődés révén ment végbe a 800-as évek közepén, Álmos nagyfejedelem megválasztásával.¹⁵ Kelet-

⁹ POHL 2003. 572–573.

¹⁰ DAI 170–173.

¹¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 39–40.

¹² SZABADOS 2011. 62–90.

¹³ DAI 124–127.

¹⁴ MEH 88.

¹⁵ SZABADOS 2011. 91–113.

Európa nyugati részén ekkor egy steppei típusú birodalom jött létre, amely mintegy két nemzedéken keresztül állt fenn ugyanabban a térségben. Ez a Kárpát-medence megszerzésével Közép-Európába helyezte át uralmi területét, és képviselte ott még egy évszázadon keresztül a kora-középkori államiság „nem-római” alternatíváját.

2. Az államvezetés megnevezéséről és jellegéről

A Kárpát-medence elfoglalása tervszerűen és megrázkódtatás nélkül ment végbe a IX. század utolsó évtizedeiben. Álmos és Árpád népe alapos helyismerettel felvértezve érkezett be, miközben erős katonai aktivitást tanúsított a szomszédos térségek iránt.¹⁶ Ebből adódóan az új hazába település semmilyen mérhető változást nem okozott a Magyar Nagyfejedelemség államszervezetében. Sajnos a kormányzat felépítéséről kevés közvetlen adattal rendelkezünk. Az egykorú vagy közel korabeli külső szemlélők jószerivel nem láttak mást, mint a magyar állam külföldre irányuló megnyilvánulásait, a támadó hadjáratokat. A hazai emlékezet írásba foglalása pedig köztudomásúan jóval később, egy idegen eredetű nyelvi és szemléleti szűrőn keresztül történt. Latinul író keresztény krónikásunk már csak a hagyomány csonkulásáról tanúskodhatott, amint a Botond-mondát az alábbi szavakkal zárta: „*úgy tartják, ilyen és ehhez hasonló tetteket vitt végbe a magyarok közössége kapitányaival, avagy vezéreivel (cum suis capitaneis sive ducibus) Taksony fejedelem idejéig (usque ad tempora Toxun ducis).*”¹⁷ A 62. krónikafejezet latin kormányzattörténeti szóhasználatára még egy fontos körülményről tanúskodik: nem ismerjük a pogány-kori magyar állam uralkodójának egykorú magyar megnevezését. Itt is érvényes az a régi, közkeletű megállapítás, hogy minden fordítás egyúttal fogalomértelmezés, amiért a fordító vállalja a felelősséget, vagy ha az adott nyelvet nem bírja, mások fordítására szorul.

Amíg történettudományunkat latinul művelték, addig nem volt égető szükség egy nemzeti nyelvű terminológia kidolgozására. Mindazonáltal az államkormányzati szakkifejezések már ebben az időszakban is felvetették a tudományos rendszerezés igényét. Pray Györgynek az tűnt fel, hogy a középkor hazai és külhoni latinsága *sem* ad egységes terminológiát. Árpádot a belső keletkezésű gesták, krónikák egyike sem nevezi királynak, míg Kusálnak a nyugati szerzők közül Aventinus a *rex* címet adja.¹⁸ Ebből viszont első látásra az a kép állhat elő, hogy Kusál rangban Árpád felett állt. Árpád ugyanis vagy a ’vezér, fejedelem’ értelmű *dux* címmel szerepel (Anonymus, *Zágrábi és Váradi Krónika*); vagy „első kapitány” (*primus capitaneus*) volt a XIV. századi krónikaszerkesztmény szerint; vagy mind a *capitaneus*, mind a

¹⁶ SZABADOS 2010.

¹⁷ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 311.

¹⁸ GOMBOS, CFHH I. 344.

dux minősítést megkapta (Kézai Simon). Árpád apjáról „Álmos első fejedelemről” (*de Almo primo duce*) szólva Anonymus gestájában a „hét fejedelmi személy” (*VII principales persone*) egyikeként is meghatározza.¹⁹ Az 1700-as évek derekától kezdve azonban egy másik, szintén idegen nyelvi közegből való szókészlettel is számolni kellett. A középgörög kútfők közül a DAI révén újabb magyar méltoságcímek váltak ismertté. Annak 40. fejezete ábrázolja a magyar államvezetést. „Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is. Tudnivaló, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság... Tudnivaló, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak, a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a karchánál.”²⁰

Pray György még 1761-ben tisztázta: a főhatalmat Árpád családja birtokolta. Érdemes felidézni okfejtését, mivel ő az első magyar történettudós, aki az amúgy is heterogén latin szóhasználatot összevetette a görög adatokkal. György Barát Krónikájának Folytatója alapján Kusánt azonosította Kusállal,²¹ majd viselt méltóságát VII. Konstantin útmutatásával jelölte ki. „A frank szerzők mindenütt Cussolt írnak, a görögök Cusannak hívják: azok határozott szavakkal magyar királynak; ezek, velük ellentétben, a türkök, avagy a magyarok Árpáddal csaknem egyenrangú fejedelmének teszik meg: de meggyőződése, hogy egyik sem a történeti hűség szerint. A Bíborbanszületett ugyanis a legvilágosabban adja tudunkra: Árpád mind közül az első volt, aki a magyaroknál főhatalom birtokában parancsolt... ezért helytelenül vélekedett Timon, amikor azt írta, hogy Árpád vezér Kusál parancsára alapított szálláshelyet Székesfehérvár környékén, mintha ezek szerint Kusál lett volna a magyarok legfelső ura. Ha ugyanis a magyarok fejedelmei, ahogy azt a Bíborbanszületett állítja, mindig Árpád utódai közül kerültek ki, akkor csak úgy lehet, hogy Kusál, vagy Kusán semmifajta királyi méltóságot nem viselt, hanem a hadsereg főparancsnoka, esetleg karcha lehetett, már csak azért is, mert az biztos, hogy nem Árpád leszármazottja volt.”²² Leszámítva azt, hogy a magyar monarchiát Árpádtól keltezi, véleke-

¹⁹ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 39., 52–53., 165–166., 206., 287.

²⁰ DAI 178–179. (Moravcsik Gyula fordítása.)

²¹ PRAY 1761. 328.

²² „Francici scriptores passim Cussolem scribunt, Graeci Cusanem vocant: illi regem Hungarorum disertis verbis; isti contra Turcorum, sive Hungarorum Principem, et fere Arpado potestate aequalem faciunt: sed neutrum, ut reor, ex fide historica. Porphyrogenita Arpadum primum omnium fuisse, qui suprema apud Hungaros potestate imperitarit, clarissimis verbis perhibet... Itaque non recte Timon sensit, dum Cussalis jussu Arpadum ducem in tractu Albae Regalis sedes collocasse scribit, qui supremus Hungarorum Princeps, proinde et Cussalis fuit. Tum si ex Arpadi posteris; ut Porphyrogenita ait, Principes, qui Hungaris praeessent, semper constituti sunt, liquet Cussalem, seu Cusanem numquam regis, sed ad summum Praefecti militaris, aut Carchani titulo insignitum fuisse, propterea, quod certum sit, Cussalem ex Apradi posteris non fuisse.” PRAY 1761. 343. V. ö.

dését az eltelt negyedezer év igazolta. Csakhogy időközben megint egy másik műveltségi környezetből váltak ismertté értékes adatok, és ezekkel már a magyarul értekező tudománynak kellett szembesülnie. A latin és a görög mellé „felzárkózó” muszlim kultúrkör ráadásul nem is képez nyelvi egységet: így a rekonstruált Dzsajháni-hagyományt többek között Ibn Ruszta arab, Gardézi perzsa megszövegezésű munkája őrzi.²³ A magyar kutatók íróasztalára a XIX–XX. század fordulóján kerültek fel Dzsajháni adatai a 20000 fő élén kilovagoló „királyról”, a kenderől, meg a széles hadvezetési és államigazgatási jogkörrel rendelkező gyuláról. Egy, két, vagy esetleg három legfőbb vezető alatt álltak a magyarok? Kik tolthették be az egyes tisztségeket? Az eltérő nyelvi közegekbe jegyzett méltóságnevek milyen megfeleltetésbe hozhatóak egymással? Erre már nem kizárólag történészek keresték a választ, hanem bizantinológusok, turkológusok és arab filológus nyelvészek is; a probléma összetettsége révén hamar túlnőtt egyetlen kutató személyi szakmai teherbíró képességén.

Mielőtt a megoldási kísérletek között tallóznánk, érdemes lejegyezzéi időrend szerint is végigtekinteni készletünkön. Egy rovásemlék kívánczik a sor élére. Egy Kalocsa környéki nyíltegez szájának csontburkolatán álló felirat olvasata Dmitrij Vasiljev óvatos véleményével élve lehet a ’kagánomnak’ értelmű *qayanımqa* szó. Ezt a rovásfeliratot írásmódja alapján török nyelvű protobolgár törzsekéhez hasonlítja, a tegez tulajdonosát egy nyugati türk nyelven beszélő lovas íjászban véli felfedezni Vasiljev. Ez a harcos a magyar fejedelmet szolgálta, akit kagánjának tekintett. Maga a tegez a szovjet kutató szerint nem keltezhető a 890-es évek elé.²⁴ (Révész László a „fegyveremet kánomnak ajánlom” megfejtés szerepelteti 1999-es kiadású könyvében).²⁵ Az olvasati bizonytalanság miatt nem lehet erre az adatra vaskos elméleteket terhelni, bár ez szinte minden „rendes” korabeli kútfőre érvényes.

VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) 904 után készült hadászati kézikönyve értelmében „A skytha népeknek tehát, mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van: sok fő alatt állnak, és a közügyekben nemtörődömök; általában nomád életet élnek. Csupán a bolgárok és kívülik még a türkök népe fordít gondot az egyöntetű hadirendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak.”²⁶ A szöveg *Strategikon*-beli előképe, amely az avarok és a türkök egyeduralmi szervezettségét hirdeti, itt szintén meghatározó, de a kettős népnévcseré, a bolgárok és a „türk” magyarok feltüntetése, valamint a *Taktika* terjedősebb fogalmazása azt bizonyítja, hogy a basileus aktualizálta mon-

TIMON 1733. 319., 342.

²³ MEH 84.

²⁴ VASILJEV 1994. 190–192.

²⁵ RÉVÉSZ 1999. 97.

²⁶ MORAVCSIK, ÁMTBF 17–18. (Moravcsik Gyula fordítása.)

dandóját, ami ilyenformán a 900-as évek eleji valóságot (is) tükrözte.²⁷ Kár, hogy Bölcs Leó mélyebben nem érdeklődött a magyar államszerkezet iránt, így tőle be kell érünk a monarchikus forma hangsúlyozott rögzítésével.

Dzsajháni 920 körül írt munkáját nem sokkal később, 930 táján követte az első ránk maradt átdolgozás Ibn Ruszta tollából. Mivel Ibn Ruszta a kazárokról hasonló leírást ad, szükséges e kettőt együtt láttatni. Előbb a magyarokról. *„Vezérük 20.000 főnyi lovassal vonul ki. Vezérük neve Kunda (=Kündü). Ez a név királyuk címe. Annak a személynek, aki parancsol nekik, a címe Julia (=Gyula). Minden magyar hallgat arra, amit a Julának nevezett vezérük mond nekik a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”*²⁸ A kazárokról: *„Van nekik egy királyuk, akinek ‘j.sád a neve, de a kazár nagyfejedelem valójában a Kazár-kagán. A kazárok azonban csak névleg engedelmeskednek az utóbbinak. A valóságos hatalom az ‘j.sád kezében van, aki a kormányzásban és a hadsereg vezetésében olyan fontos helyet foglal el, hogy egyetlen nála magasabb méltóságviselő sincs, akire tekintettel kellene lennie.”*²⁹

922–923 között tudvalevőleg kettejük kortársa, Ibn Fadlán járt a volgai bolgároknál, s egyebek mellett a Kazár Kaganátus rétegzett főhatalmi rendszerét sem mulasztotta el úti beszámolójában rögzíteni. Ez sokban emlékeztet Ibn Ruszta fenti leírásaira, bár fontos, hogy a kétfokozatú irányítási gyakorlathoz képest Ibn Fadlán négy fokozatot különít el a kazárok között. *„A kazárok királya, aki khágánnak hívnak, csupán minden négy hónapban egyszer jelenik meg, távol tartva magát a néptől. Ő a nagy khágán, a helyettesét pedig khágán bégnek nevezik. Ő az, aki vezeti és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat. Neki engedelmeskednek a szomszédos királyok. Mindennap alázatosan megjelenik a nagy khágán előtt, s (az istennek kijáró) tiszteletet és (az istentől eredő) megnyugvást mutatja iránta. Csupán mezítláb léphet be hozzá, s kezében egy fadarabot tart. Miután üdvözölte őt, meggyújtja előtte ezt a fát. Ha pedig végzett a fa meggyújtásával, akkor odaül a király mellé a trónusára, annak jobb oldalán. Van neki egy helyettese, akit kundur khágánnak neveznek, s az utóbbinak is van egy helyettese, akinek Dzsáwsíghr a neve. A nagy király szokása az, hogy soha nem ad audienciát az embereknek..., nem intéz hozzájuk beszédet, és csupán az járul elébe, akit említettünk. Az ügyek teljhatalmú intézése, a büntetések kiszabása, s az ország kormányzása a helyettese, a khágán bég kezében van.”*³⁰

²⁷ MORAVCSIK 1951. 340.

²⁸ HARMATTA 1998. 135. (Harmatta János fordítása.)

²⁹ MEH 89. (Czeglédy Károly fordítása.)

³⁰ IBN FADLÁN 101–103. (Simon Róbert fordítása.)

A kazár és a magyar kormányzatról adott statikus képek összevetése nagy szerepet kapott a XX. századi östörténet-kutatásban: államfejlődési elméletek épültek rá. Emellett lankadatlan figyelem irányult a 948 és 952 között összeállított *DAI* közléseire; ebből a felső vezetés három rétege (nagyfejedelem, „jila” és „karcha”) bontakozik ki.

A hazai latinság *dux*, *principalis persona*, *primus capitaneus* kifejezései mellett azon személynévként előforduló szórványemlékek is az érdeklődés homlokterébe kerültek, amelyek a külhoni kútfőkben mint méltóságnevek tűntek fel. Ilyen Anonymusnál Kurszán apja Künd (*Cundu pater Curzan*), Horka apja Tétény (*Tuhutum pater Horca*), Horka egyik fia Gyula (*Gyyla*); Kézainál és a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* lapjain Gyula (*Iula* illetve *Gyula*) és Künd (*Cund*) a „kapitányok” között számláltatik.³¹ Mármint ez a *Cundu* a Dzsajhánit kivonatolók említette „Künde”, „Kündü”, stb. átirásban szereplő uralkodói címmel mutat hasonlóságot; míg „*Horca*” *DAI*-beli „karcha” bírói méltósággal. Mégis talán a „Gyula” a legérdekesebb közülük, mert az mind a muszlim, mind a középgörög emlékezetben magas rangú magyar állami tisztséggént szerepel. A muszlim adatok közül nem felejtendő ki Ibn Hayyan nyugati arab szerző, aki a 942-ben Katalóniára támadó magyarok hét vezérét sorolja fel, kiemelve azt, hogy „*egyikőjüket, közülük a legtekintélyesebbet Tyīlah-nak* [Gyilának] *hívták.*”³²

Az etelközi államalapításról szólva arra jutottam, hogy a magyar monarchia kazár hatástól függetlenül jött létre. Ám a fent sorolt tisztségnévtár kötődik a Kazár Kaganátuséhoz, és érvénye, úgy tűnik, a X. századra is kihat, ezért szükséges egy terminológiai ellenpróbát végezni a szakirodalom eddigi eredményei közül szemlélve.

Gróf Zichy István az Ibn Rusztánál olvasottakat az etelközi állapotokra vonatkoztatja, amikor Levedi „első vajda” még élt, de a tényleges uralmat Árpád gyakorolta. Mivel a gyula tisztség a *DAI*-ban másodikként említetik, Zichy azt valószínűsítette, hogy Árpád Levédiában eredetileg a gyula méltóságot viselte, és miután fejedelemmé lett, a magyarok őt még egy ideig a régi címén emlegették.³³ Hóman Bálint összegzésében már viszont a kende (kündü) és a gyula egyaránt főhatalmat jelenített meg. Hóman e két tisztség egymásutániságát sejtette. Szerinte a törzsszövetség élén a kazár kagán által kijelölt kende állt, de mellette felemelkedett a gyula méltóság. Míg „Előd kende” hatalma csak a kagán bizalmán alapult, addig a tényleges erőviszonyok a döntő szóval bíró gyulát érdemesítették vezetésre. Maga a nép egyre inkább az Attila-eredettudatot őrző Álmos gyulában, a „*hún-magyar fejedelmi nemzetség ivadékában látta természetes és törvényes*

³¹ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 41., 166., 290–291. V. ö. AKS 14., 104.

³² ELTER 2009. 62. (Elter István fordítása.) Paleográfiai, arab filológiai indoklását l. ELTER 2009. 90–95. V. ö. MEH 257.

³³ ZICHY 1923. 78.

urát.”³⁴ Hóman e gondolata Dümmerth Dezsőnél ismerszik meg újra, aki számára úgy tűnik, hogy Álmos gyula a kazároktól kinevezett kende névleges főnöksége mellett szerzett előbb teljhatalmat, s talán később a kazár kagánhoz hasonlóan visszavonult szakrális fejedelem lett.³⁵

A történészek mellett a nyelvészek mind nagyobb szerepre tartottak igényt. Pais Dezső etimológiai láncolattal kötötte össze a kazár és a magyar hatalmi rendszert. A *jyla/jula* ’fény, fáklya’ értelmű törökségi közszót megfelelteti a *džula* méltóságnévnek, ami a magyarban mint Gyula személynevesült. A ’nap’ fogalmát törökül a *kün* szó fejezi ki, ami a *-dük* képzővel ellátva a *kündük* ’napos, napot bíró’ jelentést ad. Ebből kerekedett Pais okfejtésében a magyarok között a *kündük* → *kündüg* → *kündü* alak. A *jula* ’fény, fáklya’ és a *kündü* ’nap’ méltóságnévvé történt átlényegüléséről is véleményt alkotott. A Dzsajháni-hagyományból ismeretes, hogy a kazár *šad* (másodkirály) előtt naphoz hasonló tárgyat hordoznak.³⁶ Az ellentmondást Ibn Fadlán oldja fel azzal, hogy a főkirály, a „nagy *χāqān*” elé járulva a *χāqān beh* egy nyaláb fáklyát gyújt meg. Tehát a fáklya a másodkirály jelvénye, s volt egy „fáklyás” és egy „napos” kazár királyi méltóság, ám a rájuk vonatkozó adatok keveredtek egymással. A muszlim kútfők alapján nemcsak a másodkirály előtt hordtak fáklyát, de ő is égetett fáklyát, méghozzá a főkirály előtt.³⁷ Tanulságos eszmefuttatás: kár, hogy a fáklyát hordozó *šad* nem *julaként* neveződött, mint ahogy a „nagy *χāqān*” sem volt *kündü*; a *kndr χāqānról* pedig sehol sem találtam, hogy tisztsége milyen – akár fáklyaégetési – kötelezettséggel járt. Ligeti Lajosnak a *Kündü* tág jelentésmezejéről adott áttekintése más módszertani problémákat vet fel. Ligeti a *Kündü* szó devalválódását ábrázolja. Ez a méltóságnév szinte valamennyi mongol törzsnél előfordul. A mongol törzsek nyilakra oszlanak. Élükön a *kündü* és a *janggi* áll, ám a *kündü* ma már egészen alacsony rangú tiszti fokozatként értelmezhető.³⁸ Ez hasznos adalék, de érdemes lett volna a szó jelentésváltozását egyrészt a különböző nyelvekben, másrészt a különböző idősíkokban nyomon követni.

A kazár–magyar analógia képviselete az 1945 utáni kutatásban tovább erősödött. Czeglédy Károly hangoztatta, hogy a magyaroknál megvoltak a legmagasabb kazár uralkodói méltóságnevek. Elsősorban a *kündä*, amely újabban kicsinyítő képzős *kündäč* és *kündäčik* formában került elő a kazár történelem arab forrásaiból. A IX–X. századi magyaroknál egy másik kazár uralkodói méltóságnév meglétével is számolt Czeglédy. Ez a *dževu*, ami Géza fejedelem nevében öltött testet, s nyelvünkben az alábbi

³⁴ HÓMAN 1935. 68.

³⁵ DÜMMERTH 1987a. 101.

³⁶ Amiként a kútfők idézésekor, úgy az egyes kutatók névátírásait is a maguk használta formában hagyom meg.

³⁷ PAIS 1931. V. ö. MEH 89.

³⁸ LIGETI 1931–1934.

úton-módon formálódhatott: a *dževu* → **gyevü* ~ *Gyeu* ~ *Győ* méltóság kapta a *-csa* összetett kicsinyítő képzőt.³⁹ A szóban forgó tisztség kizárásos alapon csak a kazár hierarchia Ibn Fadlán által sorolt negyedik eleme lehet, amit Czeplédy Károly *Dzsáw.s.gh.j.r.*, Simon Róbert *Dzsáwsiǧhr* alakban reprodukál.⁴⁰ Habár közkeletű az a vélekedés, hogy a mai „Géza” kiejtés eredetileg nem így hangzott, de a kazár méltóság hosszabb alakja és a magyar nagyfejedelem rövidebb, képzős személyneve közé kifeszített hidat kívánatos lett volna közbülső nyelvemlékekkel alátámasztani. Ezek híján ugyanis háromszorosan marad adatolatlan ez az etimológiai ív: egyrészt a kazár→magyar váltás, másrészt a hosszú→rövid névalak, harmadrészt a méltóságnév→személynév átmenet szintjén. Hanem a nyelvészet további ötletekkel állt elő. A magyar szakrális királyságot Ligeti Lajos nagy magabiztossággal minősíti kazár eredetűnek. Mint mondja, a kazár függőség megszűntével az intézmény is megszűnik, ám annak címei – változott tartalommal – jó ideig tovább élnek. No nem mind, mert a *DAI*-ban például nincs *kndh*; Ligeti szerint azért, mert, míg Dzsajháni adatai 870 körüli állapotokat rögzítenek, addig 948 táján ilyen „király” már nem volt. Megmaradt viszont a korábbi *gyula* cím, ám tartalma megváltozott, és VII. Konstantinnál mindössze bírói tisztséget jelölt.⁴¹ Vitathatatlan, hogy a *DAI* egyedül ezzel a méltósággal definiálja a gyulát, viszont a tisztség megnevezése nem áll összhangban ezen intézmény működésével. Ioannes Skylitzes az 1050-es évek során éppen „Gyula arkhon” (Γυλας αρχων) előfordulásáról tudósít Bíborbanszületett Konstantin császár udvarában.⁴² Megkeresztelése, „jótéteményekben és megtiszteltetésekben” történt részeseítése világosan mutatja, hogy a gyula személye kiemelkedő diplomáciai fontosságot, a bíró hatáskörén messze túlmutató jelentőséget képvisel a tudós *basileus* értékítéletében. Ettől függetlenül Ligetinek a magyar szakrális királyság kazár eredetére felhozott legnyomósabb érve az, hogy a *kündü* címét összefüggésbe hozza a harmadik kazár méltóság, a *kndr* *ḫāqān* nevével. Ehhez a *kndr*→*kndh* emendációt tartja szükségesnek, ami egy *sima kündü* olvasatot biztosítana. Ezen emendációnak eddig az volt az akadálya, hogy a különböző kéziratok eltérő olvasatai között nincs *kndw*. Akadt viszont egy *k^wnd^wr* variáns, ami „szinte magától kínálja a *k^wnd^ww*, azaz *kündü emendációt*.” Tehát itt egy másolási hibából eredő szövegromlásra mutat rá Ligeti.⁴³

Mi szabhat határt egy szóalak utólagos kiigazításának, illetve a szófejtésekből kiáradt történeti magyarázatoknak? A feleletet ki-ki maga

³⁹ CZEGLÉDY 1967. 87.

⁴⁰ MEH 96. V. ö. IBN FADLÁN 102.

⁴¹ LIGETI 1979. 267. V. ö. DAI 178–179.

⁴² MORAVCSIK, ÁMTBF 85.

⁴³ LIGETI 1979. 268.

olvassa ki, akár ebből, akár a következő, forrásnyelvhatárokon és időrétegeken átívelő államtábló elemeiből.

Németh Gyula úgy vélte: kettős hatalmi rendszer épült ki a X. század közepére. Ennek kiindulópontját a „gyula” név steppei elterjedtségében jelölte meg. Különböző változatainak előfordulását a baskír *Yulay*, besenyő *Yula* (DAI), alán *Dula* (Kézai), valamint a szibériai kazakoknál és a dunai bolgároknál *Džula* alak őrzi. Németh azt tartja: volt a magyarságnak egy Gyula-dinasztiája, Gyula-törzse, „Gyula-népe”, méghozzá ezek mind Árpád dinasztiájától független alakulatok voltak, a balkáni bolgár Gyula-házzal álltak kapcsolatban. Úgy tűnik, Németh a kormányzattörténet felfejtésében visszafelé indult el, Anonymus említett adatából: tudniillik Horka atyja Tuhutum a „fejedelmi személyek” egyike, és e Horka egyik fia Gyula. A DAI 40. fejezetében Bulcsú „karkhas” bukkan fel. Mivel a horka és a karkhas alakilag megfeleltethető egymásnak, ebből következően törzs-, dinasztia- és méltóságnévként egyaránt szerepelteti. Hogyan lesz Némethnél kettős állam? Az államszervezet alapját a főfejedelem és dinasztiája alkotja, lazán kapcsolódik hozzá egy „nem mindig barátságos” kilencedik (!) törzs; ez Tuhutumé, amely eleinte Árpád mellett Pannóniában, majd Erdélyben uralkodik. Ennek a külön-államnak a vezetője a Gyula-dinasztia, és ennek a három méltósága, a kündü, a gyula és a horka. A X. század elején Árpádot tartja erősebbnek, ám idővel az erdélyi Gyulák politikai súlyát láttatja. A kettős hatalom meglétét a Bíborbanszületett Konstantinnál járó követség összetételében véli felfedezni, ami két államot képviselt: Termacsu a Hét Magyar dinasztiáját, Bulcsú a Gyulákat.⁴⁴

Immár teljes a keveredés. Mindjárt az nem igazolható, hogy Bulcsú a gyulákhoz tartozott, hiszen csak a horka tisztségéről tudunk. A kormányzati terminológiára fogékony DAI egyértelműen elkülöníti a gyulát és a horkát, ugyanakkor nem szerepelteti a kündüt.⁴⁵ Németh azonfelül, hogy Skylitzes adatát sem veszi figyelembe Bulcsú és Gyula külön időben történt konstantinápolyi útjáról, még önellentmondásba is keveredik, mivel alább megjegyzi, nem tudni, ki lehetett a *Kündü* 895 táján. Annyit azért mégis tudni vél, ami alapján színtelenné váló uralkodónak ábrázolja, aki nem számít a hatalmi erők küzdelmében. Egyetért Ligetivel a méltóságnév leértékelődése felől, sőt, ide tartozó adaléknak tartja a XI. században élt Kasgari *kündi* ’lezüllött, régi értékét vesztett’ jelentésű szavát.⁴⁶

A nyelvészet képviselőitől gyűjtött vélemények olyan nevekre építenek államtörténeti elméleteket, amelyek idegen – arab, perzsa, görög, latin – nyelvű szövegkörnyezetekbe ékelt szórványokként fordulnak elő. Ezek egymással összezsindülő személy- és méltóságnévek. Eleve nem tudni,

⁴⁴ NÉMETH 1991. 213–216., 247., 250., 282–283.

⁴⁵ DAI 178–179.

⁴⁶ NÉMETH 1991. 284.

hogy az adott főnév mikor s meddig jelölt személyt, és/vagy mikor s meddig tisztséget. A személynév intézményesült, vagy a méltóságnév személynévesült? Ez utóbbira mutat az a folyamat, ahogy gyulából Gyula lett, ám azt, hogy a „gyula” főnév mely nép ajkán született meg, s akkor kit vagy mit jelölt, azt meg nem mondhatjuk. Mindenesetre a nyomon követett nyelvész okfejtések a muszlim adatok köré rendeződtek, és a második világháború utáni történettudományra kifejtett hatásuk egy érdekes szemléletváltáshoz vezetett.

Pray György és Hóman Bálint alkotói kora között az volt a kérdés, hogy az Árpád-ház monarchikus főhatalmát milyen kifejezéssel lenne helyénvaló megjeleníteni. Amikor ismertté váltak a muszlim kútfők, akkor a kündü és a gyula került előtérbe. A szemlélet iránya azonban megfordult: most már a kündü és a gyula „abszolutizálódott”, és e méltóságnevekhez keresték a megfelelő személyeket vagy dinasztiákat. Vagyis amíg régen az számított, hogy *mi* volt Álmos (és Árpád), újabban az lett fontos, hogy *ki* volt a kündü és a gyula. Ezt a fordulatot Györffy György hozta a történetírásba. Györffy a végső soron türk eredetű kazár mintából vezeti le a magyar „kettős királyság” rendszerét. A szakrális kettős fejedelemség-gondolat jegyében az Árpád-ház főhatalmát elvitatva a „Kurszán kündü – Árpád gyula” megoszlásra következtetett.⁴⁷ S noha Kristó Gyula tételes és jogos cáfolatban részesítette Györffy elméletét (kimutatva azt, hogy az Anonymus-i *Cundu pater Curzan* kitételre nem lehet a kündü-házbeli Kurszán képzetét ráépíteni, amikor György Barát Krónikájának Folytatója Árpád és Kusán sorrendet hoz, valamint a nyugaton Kusál névvel számon tartott előkelő tevékenysége a gyula hatáskörét tükrözte, míg ez Árpád esetében nem igazolható), ám a kettősség modelljétől ő sem tudott elvonatkoztatni. Csak a személyeket „cserélte vissza” benne aminél fogva (Álmos és) Árpád „újra” a kündü, Kusál a gyula helyét foglalta el.⁴⁸

Modelljét öt pontba foglalt érvekkel kívánta alátámasztani Kristó. 1. Legfontosabbnak a Dzsajháni-hagyomány párhuzamos szöveghelyeit tüntette fel, amelyeknek tanúsága szerint mindkét esetben a rangban második „király” intézi az államügyeket, itt a ‘j.sád, ott a gyula. 2. E kazár és magyar rendszer genetikus összetartozását a kündü tisztsége mutatja. Itt Ligeti emendációja nyomán a magyaroknál első *kündü* címét megfelelteti a kazároknál harmadik *kndr xāqān* nevével. Ily módon a kazárok „úgy kötötték magukhoz a magyarságot, hogy azok első vajdáját megtették a harmadik kazár méltóság birtokosának.” 3. Álmos nagyfejedeleme erdélyi meggyilkolását az etelközi csatavesztés miatti büntetésként értékeli. Ennek analógiája a kazárok körében ismert rituális feláldozás, ami a kagánt éri utol természeti csapások, vagy katonai vereségek esetén. 4. Amíg Árpád neve ismeretlen a külhoni króni-

⁴⁷ GYÖRFFY 1959. 130–142.

⁴⁸ KRISTÓ 1993.

kások előtt, addig Kusál rendszeresen és adatolhatóan játszott vezető szerepet a 900 körüli hadi eseményekben. 5. Mind a kündü, mind a gyula – vagy inkább Kündü és Gyula – névvel találkozhatunk a X. századot követően a hazai forrásokban, vagyis a kettős fejedelemség e két vezetőjének neve túlélte magát a rendszert. Kristó következtetése szerint az öt pont közül „*egy önmagában is, de az öt együttvéve még nyomatékosabban szól amellett, hogy a magyaroknál kazár mintára létesített szakrális kettős fejedelemségi rendszer a 850-es évek második felétől a 10. század első évtizedének közepéig bizonyosan létezett...*”; alább tanulságos megfogalmazásban jelölt ki feladatot a más nézetet vallók számára. „*Mindazon vélekedéseknek, amelyek a szakrális fejedelemség korai magyar történelemből való kiiktatására törekednek, a fenti öt pontban foglalt források és megfigyelések mindegyikére külön-külön és együttesen is magyarázatot kell adniuk.*”⁴⁹

Finoman elsimuló, de alapokat döntő a különbség, ami Kristó kifejezés-használatában érhető tetten: *szakrális kettős fejedelemség*, vagy *szakrális fejedelemség*? Vegyük sorra az öt pontot „külön-külön és együttesen”! 1. Kristó kissé szűken méri a párhuzamos szövegeket, mert a tágabb összefüggésből azt mutattam ki, hogy a magyar kündü lovagolt ki húszezernyi harcos élén, és ez a tevőlegesség szöges ellentétben áll a visszavonultan élő kazár kagánnal, akiről – hogy tovább tágítsuk a szövegkörnyezetet – Ibn Fadlántól idéztem leírást. 2. Éppen Ibn Fadlán tudósítását csatasorba állítva tárult fel az, hogy a kazároknál tulajdonképpen nem *kettős*, hanem *négyes* osztatú államkormányzati rendszer működött! Ezt hallgatólagosan Kristó is elismeri azzal, hogy a *harmadik* kazár rangot az *első* magyarként azonosítja; persze ehhez kellett a Ligeti-féle *kndr*→*kndh* olvasatmódosítás. 3. Álmos erdélyi megöletésének nem adja okát a krónika, csupán analógiás érveléssel lehet a kazárok közt dívó rituális gyilkosság szokását iderendelni. Ám azt kíváncsú lett volna valami hathatósabb indokkal ellátni, mert 895-ben nem volt etelközi csatavesztés, ilyenformán a büntető áldozat képzete okafogyottá vált. 4. Árpád csak uralomra kerülése után ismeretlen a külföldi történetírók számára, hiszen György Barát Krónikájának Folytatója Kusánnal együtt a magyarok – közelebbről meg nem határozott rangú – „fejeként” említi; láthattuk, hogy az adat érvénye Álmos uralkodási idejére esett. Az tény, hogy Árpád nagyfejedelmi mivoltában láthatatlanná válik a külső szemlélők számára, mert a *DAI*-ban is mint az uralkodóház alapítója említetik a 40. fejezet genealógiai összeállításában; az is tény, hogy Kusál/Kusán (Anonymusnál Kurszán) külföldön állami feladatot ellátó hadvezér volt. Csakhogy a *DAI* 40. fejezetének egy kevésbé idézett részlete arra int, hogy a magyar államkormányzat nem szűkíthető le a kündü és a gyula kettősségére. A VII. Konstantin császárnál megfordult Bulcsú horkának már az apja, Kál is horka volt, ily módon a harmadik rang

⁴⁹ KRISTÓ Gyula: A honfoglaló magyarok politikai szervezete. KRISTÓ 2002. 65–69.

legalább két nemzedéken keresztül örökletes állami főméltóság volt! Nem tudni, mikor kezdődött Kál hivatalviselése, de mivel fiát, Bulcsút tudvalevőleg 955-ben érte utol a végzet, Kál horkaságát akár Árpád országlásának idejéig sem túlzás visszavezetni; ha pedig a horkai tisztségnek Kálnál korábban is akadt betöltője, akkor ez az intézmény a IX. században is kialakulhatott. 5. Kündü és Gyula hazai kútfőkből merhető előfordulásai valóban túléltek a X. századot, csak hogy Kristó maga ismeri el: eredeti értelmét veszített formában. Helyénvaló, ahogy az időbeliség dinamikájával számol, ám ezen a ponton a személyek és a méltóságok megnevezései tekintetében némi következetlenséget árul el. Györffynek az egyik érve éppen az Anonymus-i „Kurszán apja Kündü” kitételen nyugodott, amit Kristó – a többi érveléssel egyetemben – szintén nem fogadott el Kurszán kündüségének bizonyítékaul, és joggal. Ám ha nem a Kündü fia volt a kündü, akkor hogyan lehet a kündü méltóságának bizonyító erejű lenyomataként értékelni a kései hazai előfordulásokat? Furcsa eljárás ez attól a Kristó Gyulától, aki egy másik, hasonló nyelvi emlékcsoport, a helynevek időbeli rétegzettségére és történeti forrásértéke kapcsán óvatosságra int.⁵⁰ Öt pontja közül így hát egyik sem bizonyítja a kazár mintájú *szakrális kettős fejedelemséget* a magyarok körében. Ami a forrásokból előáll, az csak a *szakrális fejedelemségre* bizonyosság, de ehhez elsődlegesen a *turul-mondát* lett volna célravezető emlékeztetbe idézni.

Végigtekintve a Magyar Nagyfejedelemség jellegéről felvonultatott adatokon, valamint a rájuk épített történészi és nyelvészi vélekedéseken, úgy találom, hogy vissza kell térni ahhoz a kevéshez, amit némi bizonyossággal állíthatunk. Vissza kell fordítani a gondolkodást a Pray és Hóman által járt útra, vagyis a dinasztiahoz érdemes méltóságnevet keresni, ha lehet, s nem pedig a megnevezett méltóságok alá dinasztiaát illeszteni. Esetünkben Álmosnak és nemzetségének monarchikus hatalombirtoklása az abszolút tény, a különféle tisztségnevek egymást relativizálják. Teszik mindezt úgy, hogy a muszlim, a bizánci, illetőleg a magyarországi középlelatin kútfők minden adata nem hozható közös nevezőre.

Felállítható-e a steppei uralkodónevek „objektív” hierarchiája? Elhelyezhető-e benne a kagán és a kündü, illetve e kettő egymáshoz mért viszonya? Érzékeltethető-e mindez a maga történeti dinamikájában? Ibn Ruszta és Ibn Fadlán előadásának bizonyos interpretációi láttán az a benyomásunk támad, hogy a kagán abszolút értékben magasabb mint a künde, vagyis ha egy monarchiának kagánja van, egy másiknak meg kündéje, akkor ez utóbbi állam biztosan alárendeltje az előbbinek, vagy rangban legalább is elmarad mögötte. Mivel a kazár államiság egy karizmatikus türk dinasztia államszervezése révén alakult ki,⁵¹ ezért tanulságos a kagáni

⁵⁰ KRISTÓ 1976.

⁵¹ GOLDEN 1990. 263.

méltóságra türk környezetbe kitekinteni két példa erejéig. Az *Orhoni Feliratokból* ismeretes, hogy Bilge kagán testvérével Köl Teginnel egyetértésben Barsz béget kagánná emelte, és hűgát feleségül adta hozzá, ám mivel Barsz méltatlannak bizonyult a türk kagán bizalmára, ez kagánságába és életébe került.⁵² Bilge is kagán volt, Barsz is kagán lett, de az *Orhoni Feliratok* szemléletén világosan kiütközik, hogy nem lehet kettejük egyenrangú kagánságáról beszélni. A fenti eset a VII–VIII. század fordulóján újjászervezett Keleti Türk Birodalom hatalomfelfogását tükrözi, míg a soron következő jelenség aktualitása másfélszáz évvel korábbi. E második példa Theophylaktos Simokattes 629 körül írt históriájához, annak alábbi kitételéhez vezet. „*Midőn Iustinianos császár gyakorolta a hatalmat, eme var és chunni népekből az ősi törzs egy kicsiny része elfutott és Európába vándorolt át. Ezek avaroknak nevezték el magukat s vezérüket a kagán címmel tüntetik ki.*”⁵³ Az események háttérében bizánci–türk nézeteltérés húzódik meg. A bizánciak által *foedus*ba fogadott avarok a türk jogértelmezés szellemében igazából a türkök megszökött alattvalói.⁵⁴ Az előadásból az „ávarok” kiléte, etnikai identitása szokta a kutatást érdekelni. Dobrovits Mihály viszont a „vezérüket a kagán címmel tüntetik ki” mondatrészre helyezte a hangsúlyt, vagyis az állami identitás felől közelítette meg a problémát. Elemzésének lényege, hogy a türkök diplomáciai vitája a kagáni cím birtoklásáról szól, ami csak egyetlen uralkodó nemzetséget illethetett meg, akkor épp a türkökét. A kagáni méltóságot előttük az avarokkal azonosított zsu-an-zsu-anok mondták magukénak. Ezért minősítették a türkök a „szökevényeket” ekként, mert ha ezek az avarok nem igazi avarok, akkor kagánjuk sem lehet igazi kagán.⁵⁵ Dobrovits következtetését az általa elemzett forrásadatokon kívül az *Orhoni Feliratok* erőteljes birodalmi irányultságú mondanivalója is gyámolítja, hiszen azok az egykori türk birodalom lehanyaglásáról, majd újjászervezéséről szólnak; ma úgy mondanánk, hogy az állami keretbe foglalt politikai élet értékeit hirdetik. E mégoly kidolgozott türk államelmélet hatásköre azonban korlátozottnak bizonyult. A türkök nem tudták megakadályozni az avarokat abban, hogy saját uralkodójukat kagánnak címezzék, abban pedig végképp nem, hogy elfoglalják a Kárpát-medencét, és ott 568-tól negyed évezreden keresztül fenntartsák az Avar Kaganátust. Sokat mondó adalék ehhez a *Frank Birodalmi Évkönyvek* 805-höz írt bejegyzése arról, hogy az avar uralkodó

⁵² BERTA, SZJH 195. (Köl Tegin-felirat. Keleti oldal 20.) V. ö. MEH 60. Barfield is kiemeli, hogy a kagáni méltóság a hiung-nu *shan-yü* címmel ellentétben nem volt mindig kizárólagos, mert a főkagán néha kijelölt egy alacsonyabb rangú kagánt a birodalom egy részének kormányzására. BARFIELD 1992. 132.

⁵³ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF 15. (SZÁDECZKY-KARDOSS Samu fordítása.)

⁵⁴ A források tágabb szöveggörnyezetét a politikatörténeti háttérrel l. SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF 14–21.

⁵⁵ DOBROVITS 2000. 192–194.

frank segítséggel a kagáni méltóság megújítására törekedett: „*a kagán küldött el egyet főemberei közül azzal a kéréssel, hogy az övé legyen az a régi tisztség (rang és hatáskör), amelyet a kagán szokott volt birtokolni a hunok körében. Kérése teljesítéséhez a császár hozzájárulását adta, és elrendelte, hogy régi szokásuknak megfelelően a kagáné legyen az egész teljhatalom az országban.*”⁵⁶ Értelemszerű, hogy a IX. század elején a Türk Kaganátus már nagyon rég nem játszott szerepet a történelem színpadán, viszont a VI. század derekán ez a fajta az erős legitimációs kényszer – ki birtokolhatja még a kagáni címet a türkökön kívül? – nagyon is eleven tényezőként hatott. Hanem a kagáni uralkodónév viselése iránt érzett vágy teljességgel hiányzott a Magyar Nagyfejedelemség kezdeteiből. A Kalocsa környéki nyíltegezen található rovásfelirat lehetséges „kagánomnak” („kánomnak”?) értelmezése semmifajta bizonyító – hát még nem reprezentatív érvénnyel bizonyító! – erőt nem képvisel arra nézvést, hogy Álmot vagy Árpádot alattvalói tömege kagánként tartja számon. Arra még inkább nincs jel, hogy Álmos és Árpád a kagáni cím elbirtoklásával mindenáron a türk uralmi logikát öröklő Kazár Kaganátushoz képest definiálja magát. Álmos hatalmának fedezetét a turulmonda, a Magyar Nagyfejedelemség erős központi hadereje, a kazároknak a magyarokkal szembeni védekező magatartása, valamint a kazároktól elpártolt kabarok integrációja kellő mértékben biztosította. Tovább haladva a kazárokkal kapcsolatba hozott méltóságokon a kündü következik. Feltűnő, milyen beszédesen hallgatnak erről a bizánci kútfők, holott a kormányzati terminológiára fogékony *DAI* egyértelműen tisztségnévként definiálja a gyulát, szintúgy a horkát. Rejtély, hogy amíg a *második* és a *harmadik* magyar főméltóságot eredeti nyelven is megjeleníti VII. Konstantin, addig éppen az *első* hatalmi tényezőt, a tulajdonképpeni magyar államfőt kizárólag saját görög nyelvén írja le, *megas arkhon* (illetve jórészt *arkhon*) formában. Miért nem szerepel nála a Dzsajháni-hagyomány kündüje? Az nem érv, hogy azért mert a X. század közepén ez a méltóság *már* nem létezett, ugyanis a *DAI*-ban felgyülemlett magyar tárgyú értesülések korai rétege a IX. század elé mutatott vissza,⁵⁷ ahol sem „kündü”, sem „arkhon” monarchát nem lelni, csak első vajdát. Ennél több nem is kell ahhoz, hogy lássuk a kündü-cím relativitását: a magyar uralkodó nem *abszolút értékben* volt kündü, hanem csak *a bokharai tudós elveszett munkája szerint*. Ha van „abszolutizálható” méltoságnév, az a több kulturális közegből ismert gyula. A címek tisztség- és személynévi előfordulásaira visszapillantva megint csak a szétszórt nyelvi adatok mozaiktörmelékeivel szembesülünk. Mindezeknél fogva a bekezdés elején feltett három kérdés mindegyikére csak nemleges választ tudok adni: nem állítható fel a steppei uralkodónevek abszolút hierarchiája; és ha ilyen nincs, akkor nyilván nem helyezhető el benne a kagán és a kündü (illetve e

⁵⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF 307. (SZÁDECZKY-KARDOSS Samu fordítása.)

⁵⁷ KAPITÁNYFY 1997.

kettő viszonya); és nem érzékeltethető mindez a maga történeti dinamikájában. Nem tudtuk meg teljes bizonyossággal, hogy miként nevezték magyar alattvalói Álmot. Akkor járunk el helyesen, ha az egymástól független görög „megas arkhon” és a latin „senior magnus” helyeket alapul véve a „nagyfejedelem” kifejezéssel tiszteljük az első magyar uralkodóház 1000 előtti képviselőit.⁵⁸

A fentiekben remélhetőleg sikerült kellően érzékeltetnem, magam miért nem tartom indokoltnak, hogy a Dzsajhánéhoz köthető közlések köré rendezzük a többi híryanagot. Nem bizonyos, hogy a statikus geopolitikai körképet adó Dzsajháni-hagyomány messzebbre és mélyebbre látott vissza a magyarság állami régmúltjába, mint Bíborbanszületett Konstantin szintén statikus természetű államkormányzati kézikönyve.

Ami pedig a hazai lejegyzésű dinasztikus hagyományt illeti: ideje lenne az újabban szokottnál nagyobb értéket tulajdonítani neki a dinasztiahoz való közelsége miatt. Györffy György fenntartással viseltetik „az Árpád-ház dinasztikus törekvéseitől” áthatatott adatok iránt, és az ilyesmitől mentes írásművek körébe kizárólag a muzulmán értesüléseket, György Barát Krónikájának Folytatóját, meg a nyugati évkönyveket engedi be. Az uralkodóház szemléletét és legitimációs törekvését közvetlenül tükröző kútfők közé nemcsak a magyar krónikákat, hanem a *DAI*-t is odasorolja.⁵⁹ Mindezt a „Kurszán kündü” gondolatot kimunkálva végezte, aminél fogva ez a csoportosítás Dümmerth Dezsőtől meggyőző módszertani kritikát kapott. Dümmerth joggal érvelt úgy, hogy az uralkodóházhoz „közelállás nemcsak elfogultságot, hanem tájékozottságot és jólétesültséget is jelenthet. Mint ahogy a távolállók esetében sem feltétlenül biztos, hogy elfogulatlanok, lehetnek rosszul értesültek, sőt rosszindulatú ferdítők is, mint minden más tárgy esetében. Ha nem így volna, a valóság megismerhetetlenné válna, mivel éppen a közelálló, jólétesült adatokat kellene elfogultság gyanúja miatt mindig mellőzni. Hazugságok feljegyzésével csak akkor vádolhatjuk a krónikásokat, mint ahogy bárki mást is, ha ezt be tudjuk bizonyítani.”⁶⁰ A *DAI* kapcsán Györffy mellőzi a bizantinológia általa is megismerhető eredményét, amely szerint a Bíborbanszületett különböző eredetű kútfőkből merített,⁶¹ vagyis a magyarokról szóló hírek nem mindegyike ered Árpád-házi Termacsu elmondásából. A Levedi-kori hetes tagozódású szövetségi előállam kialakulása Álmos nemzetségének egyeduralma elé keltezendő; miféle dinasztikus érdek munkálhatott Termacsuban, hogy éppen ő idézze fel az őseivel nem rokon Levedi első vajda emlékezetét? Ez a hetes tagozódás jelenik meg Anonymusnál Álmos megválasztásakor; a honi krónikákban

⁵⁸ *DAI* 178–179.; MPH IV/2. 19.

⁵⁹ GYÖRFFY 1959. 130.

⁶⁰ DÜMMERTH 1987b. 16.

⁶¹ MORAVCSIK 1950. 7.

Árpád első kapitányként emelkedik ki a többi hat közül; de a *DAI*-ban az Árpád-ház uralmi korszakán belül is előtűnik a monarchikus szint alatt lévő hét + egy (vagyis az előzőekhez hasonló) felosztás; erről Dzsajháni másolói/kivonatolói nem tesznek említést.

Az államvezetés megnevezéséről és jellegéről szóló vizsgálódásaim alapján úgy látom, Hóman Bálintnak igaza van: ne keressünk analógiákat a kazár és a magyar államszervezet között.⁶² A tapasztalt hasonlóságok ellenére sem, hiszen ez a két állam ugyanabban a steppei kultúrkörben fogant, egymás szomszédságában élt: nem csoda, ha egyes arab szerzők hasonló vonásokkal festették fel bizonyos jellemzőiket. Mindazonáltal a magyar államfejlődés egyedi ismérveihez érdemes a mélyebbre látó – hazai és bizánci – írókhoz fordulnunk.

3. Törzsi államok a X. században?

A magyar államberendezkedés kulcskérdése, hogy a *DAI*-ból és a hazai krónikákból ismert hetes tagozódás-e a fő politikaformáló erő, vagy a monarchikus hatalom. A X. századi államkormányzat jellegéhez megint a Bíborbanszületett fő műve a kiindulópont. Annak 40. fejezete a 950-es évekre vonatkoztatja az alábbi állapotokat: „*A türköknek ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal harcolnak.*”⁶³ Kiknek nem engedelmeskedik a nyolc „törzs” népe? Ha saját vezetőinek, akkor a „törzsi” keretek a monarchikus hatalom árnyékában enyésztek el, ám ha a nagyfejedelemnek és a két utána következő méltóságnak (a gyulának és a karchának), akkor ellenkezőleg: a „törzsi” összetartás a központi hatalom rovására érvényesül! A szakirodalomba a második értelmezési mód talált hamarabb utat.

Manapság már nem szokás forgatni Szalay László 1852-ben kiadott országtörténetét, holott sajátos állam-koncepciót fogalmazott meg Bíborbanszületett Konstantin munkáit olvasva. Előbb a *DAI* 40. fejezetéből vett passzust értelmezte: „*a' turk törzsökök nincsenek fejedelmeiknek alávetve, hanem, külön mindenik törzsök másmás folyam' partjain lakván, kölcsönös szerződés' útján arra kötelezvék, hogy a' melly rész haddal támadtatnék meg, azt mindnyájan közös erővel támogassák. Hadi fővezérek pedig Árpád' véréből való fejedelem.*” Az uralmi hatáskörök modellezéséhez felhasználta a tudós császár másik művét is, az utókor által a *De cerimoniis aulae Byzantinae* címmel ellátott szertartáskönyvet. „*Az állodalmi forma tehát »szövetség« volt, közös hadi fővezérrel, de nem közös fejedelemmel. Kivüláglik ez Constantinnak »de ceremoniis aulae byzantinae« czimü munkája' azon helyéből is, melly a' görög császárral a' magyarokhoz intézett levelekre e*

⁶² HÓMAN 1908. 879.

⁶³ *DAI* 178–179. (Moravcsik Gyula fordítása.)

czimet iratja: »ad archontes turcorum«, a' magyarok fejedelmeihez.”⁶⁴ Hozzá hasonlóan Szabó Károly sem tartotta monarchikusnak a X. századi magyar államot, és e véleménye alátámasztásául a DAI több részletét vonultatta fel. Gábrriel pap 8. fejezetben olvasható követjárásából arra következtet, hogy mivel a császár e „fontos nemzeti ügyben nem magával a nemzet vezérével vagy közfejedelmével, hanem a nemzet fejedelmeivel tanácskozott s ezektől vette a választ, ... a magyar állodalom a X-dik század első felében, mikor ez eseménynek történni kellett, még nem volt egyeduralmi szerkezetű...”⁶⁵ A 40. fejezet kulcsmondata Szabó Károly magyarításában így hangzik: „S a turkok ezen nyolcz nemzetsége nem alattvalói saját fejedelmeinek, hanem szerződésben vannak, hogy a folyók szerint, a melyik részen háború talál kiütni, egymást egész készséggel és buzgósággal segítik... a magyar állodalom a X-dik században nem egyeduralmi alapon, hanem a nemzetségek szövetségén alapúlt.”⁶⁶ Hóman Bálint szintén ezt vallotta pályájának kezdetétől fogva. 1908-ban közölt álláspontja igen határozott. „Árpád halála után közvetlen utódai, habár a fejedelmi méltóságot viselték is, igazi monarchikus hatalom gyakorlására képtelenek voltak s uralkodásuk ideje alatt a régi méltóságok viselői ismét jelentő szerephez jutnak. A gyulák szinte külön állammá teszik birtokukat, úgy hogy Szent Istvánnak nagy küzdelmébe kerül annak beolvasztása országába, Bulcs horka pedig jóformán az egyedüli férfiú nemzetünk történetében Árpádtól Géza fejedelem koráig, kinek nagyobb képességeiről forrásainkból értesítést nyerhetünk.”⁶⁷ 1912-ben a Kárpát-medencébe érkezett magyarok törzsek szerinti megtelepedéséről adott képet, Anonymus, a krónikák, és helynevek alapján.⁶⁸ A monarchia Árpád és Géza közötti gyengeségét a Magyar történet szintézisében is vallotta, mondván a fejedelmeknek nem engedelmeskedő törzsi „hadnagyok” akarata határt szabott az uralkodói hatalomnak.⁶⁹

A törzsi széttagolódás gondolatát Kristó Gyula tetőzte be. Elmélete a korai magyar államtörténet három szakaszát különböztette meg: 1. kazár kezdeményezésre a 850-es évek közepén létrejött a nomádállam, amely a X. század elejéig élte virágkorát; 2. az egy fő vezetése alatt élő magyarság a 910-es évektől kezdve fokozatosan átkerült a sok fő alatt élő népek csoportjába, vagyis a monarchia törzsi államokká lényegült át; 3. ezek a törzsi államok viszont nem egy újabb nomádállammá álltak össze, hanem Szent István – erőteljes német hatás érvényesülése mellett – európai típusú magyar államot alapított.⁷⁰

⁶⁴ SZALAY 1852. 49.

⁶⁵ SZABÓ 1860. 73–74.

⁶⁶ SZABÓ 1860. 141.

⁶⁷ HÓMAN 1908. 882.

⁶⁸ HÓMAN 1912b.

⁶⁹ HÓMAN 1935. 121–175.

⁷⁰ KRISTÓ 1977. 222–223.; KRISTÓ 1995. 229–369.

A sok fő alatti lét egyik bizonyítékát a *DAI* 40. fejezetében foglaltaknak Szalayéval, Szabóéval és Hómanéval azonos értelmezésében látta.⁷¹ Emellé további érveket sorakoztatott fel, közöttük VII. Konstantin császár szertartáskönyvéből való szöveghelyét. Kristó a tágabb szövegösszefüggést tekintve észrevételezte, hogy amíg a császár a magyarok és a besenyők *arkhonjai*hoz, addig Kazáriába a kagánhoz címezik leveleiket, s ebben finom különbségtételt lát az egyszemélyi kazár illetve az *arkhonok* vezette magyar és besenyő uralmi forma között. A törzsi keret megerősödését az emléküket őrző helynevek Kárpát-medencei túléléséből is kiolvassa. Ezen felül Kristó Gyula megfogalmazása szerint a „*hét honfoglaló törzs emléke fennmaradt a későbbi magyar krónikás anyagban is, anélkül azonban, hogy innen a törzsek nevéről értesülnénk, vagy hogy a törzsfőknek (kapitányoknak) a honfoglalás időszakára megadott nevét minden ponton hitelesnek kellene elfogadnunk.*”⁷² Bizonyító erőt tulajdonít még Anonymus *Hetumoger*-kitételének,⁷³ valamint Ibn Hayyan híradásának a Katalóniában háborúskodó magyarokról, akik hét vezér alatt álltak.⁷⁴ Ebből szerinte „*Sokkal valószínűbb arra gondolni, hogy ebben a listában nem a 942. évi hadjárat Hispániában ténylegesen jelen levő parancsnokainak neve őrződött meg, hanem a magyarok hét vezérének neve. Kevésbé hihető ugyanis, hogy 942-ben a fejedelemség leghatalmasabb vezetői (pl. a gyula, továbbá Bulcsú) személyesen álltak volna a portyázó sereg élén.*”⁷⁵ Ibn Hayyánról másutt úgy fogalmaz, hogy ő „*sejtetni engedte a hét törzs meglétét.*”⁷⁶ Kristó Gyula emellett a törzsi eredetű helynevekből – Czeglédy Károly analógiás érvelését csatasorba állítva – jut el annak kimondásához, hogy a XI. század végéig a törzshöz való tartozás tudatának „*hangoztatása, helynévadásban való kifejezésre juttatása afféle lelki-szellemi pajzs lehetett a törzseket felszámoló állammal szemben.*”⁷⁷ A közvetlen adatokon túl közvetett, hadtörténeti természetű körülményeket vett számításba. A támadó hadjáratok először 917-ben indultak több irányba, majd 919, 924, 933, 934 és 943 folyamán ismétlődött meg ez a jelenség. Ebből Kristó arra következtet, hogy nem egyetlen központi akarat, hanem a dezintegrációt képviselő törzsi érderendszer küldött seregeket egyazon évben más-más tájakra.⁷⁸ A partikuláris politikai tényezők X. századi túlereje napjainkban is elfogadott elmélet; Makk Ferenc, Zsoldos Attila és Thoroczkay Gábor révén több kutatónemzedéken keresztül érvényesül.⁷⁹

⁷¹ KRISTÓ 1980. 350–352.

⁷² KRISTÓ 1980. 351., 353.

⁷³ KRISTÓ 1977. 222. V. ö. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 39.

⁷⁴ ELTER 2009. 62.

⁷⁵ KRISTÓ Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. KRISTÓ 2002. 115.

⁷⁶ KRISTÓ 1995. 271.

⁷⁷ KRISTÓ 1995. 273. V. ö. CZEGLÉDY 1969. 85.

⁷⁸ KRISTÓ 1995. 304.; KRISTÓ Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. KRISTÓ 2002. 114.

⁷⁹ MAKK 2010. 17–31.; MAKK 2011. 138–139.; ZSOLDOS 2001. 39.; ZSOLDOS 2010. 299–302.;

Visszakanyarodva a *DAI* 40. fejezetének kulcsfontosságú mondatához az állapítható meg, hogy fenti nézet másfél évszázadnál is hosszabb pályája közben az értelmezés első változata is képviseltette magát a tudományban. Györffy György a törzsszervezet lazulását láttatta ekképp: „*a türköknek ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik tulajdon (közvetlen) főnökeiknek, azaz a törzsfőknek... ez pedig azt jelentheti, hogy 950 körül a nyék törzsbeliek nem engedelmeskedtek a nyék törzsfőknek; a kürtgyarmat nemzetségek a kürtgyarmat törzsfőknek, stb.*”⁸⁰ A régészek közül többen az ő véleményét osztották. Mesterházy Károly szerint a X. század közepétől fokozott ütemben folytatódott a törzsi kötelékek felbomlasztása. Konstantin még csak arról adott hírt, hogy a törzsek népe nem engedelmeskedik főnökeinek. „*Ha számításba vesszük, hogy a császár a tudósítást éppen a magyarok előkelőitől szerezte, akkor nem kételkedhetünk abban, hogy a törzsek már akkor a tökéletes szétesés stádiumában voltak.*”⁸¹ Később, kutatástörténeti tanulmányában visszatér a törzsek kérdésére. „*Régészeink törzs- és nemzetségfőkről beszélnek inkább, és ők nyilván léteztek a 10. század közepén is, de a politikai alakulat már a 10. század elején sem volt komoly realitás.*”⁸² Bakay Kornél abból indult ki, hogy a magyar krónikák nem tudnak a törzsszervezetről, a régészeti anyag pedig annyira egységes a Kárpát-medence magyarlakta területén, hogy törzsi csoportokra osztása sikertelen kísérlet volt. Ebből eredően a X. században, főleg annak második felében törzsekről, törzsszövetségről nem helyes beszélni.⁸³

Annyi szó esett a törzs és a nemzetség fogalmáról, hogy a forrásadatok újabb számba vétele előtt célszerű előbb *általánosságban* körülírni, mi az a „törzs”, mi az a „nemzetség”, ezután érdemes azt megvizsgálni, hogy a X. századi magyar történelem *egyediségében* tetten érhető-e egyik és/vagy másik. Ez is egy olyan probléma, amivel a magyar történettudomány nemzeti nyelvűvé válása óta szembesül.⁸⁴ Eddigi olvasmányaim alapján úgy találtam, hogy Hóman Bálint modellezi legszemléletesebben a társadalom és a politika különböző szinten működő közösségsszervező erőit, ezért elsősorban az ő 1923 folyamán közzétett gondolataira hagyatkozom. Mint mondja, a társadalmi alakulatok természetes úton, vérség alapján jöttek létre, ezeknek legalacsonyabb és legkezdetlegesebb foka a család. E közösségből a felnőtt családtagok kiválása és családalapítása útján új családok szakadtak ki. A vérségi összetartozás tudata azonban nem enyészik el, sőt a vérségen alapuló gazdasági és jogközösség kötelékei sem szakadnak el. Ilyenformán a család termé-

THOROCZKAY Gábor: Szent István egyházmegyei – Szent István püspökei. THOROCZKAY 2009. 33.

⁸⁰ GYÖRFFY 1959. 8–9.

⁸¹ MESTERHÁZY 1980. 61.

⁸² MESTERHÁZY 1993. 295.

⁸³ BAKAY 1978. 24.

⁸⁴ Áttekintését l. MESTERHÁZY 1980. 48–52.

szetes szaporodás útján bővül tágabb társadalmi alakulattá: nemzetséggé. A nemzetség – régies szóhasználat: a „nem” – idővel ágakká bomlik, ezek később új, önálló nemzetséggé erősödnek. A több nemzetséget magába foglaló alakulat a törzs (régiben: „had”). Fontos e két fogalom világos elkülönítése. „A nem vérségi köteléken nyugvó primér alakulatával szemben a törzs önkényesen létrehozott szövetkezésen alapuló másodlagos alakulat. A nem a család szaporodása s önálló családok fejeivé lett tagjainak kiválása következtében kibővült vérségi közösség, a törzs – mint kettős jelentésű neve (had) is kifejezi – korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, etnikailag rokon nemek katonai célú szövetkezése. A nem tisztán gazdasági és jogvédelmi célzatú, természetes társadalmi alakulás, a törzs jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény.” Igaz, Hóman számot vetett azzal is, hogy a valóság nem papírforma szerint működött. „A törzs tehát politikai szerv. A közfelfogás azonban e korban még nem tesz különbséget a politikai és társadalmi szervezet fogalma közt.”⁸⁵ Hasonlóan ábrázolta a szűkebb (nemzetség) és a tágabb közösségfogalom (törzs) mibenlétét Ecsedy Ildikó, amint a nemzetség vérségi-társadalmi, a törzs gazdasági-politikai jellegét észlelte a steppei népek körében, bár Hóman Bálinthoz képest talán még jobban hangsúlyozta az elkülöníthetőség iránt érzett kutatói kételyeket.⁸⁶

A X. századi magyar „törzs” és „nemzetség” fogalmát jelölő szavak bizánci és hazai forrásokban, görögül és latinul tűnnek eléink. VI. Leó a belső tagozódásra két alkalommal utal. „A türkök törzsei (Τούρκων φύλα) *fürkészők és szándékaikat rejtegetők...*” Kevéssel alább így mutatja be településük rendjét: „Nem körülárkolt táborban táboroznak, mint a rómaiak, hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek (γένη καὶ φυλάς) szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron.”⁸⁷ Összevetve a *Taktika* VII. századi fő forrásával, felemás eredmény áll elő: a „türkök törzsei” ugyan Bölcs Leó betoldása, ám a „nemzetségek és törzsek szerint” való tagozódás a *Strategikon*ból vett kitétel.⁸⁸ Toposz-gyanús a *forma*, ami önmagában nem zárja ki a *tartalom*, mármint a VI–VII. századi türk és a IX–X. századi magyar viszonyok hasonlóságát, de messzemenő következtetéseket azért sem célszerű levonni belőle, mert Leó császár éppen a megelőző mondatdal hangsúlyozza, hogy a magyarok „egy főnek az uralma alatt állnak.”

A Magyar Nagyfejedelemség meggyengülését, hovatovább törzsi államokra bomlását főleg Bölcs Leó fia Bíborbanszületett Konstantin műveiből, s nem korábbi kútfőkből szokás kiolvasni. A *De Administrando Imperio* és a *De cerimoniis aulae Byzantinae* tagadhatatlan előnye, hogy egyik munka

⁸⁵ HÓMAN 1923. 15–17.

⁸⁶ ECSÉDY 1982. 217–229.

⁸⁷ MORAVCSIK, ÁMTBF 18–19. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁸⁸ MORAVCSIK 1951. 340–341. Újabban v. ö. B. SZABÓ 2010. 41–50.

sem rendelkezik úgy „irodalmi” előképpel, mint a *Taktika*, amelyre a *Strategikon* a toposzszerűség gyanúárnyékát veti. A DAI 40. fejezetének felfelidézendő mondatának kulcsszavát eddig háromféle magyarítás adta vissza: „törzsök” (Szalay László), „nemzetség” (Szabó Károly), „törzs” (Moravcsik Gyula). Ennek oka az, hogy a középgörög eredetiben a nem engedelmeskedő egységeket a „genea” szó jelzi, amelynek alapjelentése az, hogy ’nemzetség’. Ez súlyos figyelmeztető jelzés arra nézvést, hogy itt egy terminológiai problémába ütközünk. A „magyar állodalom” X. századi dezintegrációját valló Szabó Károly még nemzetséggént fordította, bár azt meg nem mondhatom, hogy ő miben látta a nemzetség és a törzs fogalmának eltérését. Láthattuk, hogy Hóman Bálint milyen határozottan húzta meg a két jelentésmező közé a határvonalat. Sajnos az elvi igényesség itt nem párosult gyakorlati alapossággal: a Leónál olvasott *genea* ’nemzetség’ értelmét elintézi azzal, hogy Konsztantin „*e nevet a törzsre alkalmazza*” – ennek indoklását azonban nem adja.⁸⁹ Jogos hiányérzetünket Moravcsik Gyula okfejtése volt hivatott pótolni. A DAI 40. fejezete elején felsorolja a magyar „törzseket”. Összehasonlítva a besenyő „törzsek” 37. fejezetben közölt jegyzékével Moravcsik lényeges különbséget észlel: ott ugyanis „*forrásunk a törzseket θέμα-eknek nevezi, vagyis a bizánci birodalom tartományainak megjelölésére szolgáló közismert terminus technicust használja.*” Ezzel szemben a γεναί szóval találkozunk a magyar törzsek jegyzékében, ami inkább a ’nemzetség’ szónak felel meg. Ám ezt a DAI elébb a besenyők vonatkozásában azonosítja a θέμα-val.⁹⁰ Moravcsik gondolatmenete mindazonáltal nem ad választ arra, hogy a magyar γεναί mellől miért hiányzik akár a θέμα, akár a φύλα megfeleltetés, amely kétséget kizáró érvennyel jelezhetné, hogy itt nem nemzetségekről, hanem tartományokról, avagy törzsekről tétetik említés. Politikai ismérvek alapján feltehető az, hogy – amennyiben ragaszkodunk az utólag kidolgozott elméleti kategóriákhoz – a magyar és a kabar γεναί inkább törzsként, mint nemzetséggént viselkedik. Erre a 39. és a 40. fejezet „számháborúja” mutat, ám ebből egy újabb kérdés kerekedik: mikor hányan lehettek a kabar „törzsek”? „*Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből* (Χαζάρων γεναῖς) *valók... Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében* (γεναῖς), *aki máig is megvan. Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse* (γεναί), *második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jenehé, hetedik Keri, nyolcadik Keszi.*”⁹¹ Szembeötlő Moravcsik Gyula fordítói eljárása, ahogy a „genea” előbb ’nemzetség’, majd kissé alább ’törzs’ jelentést ölt. A politikai érv a háromból eggyé vált kabar törzsben érhető tetten: e két pillanatfelvétel két fokozatban mutatja be a kabarok magyar uralom alatti meg-

⁸⁹ HÓMAN 1923. 15.

⁹⁰ MORAVCSIK 1936. 289. V. ö. DAI 168.

⁹¹ MORAVCSIK, ÁMTBF 46–47. (Moravcsik Gyula fordítása.) V. ö. DAI 174–175.

szerveződését. Az elsőben egy vezető alatt még három alegységet érzékelhetni, a másodikban viszont már a három eredeti különbözősége végleg eltűnik, és a „genea” is egynek látszik. Ebből következőleg ésszerűbb azt feltételezni, hogy három politikai-katonai alcsoportot – törzset – vontak össze mesterségesen, mint azt, hogy három természetes vérközösség – nemzetség – nem tovább osztódik, hanem megfordítva a „rendes” fejlődési irányt egyesül. Ám a kabarok magyar kötelékbe integrálása az iménti „számháború” érvényét kiterjeszti a Magyar Nagyfejedelemség egészére: odáig nőtt a kérdés, hogy mikor hányan lehettek a magyar „törzsek”? Levedi korában, a monarchikus egység előtt heten voltak, a kabarok – három? egy? – törzset leszámítva most is heten vannak; egészen addig, amíg a törzsnévi eredetű helynevek szót nem kérnek. E forráscsoport fokozott óvatossággal kezelendő, és erre a későbbiek során több szemléltető példát hozok fel. Ide most annyi tartozik, hogy a Bíborbanszületettnél Kürtgyarmat törzs szerepel, de a magyar helynévi anyagban a Kürt és a Gyarmat külön fordul elő, vagyis ezek a helynevek akkor keletkeztek, amikor „Kürtgyarmat” már nem volt egyben. Kettévált? Felbomlott?⁹² Nyitva hagyva annak kérdését, hogy mi lett a többivel, már a három kabar és Kürtgyarmat esete is jól mutatja: ezek a szervezeti keretek igen képlékenyek voltak. Márpedig ilyen múlandó alapok megbírhatták-e a rájuk építendő törzsi államokat? Itt kell ismét felidézni a 40. fejezet ominózus mondatát, tágabb környezetében, a fontos kifejezések görög eredetijével.

„A türköknek ez a nyolc törzse (γενεαὶ) nem hunyászskodik meg a maga fejedelmei (ἄρχοντες) előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal harcolnak. Első fejük az Árpád nemzetségéből (γενεᾶς) sorban következő fejedelem (ἄρχοντα), és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek (γενεὰ ἄρχοντα) is. Tudni való, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság. Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme (μέγας Τουρχίας ἄρχων) négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt.”⁹³ A genea mellé immár az arkhon szó jelentésszűkítője is felzárkózott. Milyen arkhonnak, arkhonoknak nem engedelmeskedik tehát ez a nyolc genea? A magyar államvezetés három szintjén álló méltóságok megjelölésére is szolgál az arkhon: VII. Konstantin sajnos ez alkalommal sem csiszolta túl a kormányzati viszonyok érzékeltetését. Először is arkhon a legfelső szinten elhelyezkedő uralkodó (néha megas arkhon). Másodjára az arkhon vonatkozik a gyula és a karcha bírói tisztségére; a 40. fejezet kevésbé alább ez utóbbi betöltőjével, Bulcsúval mint „Turkia harmadik fejedelmével és karchájával (τρίτου ἄρχοντος καὶ καρχᾶ Τουρχίας)” számol.⁹⁴ Végül a harmadik vezetői

⁹² KRISTÓ 1995. 272.

⁹³ DAI 178–179. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁹⁴ DAI 178–179.

szinten nyolc *arkhon* jelenik meg, egy-egy *genea* élén. (Ezt a terminológiai nagyvonalúságot a 40. fejezet végén egy meglepő precíz vonás ellentételezi, amikor a basileus megjegyzi, hogy a két bírói méltóság mégsem egyenrangú, mert a gyula előbbre való.)⁹⁵

Az „arkhon” szó nemcsak ennyiféle jelentést hordoz a DAI 40. fejezetében: fentebb a 894-ben vagy 895-ben lezajlott magyar–bolgár háborúról megjegyzi, hogy az időben Árpád fia Liüntika (Levente) volt az *arkhonjuk*.⁹⁶ Szalay László és Szabó Károly után Kristó Gyula is a ’fejedelem’ értelmű fordítással számolt; Kristó emiatt ezt a közlést kizökkentette az előadás menetéből, és érvényét néhány évvel későbbre tolta, hogy Leventét Árpád utáni fejedelemtént láttathassa.⁹⁷ Az a kisebbik gond, hogy amíg a hadi eseményeknek szentelt részben előfordul Levente, addig az Árpád fiait sorra vevő genealógiából hiányzik; nagyobb gond az, hogy az *arkhon* tisztségnév jelentéstartománya tágabb az ’uralkodó’ fogalomkörénél. Erre Makk Ferenc mutatott rá, s a ’seregvezér’, ’törzsfő’, ’fejedelem’, ’nagyfejedelem’ lehetőségek közül a szövegkörnyezet alapján megállapította, hogy „*Levente a türkök (mégpedig a bolgárok ellen vonuló türk sereg) vezére (ἄρχων-ja) volt.*”⁹⁸

Az *arkhon* terminus aktuális értelme, ezen keresztül az előző kérdésre adandó válasz tehát mindig a szoros gondolati egységben keresendő: eszerint viszont a nyolc *genea* a saját *arkhonjainak* nem engedelmeskedett! Ez derül ki Moravcsik Gyula fordításából, de vele egyező szellemben ültette át angolra ezt a szövegrészt Romilly James Heald Jenkins: „*These eight clans of the Turks do not obey their own particular [kiemelés tőlem – Sz. Gy.] princes, but have a joint agreement to fight together with all earnestness and zeal upon the rivers, wheresoever war breaks out.*”⁹⁹ Györffy György vonta le ebből a megfelelő történeti következtetést: a központi hatalom felülírta a partikuláris kereteket. A középgörög filológia Moravcsiktól és Jenkinstől való eredményei ilyenformán a X. századi magyar törzsi államok elméletének leg-erősebb filológiai tartóoszlopát döntötték le. Látni fogjuk, hogy nem bizonyul tartósabbnak a többi sem.

Ami Bíborbanszületett Konstantin császár másik munkáját illeti: a *De cerimoniis aulae Byzantinae* az alábbi követelményeket írja elő az idegen hatalmakhoz intézett levelek címzésekor: „*A türkök fejedelmeihez (ἄρχοντες τῶν Τούρκων) két solidus értékű aranybulla*” szükségeltetik. *Kontantinos és Romanos Krisztus-szerető római császároknak (βασιλέων) a türkök fejedelmeihez intézett levele.*”¹⁰⁰ Kristó Gyula azon érvelése, amely szerint a magyar *arkhonok* többes számba tételének fokozott jelentőséget kell tulajdonítani,

⁹⁵ DAI 178–179.

⁹⁶ DAI 176–177. A háború datálására vonatkozó nézetek áttekintését l. MAKK 1985. 4.

⁹⁷ KRISTÓ 1980. 182.

⁹⁸ MAKK 1985. 5–9.

⁹⁹ DAI² 179.

¹⁰⁰ MORAVCSIK, ÁMTBF 34. (Moravcsik Gyula fordítása.)

visszafelé sült el. Ugyanis itt nem csak a magyar „fejedelmek”, hanem a bizánci császárok is többes számban állnak, s ebből mégsem gondolná senki, hogy Bizánc ne lett volna monarchia! A Kelet-Római Birodalom irányításában bevett szokás volt a kijelölt örökösök társcsászárrá koronázása,¹⁰¹ így tett VII. Konstantin is fiával, a későbbi II. Romanos császárral (959–963), akivel nemcsak itt, hanem az általa veretett pénzekben is együtt szerepelt.¹⁰² Azonfelül, úgy vélem, kimerítően taglaltam az *arkhon* Bíborbanszületett Konstantin által alkalmazott jelentéseit, ahhoz, hogy lássuk: a *De cerimoniis aulae Byzantinae* „ἄρχοντες”-adatára sem lehet a „sok fő uralma alatt álló” magyar politikai berendezkedés képzetét ráterhelni.

Időrendben haladva Ibn Hayyan következik, akinek hét vezérelmlítését Kristó Gyula nem a 942. évi hadjárat irányítóira, hanem a Kárpát-medencei hátország hatalomgyakorlóira érti. Illendő tágabb összefüggéseiben felidézni, voltaképpen mit állított a hispániai muszlim író. „*E vad nép támadása al-Andalus Felső Végei ellen Katalónia felől jött. Amerre csak ott elvonultak, mindenkit leigáztak. A Felső Végek szélén, Lérida városának kapujában, šawwal hó 19-én csütörtökön [VII. 7.] ütöttek táborn. Előörseik (innen kiindulva) törtek be Odèn-ba, Cerdanya-ba és Huesca városába. Foglyul ejtették Yahyà b. Muhammad b.al-Tawīl, Barbastro városának urát, szombaton, letáborozásuk harmadik napján. Igen nagy számban voltak, hatalmas tömegben (jöttek). Az élelmük elfogyott és az ország kivetette őket magából. Hét vezér alá tartoztak, egyikőjüket, közülük a legtekintélyesebbet Tyīlah-nak [Gyilának] hívták, őt követte 'h.r [Ecser], (w).l.h.w.d.y [Bulcsú], b.s.m.'n, l.(x).s, 'c.r.w.d és h.d.h.d.y.*”¹⁰³ Az az *Al-Muqtabis* magyar vonatkozású híreinek forrásait Elter István különítette el aprólékos filológiai elemzéssel. Fentebb egy önálló szövegegységet idéztem végig, s ebből világosan kiderül, amint azt Elter leszögezi, hogy a hét magyar vezéren a Katalóniát sújtó hadsereg hét parancsnoka értendő, nem pedig valamiféle hét törzsi államfő.¹⁰⁴ Elter István állásfoglalását további tényezők igazolják. Egyfelől a hét hadvezér nem egyenrangú, hanem közöttük Gyula tartja kézben a főséget, és ez a körülmény jól illeszkedik a gyula keleti muszlim kútfőkből ismert főparancsnoki feladatköréhez; másfelől a Kárpát-medencében „nomadizáló” magyarok

¹⁰¹ Két eset elég ennek szemléltetésére. Egyik szerint IV. Leó (775–780) 776-ban koronáztatta társcsászárrá fiát, VI. Konstantint (780–797). A másik példa ahhoz a makedón dinasztiához vezet, amelyből Bíborbanszületett Konstantin is származott. Nagyapja, I. Basileios (867–886) legidősebb, Konstantin nevű fiát jelölte utódává ezzel a szertartással utódává 869-ben, sőt 870-ben másodszülöttje, a későbbi VI. (Bölcs) Leó császár, sőt 879 körül harmadik fia, a majdani Alexandros császár (912–913) is elnyerte a társcsászári koronát. OSTROGORSKY 2001. 165., 213–214.

¹⁰² KOVÁCS 1989. 84., XIX–XX. tábla.

¹⁰³ ELTER 2009. 62. (Elter István fordítása.) Gyula, Ecser és Bulcsú névalakjának indoklását l. ELTER 2009. 95–97. V. ö. MEH 257.

¹⁰⁴ ELTER 2009. 70.

leírása más forrásból ered, mint a katalóniai hadjárat elmondása.¹⁰⁵ Különösen érthetetlen Kristó ama ellenvetése, miszerint nem valószínű, hogy 942-ben a fejedelemség legmagasabb rangú vezetői személyesen vezették volna a sereget, és ezért kell a hét vezéren a hátország hét törzsfőjét érteni. Bulcsú vezér forrásokban nyomon követhető sorsa tökéletes cáfolatát nyújtja ennek a vélekedésnek. Az Ibn Hayyannál harmadikként említett Bulcsú háborús tevékenysége nem korlátozódott a katalán frontra. A számára végzetes augsburgi csata előtti esztendőből, 954-ből szintén említi forrás, amint németföldön hadakozott: konkrétan Aventinus nevezi meg „Bultzko magyar királyt”.¹⁰⁶ És ezt a tényt Kristó Gyula több más munkájában tárgyszerűen rögzítette!¹⁰⁷ 954-ben és 955-ben évhez köthető vezérségein kívül úgy tűnik, gyakran viselt még hadakat külországokban. A bizánciak életét is sokszor megkeseríthette Ioannes Skylitzes szerint. *„De a türkök sem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színlag a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába. Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül... Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére... Bulcsú azonban az Istennel való szövetséget megszegvén sokszor egész népével a rómaiak ellen vonult. Amidőn ugyanezt forralta a frankok ellen is, fogságba került, és császáruk, Ottó karóba húzatta.”*¹⁰⁸ Noha a X. század két nyugati írója, Gerhard és Widukind, valamint a hazai íráshagyomány úgy tartja, hogy Bulcsút felakasztották,¹⁰⁹ ez a szégyenletes halál nem talán nem kizárólag Henrik bajor herceg (I. Ottó császár öccse) beteges lelkületének számlájára írandó, amit egyébiránt joggal hangsúlyozott Bóna István,¹¹⁰ hanem Bulcsú természetének is. A Regensburgban kivégzett Bulcsút „vérszomjas”, „harcias” és „rettenthetetlen szívű” férfinak ábrázolja,¹¹¹ Kézai Simon egyenesen Vérbulcsúnak hívja, s magyarázatképpen egy regényesen túlzó szörnyeteg-képpel színesíti gestáját, amikor a németeket nyárson sütogető, vérüket ivó hadvezér kegyetlenségét ecseteli.¹¹² Mindezek ismeretében nem hihető, hogy a nyugati és keleti hadszíntéren egyaránt megfordult harcias „Vérbulcsú” éppen 942-ben maradt otthon törzset, vagy

¹⁰⁵ Az eltérő eredetű szövegegységek színes szemléltetését l. ELTER 2009. 87–88.

¹⁰⁶ GOMBOS, CFHH I. 353.

¹⁰⁷ KRISTÓ 1980. 285.; KRISTÓ 2003. 51.

¹⁰⁸ MORAVCSIK, ÁMTBF 85–86. (Moravcsik Gyula fordítása.)

¹⁰⁹ HKÍF 227., 238. V. ö. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 109., 169., 308.

¹¹⁰ BÓNA 2000. 55.

¹¹¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 107. V. ö. AKS 45. (Veszprémy László fordítása.)

¹¹² SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 167. „Vérbulcsú” megnevezés szerepel a XIV. századi krónikaszerkesztményben is. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 292.

éppenséggel törzsi államot vezetni. Ibn Hayyan pozitív adatának hitelességét tehát Elter István arab filológiai elemzése mellett a görög és a latin nyelvű forrásokból előállt hadtörténelmi tablókép is igazolja.

Bulcsú révén a hazai gesták és krónikák köréhez érkeztünk. Kiolvasható-e belőlük valamiféle „törzsi” tagozódás emléke? A válasz egyértelműen nem. Először is Anonymus így ír Álmos megválasztásáról szólva: „*a hét fejedelmi személy, akit Hétmagyarnak hívnak* (VII principalis persone, qui Hetumoger vocantur)”¹¹³ Ebből világos, hogy Béla király Jegyzője nem hét különálló politikai egységet jelenít meg, hanem egy fejedelmválasztó elit testület hét tagját érti rajta. A steppei analógiákból természetesen régóta felfigyelt a kutatás arra, hogy ez a névadási képlet – a törzsek számát mutató számnévi jelző + a tulajdonképpeni népnév, itt: hét + magyar – beleillik abba a törökös gyakorlatba, amelynek példái között a *kilenc oguz* (*tokuz oguz*), *tíz ogur* (*on ogur*), *harminc ogur* (*utur ogur*, *utrugur*) fordul elő hivatkozási alapként.¹¹⁴ Csakhogy ennek emlékezetét nem lehet Anonymusra rábizonyítani, amikor a nála évszázadokkal korábban élt Bíborbanszületett Konstantin is gyengült tekintélyű törzsfőkről tett említést, akik ráadásul nem mindig voltak heten, mivel a hozzájuk csatolt kabarokat hol három, hol egy egységként láthattuk nála. További „számháborús” ínycsfalatot tálal elénk Anonymus, amint a gesta 10. fejezetében „kunok” meghódolásáról tudósít, akik még orosz földön tettek hűségesküt Álmosnak, és döntöttek úgy, hogy vele Pannóniába indulnak.¹¹⁵ Az Anonymus-i „kunok” és a kabarok azonosságát magától értetődőként kezeli Hóman,¹¹⁶ ami logikus, hiszen Kelet-Európában a IX. század második feléből csak a kabarok csatlakozásáról tudunk. Csakhogy ezek a „kunok” a változatosság kedvéért *hét* vezér alatt álltak. Kézai Simon és a XIV. századi *krónikaszerkesztmény* tovább élteti a hetes szám politikaformáló erejét, de Anonymussal megegyező szellemben, vagyis nem hét „törzs”, hanem – a fejedelmi személyek helyett – hét kapitány (*capitaneus*), avagy hadvezér (*exercitus ductor*, *exeritus dux*) áll a magyarok élén.¹¹⁷ A hét magyar fejedelmi személy illetve kapitány, továbbá a hét kun vezér kapcsán rendre a nemzetség (*genus*, *generatio*) kerül elő. Amikor az V. István-kori gesta írója, Ákos mester méltatlankodik, amiért a szkítiai magyar nemesek nemzetségei közül Ákos, Bor, Aba és mások nem kapnak helyet a hét kapitány között, akkor ő sem a *törzsi* kereteket hiányolja, hanem a többi ősnemes *nemzetség* emlékezetének kér helyet. Ennek érdekében attól sem riad vissza, hogy a hét magyar („*het Mogor*”) értelmét a német földről megcsonkítva, hírmondónak hazaküldött gyászmagyarokra vonatkoztassa.¹¹⁸ S habár az el-

¹¹³ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 39.

¹¹⁴ NÉMETH 1991. 79.; RÓNA-TAS 1997. 267.

¹¹⁵ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 46.

¹¹⁶ HÓMAN 1935. 123.

¹¹⁷ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 165–167., 286–292.

¹¹⁸ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 41., 46., 165–167., 286–294. V. ö. MÁLYUSZ 1971. 54.

sődlegesen 'törzs' jelentésű *tribus* kifejezés Kézai Simonnál többször is előtűnik, de a szöveggörnyezetből következően a nemzetség szinonimájaként. „Mármost ezen kapitányok közül a Turul nembeli (de genere Turul) Árpád, Álmos fia, Előd unokája, Ügyek dédunokája a többieknél gazdagabb volt, és hada is erősebb. Így hát hadával együtt ez az Árpád hatolt át legelőször a rutén havasokon, és elsőként vert táborn az Ung folyó mellett, mivel az ő nemzetsége Szkítia többi törzse (eius prosapia prae ceteris Scitiae tribubus) viszonylatában azt az előjogot élvezzi, hogy előrenyomulás közben a sereg élén halad, visszavonuláskor pedig a legutolsó.”¹¹⁹ A második példa, ha lehet, ennél is szemléletesebb. „Lél volt a hatodik sereg vezére... Tőle származott a Zovárd törzs és nemzetség (tribus et cognatio).”¹²⁰ Nem lehet véletlen, hogy a XIV. századi krónikaszerkesztmény ezeket a kifejezéseket lecserélve így nyilatkozik a nála ötödikként álló Lél kapitányról: „tőle származik Zuard nemzetség, avagy család és törzsök (generatio, sive prosapia et origo).”¹²¹

A hetes szám eluralkodása – hét törzs, hét fejedelmi személy és hét kun vezér, hét kapitány, hét gyásmagyar – joggal keltette fel László Gyula gyanúját. Ő úgy tartotta, hogy a hét inkább mitikus szám, mintsem kézzelfogható valóság. Ezekből „az adatokból valamilyen mitológiai számképzéssel átszőtt történelmet hallunk.” Felemlíti, hogy a magyar néphitben is a hetes a legelterjedtebb szent szám, mint ahogy számtalan eurázsiai kultúrában.¹²² László Gyula meglátását két tényező erősíti. Egyrészt az előbbiekből kitűnt, hogy a hét korántsem mindig volt hét, másrészt ezek a különböző hetes sorozatok egyáltalán nem hozhatóak közös nevezőre. A „hét” magyar törzshöz, amelyik a következő nyolc (tíz?) tagot számlálta: kabar (egy vagy három?), Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi, nem lehet egyik hétvezér-listát sem hozzárendelni. Sem Anonymusét (Álmos, Előd, Kündü, Ond, Tas, Huba, Töhötöm), sem a krónikákét (Árpád, Szabolcs, Gyula, Kund, Lél, Vérbulcsú, Örs). Ezenfelül félő, hogy a „háromege” kabarságon hét „kun” kapitány osztozik, nevezetesen Ed, Edemen, Et, Böngér, Ócsád, Vajta és Ketel. Amikor pedig a törzsek fölé mindenáron „törzsfőket” akar illeszteni a kutatás, akkor nem számol a magyar gesták és krónikák szemléletével. A hazai hagyomány ugyanis nem *hét külön* politikai egység *egy-egy* vezéréről, hanem az *egységes* magyar közösség *hét* vezéréről szól! Ezt a közös jellemzőt nem cáfolja az sem, hogy Béla király Névtelen Jegyzője és a krónikaszerkesztések a belső hangsúlyokat máshová helyezik. Anonymusnál a hét fejedelmi személy még Szkítia földjén, Dentümgöyben emelte maga fölé Álmost fejedelemnek, hogy a Pannóniába vezető utat eredményesen járják végig; ehhez képest a XIV. századi krónikaszerkesztésekben az egyeduralkodó

¹¹⁹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 165–166.; AKS 103–104. (Bollók János fordítása.)

¹²⁰ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 166–167.; AKS 104. (Bollók János fordítása.)

¹²¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 292.

¹²² LÁSZLÓ 1970. 52–53.

jelleg úgyszólván adott volt, és már az Erdélybe – Álmos kimondatlan vezetésével – érkezett magyarság választott magának katonai megfontolásból hét kapitányt, akik közül Álmos erőszakos halála miatt lett fia, Árpád a Pannóniába lépni jogosult első kapitány. E két változat közül Anonymusé látszik racionálisabbnak (az archaikus krónikaszöveg monarchikus szemléletű világával szemben, amely viszont a hét seregre oszlással jól szemlélteti az állam szintje alatt következő szervezeti egység mesterséges mivoltát), mivel a vérszerződés egy politikai szempontból figyelemre méltóan kiértékelt okfejtéssel szabályozza az egyeduralkodó jogainak terét és határait. Fölösleges e helyt a vérszerződés mondájának minden betűjét patikamérlegre tenni, mi mennyire lehetett belőle valóság, mert ez alkalommal Anonymus műtszemlélete számít. Annyit elég itt megjegyezni, hogy a vérszerződés steppei kulturális beágyazottságát egy szkíta analógia hitelesíti. A Hérodotosz lejegyezte előadásból viszont azt hangsúlyozni érdemes, hogy a szkíták egymás között, s nem idegenekkel állapodtak meg ilyen módon (IV, 70.)¹²³ A vérrel megpecsételt esküvés aktusa mind szkíta, mind magyar esetben közös szokásnyelvet feltételez, amely minden szerződő fél számára értelmezhető, sőt kiemelkedő jelentőséggel rendelkezik.¹²⁴ A 800-as évek derekának hét fejedelmi személye ezt a közös szokásnyelvet értette, beszélte és írta (alá) saját vérével. Mindez Dentümgöyér népének erőteljes kulturális egybeforrottságát bizonyítja. Ehhez képest egy mesterséges „törzsi” szervezet emléke olyannyira nem képviselt hírértéket, hogy a XIII. század folyamán sem szívárgott be az írásbeliségbe, holott akkor a monarchikus hagyomány érdeklődési körén kívül eső nemzeti mondaanyag helyet kért és kapott magának a gesták lapjain a ritmikus próza korra jellemző előadásmódjában.¹²⁵ Ákos mester fent említett kritikus állásfoglalása mellé a Lehel kürtje- és a Botond-monda felvétele állítható ennek bizonyosságául, valamint Anonymus színpompás nemzeti monda gyűjteménye. A monarchikus-dinasztikus s a hozzá zárkózó arisztokratikus irányultságú magyar íráshagyaték láttán a törzsi államok tekintetében meg kell ismételniem megelőlegezett nemleges válaszomat: a hazai gestákból és krónikákból nem olvasható ki semmiféle „törzsi” tagozódás emléke.

Az utolsó szóba jöhető forráscsoportot „törzsnévi” eredetű helyneveink alkotják. Nagy számban maradt fenn az oklevelek révén, sőt az Árpád-korból mindegyik adatolható.¹²⁶ Ebből egyenesen következően ezek a nevek voltak annyira fontosak egy-egy település népe számára, hogy emlékezetüket századokon keresztül közösségjelölő érvénnyel tartsák fenn, méghozzá szórtan, a Kárpát-medence különböző vidékein. Eddig, s nem tovább haladhatunk

¹²³ HÉRODOTOSZ 290.

¹²⁴ Ennek széleskörű ethnoszociológiai elemzését l. TEGNAEUS 1952.

¹²⁵ HORVÁTH 1954. 296–298.

¹²⁶ KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973. 32–38. Kristó Gyula különböző időpontokból mintegy 250 helynevet adatol, amely alakilag megfeleltethető a Bíborbanszületett Konstantinnál feljegyzett törzsnevekkel. KRISTÓ 1995. 269.

a teljes bizonyosság határain belül, mert ezen túlmenően a forrásadottság alapvető tulajdonságai miatt kizárólag feltételeken fogalmazhatunk, de legtöbbször így is hamar a megismerés korlátaiba ütközünk. Mindjárt egy megálljt parancsoló tényező a helynevek időbeli rétegezhetőségének mértéke. Szádeczky-Kardoss Samu helyzetértékelését kell tudatosítani, amelynek értelmében a római kor és a magyar állam írásbeliségének XI. századi megindulása között eltelt fél évezred forrásai kisszámúak, szegényesek, hézagosak.¹²⁷ A Kárpát-medencei helynévanyag adatolásában rá vagyunk szorulva a hazai oklevelek ezredforduló után kialakult, és igen lassan bővülő körére, mert sem egy szorgosan jegyzetelő utazóról nem tudunk, aki a 900-as években bejárta volna Magyar Nagyfejedelemség tájait, sem az elenyésző számban korunkra jutott rovásfeliratok nem tájékoztatnak településnevekről. Márpedig nagyon nem mindegy, hogy egy helynév első (pontosabban: általunk legkorábbról ismert) lejegyzése mely esetben mennyi idővel követte a nevezett hely keletkezését! A legrégebbi nyomok megoszlása, úgy vélem, szépen láttatja a törzsi eredetű helynevekre épített elméletek ingatag mivoltát. Elsőként a Kér (*Cari*) tűnik élénk 1009-ből, de akkor mindjárt két ízben, egy Veszprém megyei és egy Fejér megyei falu nevéként.¹²⁸ Ez a névalak tökéletesen megfeleltethető a *DAI*-ban lejegyzett *Kapř* változattal.¹²⁹ Keszire utalhat *Kasis* falu előfordulása 1061-ből a zselicszentjakabi monostor javára kiállított, interpoláltan fennmaradt adománylevélben.¹³⁰ Következik Kürt első említése 1075-ből a garamszentbenedeki monostor királyi kiváltságlevelében mint *Kurth* falu a Tisza mellett.¹³¹ Vitatott hitelű oklevél tartalmazza Tarján (*Tarian*) helynév egyetlen XI. századi megjelenését: 1086-ban a bakonybéli monostor birtokösszeírása alkalmából szerepel.¹³² Jenő (*Jenew*) birtok egy 1093. évi összeírásban tűnik fel, amely a pécsi püspökség földjeit foglalja jegyzékbe.¹³³ A XI. századi példák sorát a megyeri (*Meger*) rév óbudai előfordulása zárja; sajnos ez a Szent László-kori (1077–1095), pontosabban nem keltezhető adat csak II. Géza király 1148. esztendei oklevelében említettetik.¹³⁴ A többi kettő – mivel Kürt és Gyarmat nem fordul elő egyben – a XII. század folyamán bukkan fel. Hanem a soron következő privilégium egyszerre három, számunkra értékes névadatot őriz, ezek közül egy eddig hiányzott. Felvidéki faluneveket sorol 1113-ban a Zobor-hegyi apátság részére kiadott oklevél, Nyéket (*Nec*) és Kért (*Ker*), valamint Keszi néven kettőt (*Kescu*,

¹²⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. 7.

¹²⁸ GYÖRFFY, DHA I. 52. (8. sz.)

¹²⁹ DAI 174.

¹³⁰ GYÖRFFY, DHA I. 173. (50/II. sz.)

¹³¹ GYÖRFFY, DHA I. 216–217. (73/II. sz.)

¹³² GYÖRFFY, DHA I. 253. (84/I. sz.) V. ö. GYÖRFFY, DHA I. 260. (84/II. sz.).

¹³³ GYÖRFFY, DHA I. 286. (97. sz.) (1338-ból való átirásban.)

¹³⁴ GYÖRFFY, DHA I. 308. (104. sz.) V. ö. SZENTPÉTERY, Reg. Arp. I. 26–27. (77. sz.)

Kezu).¹³⁵ Végül Gyarmat lépett az írott történelem színpadára 1156-ban, *Gurmot* (Lapásgyarmat) formában a nyitrai főesperesség területén.¹³⁶ Több, mint másfél évszázad telt el a Magyar Királyság életéből, amíg Nyék, Megyer, Kürt + Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi első helynévi előfordulását össze lehetett gyűjteni! És ha ezeket az *időben* 1009–1156 közé elszórt adatokat *térben* is érzékeltetni akarnánk, térképre vetítve, akkor szánandóan kevés pontocská lézengene a Kárpát-medence vidékein. Igaz, nem felejtendő, hogy a forrásadottság tükre csalóka, mert a hazai okleveles gyakorlat csak a XIII. században vált oly tömegessé, hogy abból egy „reprezentatív” mintát vehetnénk, ám minél sűrűbb lenne a *térbeli* megoszlás térképre vitt adattára, annál nagyobb lenne a *DAI* megírásától mért *időbeli* távolság.

Mindezt tetézi, hogy az idő előrehaladtával újabb tényező nyomai intenek fokozott óvatosságra: a Bíborbanszületettnél „törzseket” jelölő nyolc tulajdonnév többsége személynévként is megjelenik! Erre Németh Gyula hívta fel a figyelmet, aki Nyék, Keszi és Tarján nevezetű Árpád-kori embereket említ.¹³⁷ Legkorábbról a Keszivel kapcsolatba hozott *Keseudi* harangozóról szerzünk tudomást a dömösi prépostság 1138-as adományleveléből.¹³⁸ A pozsonyi vár népei számára 1165-ben kiállított kiváltságlevél szerepeltet egy *Nichw* és egy *Kesud* nevű személyt, akik Nyéket és Keszit képviselik e sorozatban.¹³⁹ 1181-ben a Froa úrnő és Farkas nádor közötti jogügylet egyik világi tanúja egy Tarján (*Tarian*) nevű férfiú volt.¹⁴⁰ A középkorkutatás ezeken túl Kürt (*Curt*) személynévi előfordulását regisztrálja 1211-ből.¹⁴¹ Tekintettel arra, hogy Bíborbanszületett Konstantin a „Keszi” nevet *Κασῆ* alakban jegyzi le, ezért szerintem az 1230-ból adatolt *Kasi* név is ide vonható.¹⁴² A nyolcból négy személynév későbbi említéseihez több adattár eligazít.¹⁴³

A korára és jelentőségére nézvést első Megyer elkülönülten taglalandó. Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László adattára a *Megyer* törzsnév személynévi előfordulását nem ismeri, de a *Magyar* népnév személynévként történt megjelenését igen, anélkül, hogy a kétféle minőség közötti kapcsolatot/különbözőséget érintené.¹⁴⁴ Az adattár az Árpádon lakó *Mogurdi* szőlőműves nevét hozza legkorábbi például, az 1086-as birtokjegyzékéből.¹⁴⁵ A szóba jöhető első névemlék-adat azonban jóval az Árpád-kor elé, a VI. szá-

¹³⁵ GYÖRFFY, DHA I. 394–395. (142/I. sz.)

¹³⁶ KNEZSA 1939. 175.

¹³⁷ NÉMETH 1991. 187. (Ezek az adatok a könyv első, 1930-as kiadásában is szerepelnek.)

¹³⁸ SZABÓ 1936. 134. (II. Béla király oklevele 1329-es átírásban maradt ránk.)

¹³⁹ MARSINA, CDES I. 85. (89. sz.) Feltételelesen ide sorolható *Nichuu* személy.

¹⁴⁰ FEJÉRPATAKY 1900. 345.

¹⁴¹ PRT X. 515. V. ö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973. 32–38.; KRISTÓ 1976. 41.

¹⁴² FEHÉRTÓI, ÁKSzT 449.

¹⁴³ NÉMETH 1991. 187.; KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973. 32–38.; KRISTÓ 1976. 41.; FEHÉRTÓI, ÁKSzT passim.

¹⁴⁴ KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973. 10., 33.

¹⁴⁵ GYÖRFFY, DHA I. 253. (84/I. sz.)

zadba vezet vissza, amikor is a Fekete-tenger térségében hatalmi harc zajlott. Erről két bizánci kútfő tudósított. „*Ugyanabban az évben [527–528.] a hunok Boszporosz közelében lakó királya, név szerint Gordász is a császárhoz folyamodott. Keresztény lett, és megtért. A császár fogadta őt keresztfiává, és sok ajándékkal elhalmozva bocsátotta vissza hazájába, hogy védelmezze a rómaiak ügyét... A hunok kereszténnyé lett királya elmenvén földjére, ott találta testvérét, elbeszélte neki a császár barátságát és bőkezűségét, és hogy keresztény lett. És vette a bálványokat, amelyeket a hunok tiszteltek, és beolvasztotta azokat, minthogy ezüstből és elektronból voltak. A hunok feldühöd-
vén, összejátszottak testvérével, elmentek és megölték őt, helyébe testvérét, Muajeriszt tették meg...*”¹⁴⁶ A Fekete-tenger vidéki hun uralkodó neve Malalasnál (VI. század) *Μουγελ*, Theophanesnél (IX. század) *Μουράγρις* formában örökölt meg.¹⁴⁷ Erre az adatra Szabó Károly figyelt fel elsőként, a magyar nép névadó őst látva benne.¹⁴⁸ Egyetértő és elutasító állásfoglalások egyaránt születtek;¹⁴⁹ azonban csupán egyetlen alapos filológiai elemzés készült róla, Moravcsik Gyula tollából. A neves bizantinológus kimutatta, hogy Theophanes későbbi krónikája tartalmazza az eredeti, *Müegyerisznak* olvasandó névalakot, amit a Megyer törzsnévvel azonosít. Moravcsik abban is állást foglalt, hogy melyik „hun” nép királya lehetett „Magyar”. Szerinte „*a bizánci krónikás feljegyezte Μουράγρις a kutrigur nép királya volt. Minthogy pedig e név a névadó ős, illetőleg a Megyer törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a kutrigurok és az ősmagyarság közti esetleges kapcsolatokra irányítja a figyelmet.*”¹⁵⁰ Moravcsik Gyula meggyőző erejű elemzése nyomán úgy vélem, érdemes a VI. század elejéről való *Μουράγρις* személynevet a magyar népnév első hiteles előzményeként számon tartani.

A hasonló alakú, ám különböző rendeltetésű tulajdonnevek sorra vételét a helynévadás különböző indokai tették nélkülözhetetlenné. Hogyan keletkezik egy helynév? Többek között az adott területet birtokló ember nevéből, a telepítő/lakosok etnikumára, csoporttudatára emlékezve, de keletkezhetett névátvitel (névköltöztetés), hivatalos (mesterséges) névadás, vagy többindokú többszörös névadás révén.¹⁵¹ Már most a XIII. századtól gyarapodó adatok láttán ki tudná bizonyítani, hogy a Nyék, Megyer/Magyar, Kürt, Tarján, Keszi tulajdonnevet tartalmazó helynevek minden esetben a Nyék, Megyer/Magyar, Kürt, Tarján, Keszi „törzsek” emlékezetét tartották fent, s

¹⁴⁶ MEH 53. (Moravcsik Gyula fordítása.)

¹⁴⁷ MORAVCSIK 1927. 259.

¹⁴⁸ SZABÓ Károly: A hét magyar nemzetség. SZABÓ 1878. 155–156.

¹⁴⁹ Elfogadta THÚRY 1896. 913–515.; HÓMAN 1925. 53–54.; DÜMMERTH 1987a. 36–38. Elentmondásosan nyilatkozott Németh Gyula: korai írásában valószínűnek tartotta, könyvében viszont aligha elfogadhatónak vélte. NÉMETH 1929. 6. V. ö. NÉMETH 1991. 195. Elutasítja még RÓNA-TAS 1997. 230.

¹⁵⁰ MORAVCSIK 1927. 271.

¹⁵¹ KRISTÓ 1976. 9–13.

nem pedig egy-egy a Nyék, Megyer/Magyar, Kürt, Tarján, Keszi nevű személyét? Nyilvánvalóan senki. Minden eset más és más, de az indokok gyakorlatilag felderíthetetlenek az adatok írásba foglalásának viszonylag kései indulása miatt, kiváltképp akkor, ha a névátvitel, valamint a többindokú névadás lehetőségét is számításba vesszük. Egyáltalán: hogyan keletkezett egy törzsnév? Egy személy, vagy a vezérnemzetség nevét hordozza? A személynévi eredetre Muagerisz kutrigur-hun király esete ad látványos példát. A többi mind nyitott kérdés: Moravcsik hangsúlyozza azt a tényt, hogy a törzsnevek genitivusi alakban vannak megadva, vagyis nem *Nyék törzsről*, hanem *Nyék törzséről*, stb. esik szó a *DAI*-ban.¹⁵² Innentől megint lehet találgatni, hogy személy, vagy nemzetség neve vétetett alapul.

Egyes „törzsi” eredetű nevek alacsonyabb szintű csoportjelölő érvényére is akadnak adataink, noha ezek szórványosak és késeiek. Az 1500-as évek első felében a székelyek három rendjéről, a székely nemekről és ágaikról, valamint a hét székely székről készítették jegyzéket. A háromféle – társadalmi, vérségi és területi – elv közül számunkra a vérségi nyújt értékelhető információt. Eszerint a székelyek körében hat „nem”, (*genus*), mindegyik nemen belül négy-négy „ág” (*linea*) számlálhatók. A nemek egyike Jenő (*Jenew*) volt, míg egy másik nemzetség, a Meggyes nem második alegységének neve „Kürt ága” (*Kyrthaaga*) alakban értelmezhető.¹⁵³ Mivel a *DAI*-t és a székely jegyzéket félezer évesnél is hosszabb időbeli távolság választja el, térben és időben végképp követhetetlen a Jenő és a Kürt tulajdonnév bűvópatakszerű útja, amit a középgörög nyelvi közegben álló magyar „genea” és a latinul jegyzett székelymagyar „genus” (illetve „linea”) között tett meg szórvány nyelvi emlékként. Egyedül az ethnikum alatti közösségjelölő funkció a közös.

Áttekintve a „törzsi” eredetű magyar helynevek forrásértékét, az alábbi tulajdonságaik bontakoztak ki. 1. Pontosan keltezhető előfordulásaik a XI. századtól indulnak, és igen kisszámúak; 1156-ig kell várni, amíg helynévként adatolható mind a nyolc. 2. Többféle minőségben tűnnek elénk, személynévi szerepben nyolcból öt mutatható ki. Muageriszt nem számítva az első Árpád-kori adat 1086-ból való, vagyis a helynévképződés folyamatában ettől kezdve ezeket a tulajdonneveket csoport- és személyjelölő jellegükben egyaránt számításba kell vennünk. Szűkebb körű, vérségi csoportnévként egy biztosan, egy valószínűsíthetően felhozható a székelység köréből. 3. Bizonyos települések névátvitel útján, közvetett módon kapták nevüket, például egy adott falu közösségének egy része (vagy egésze) kirajzott, és vitte magával a kibocsátó település nevét. Mindezen tények és körülmények arra kényszerítenek, hogy a „törzsi” eredetű helynevek történeti használhatóságát minden eddiginél alacsonyabb szinten határozzam meg.

¹⁵² MORAVCSIK 1936. 290.

¹⁵³ SZABÓ, SZO II. 80. (291. sz.) V. ö. GYÖRFFY 1959. 70.

Igazolhatatlan például Györffy György azon feltevése, hogy a törzsi helynevek „*katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményei...*”¹⁵⁴ Nem szerencsés Kristó Gyula eljárása sem: ő *elvieken* precizitással figyelmeztet a törzsneves helynévadás lehetséges indítékaira (a falu lakóinak egy része felkerekedik magával hordozva a falu nevét, személynévi eredet is elképzelhető, kései keletkezés esetén közelebbi ok nem jelölhető meg), ám a *gyakorlatban* az egyik okra mégis túl nagy súlyt terhel. A XI. század végéig, „normális” úton (vagyis amikor a „törzshöz tartozás” közösségi tudata közvetlenül hívott életre helyneveket) keletkezett törzsneves helynevekben „*a törzshöz való tartozás tudata és ennek hangoztatása, helynévadásban való kifejezésre juttatása afféle lelki-szellemi pajzs lehetett a törzseket felszámoló állammal szemben.*”¹⁵⁵ Csak annyi bizonyos, hogy azokat a tulajdonneveket, amelyek 950 körül egy-egy *genea* nevét adták, mind csoportjelölő (helynév, székely nemzetség- és ágnev), mind személynévi szerepben látjuk viszont később. Ezek tehát fontosak voltak a magyarság számára, megőrzésre méltó szellemi kincset képeztek, de törzseket, törzsi államokat ezekből a térben-időben elszórt, minőségben heterogén adatokból sem lehet életre hívni.

Remélem, a fentiekből kitetszik, hogy következtetéseim sora nem a tagadás tagadásán nyugszik, hanem pozitív forrásadatok régi-új értelmezésére épül. Kezdve azon, hogy a Bölcs Leó császár által a 900-as évek elején rögzített állapot érvényét – a magyarok egy fő uralma alatt állnak – fél évszázaddal később fia hitelesíti. Bíborbanszületett Konstantin a „törzsi” vezetők tekintélyvesztettségéről tudósít, amiből az következik, hogy a központi hatalom érvényesülését nem árnyékolja be egyetlen partikuláris tényező sem. Az sem mellékes, hogy a tudós basileus a „nagyfejedelem” címmel is megtiszteli a magyar uralkodót. Láthattuk továbbá, hogy Ibn Hayyan hét magyar vezére a Katalóniában megfordult hadseregére értendő. A külső szemlélők tudósításait a belső szemszögből látó magyar gesták és krónikák szintén megerősítik, méghozzá oly módon, hogy a keresztény klerikusok a dinasztia pogány legitimitációjának, a turul-mondának kitüntetett szerepet juttatnak. A monarchikus vonalvezetést később sem a törzsi különállás emléknymoi, hanem az egyes nemzetségek jeles őseinek és szállásvidékének rögzítése színesíti. Végezetül a „törzsi” eredetű névanyag helynévi minőségű megjelenése oly későn indul Magyarországon, adatoltsága sokáig olyannyira gyér, hogy életképes állam- és társadalomtörténeti konstrukciók és rekonstrukciók táplálására elégtelen. Hát még úgy, ha tudjuk: többségük személynévként is kimutatható. A szóba jöhető írott kútfők elemzése nemleges választ ad az alfejezet címében feltett kérdésre: a X. századi Magyarországon nem mutathatóak ki törzsi államok, de még működő törzsek sem, a fő politikaformáló erő a monarchikus hatalom volt.

¹⁵⁴ GYÖRFFY 1959. 27.

¹⁵⁵ KRISTÓ 1995. 273–275.

A jól működő egyeduralkodó rendszer külső megnyilvánulásaiban is megtestesült. Ennek leglátványosabb példája a közkeletű, ám helytelen „kalandozások” kifejezéssel számon tartott eseménysor. A IX–X. század folyamán viselt hadak megítélésében a korábbi kutatás egy-egy fontos megfigyelését követve arra jutottam, hogy a hadjáratokat politikai céltudatosság mozgatta. Vajay Szabolcs szerint a szövetségekötéseik vezérfonalat követtek, amelyben egy logikus terv ismerhető fel.¹⁵⁶ Bálint Csanád arra figyel fel, hogy északi és keleti irányban nem vezettek hadat a magyarok, hanem arra felé kereskedtek.¹⁵⁷ A törzsi keretekben űzött rabló hadjáratok elméletét Révész László többek között azzal cáfolta, amikor az arab és a viking hadviseléssel hasonlította össze a magyarokét, mert egy lényegi különbségre tapintott rá. Mert amíg arab csapatok arab csapatok ellen, viking erők vikingek ellen harcoltak, addig ilyesmi a magyarok körében egyszer sem fordult elő!¹⁵⁸ Újabb bizonyítéka ez annak, hogy nem voltak különutas törzsi államok, amelyeknek katonái ellenséges érdekek zsoldjában öldösték volna egymást külföldi csatamezőkön. Arról nem szólva, hogy saját „törzsi” hátságukat ott merték-e volna hagyni a rivális „törzsi” csapatok prédájául? Mindezekre tekintettel minősítettem a 970-ig indított támadásokat állam-érdekű hadjáratoknak.¹⁵⁹

E témakör mellékhadszínterén a csoportjelölő nevek összecsapása sem a magyar törzsi államok képzetének kedvez. Amíg a „németek” nem németként tűnnek elénk a X. századból, hanem mint bajorok, frankok, szászok, stb., addig a magyarok kizárólag a legmagasabb szintű csoportjelölő kifejezéssel említettek. Nem kürtök, kérek, keszik, avagy megyerek tettein szörnyülködnek a megtámadott tartományok krónikásai, nem tarjánok, gyarmatok és jenők nyilaitól vár égi segédelmet a kolostori fohász, hanem mindig egyetemlegesen a magyarok nyilaitól. Egyedül a kabarokat tudja elkülöníteni a salzburgi annalista a magyaroktól, egyszeri alkalommal még 881-ben,¹⁶⁰ csakhogy róluk világosan tudni, hogy ők nem „törzsi”, hanem nyelvi és ethnikai entitást és identitást képviseltek. A kárvallottak krónikásairól aztán végképp nem feltételezhető, hogy a magyar uralkodóház kedvében akartak járni, és „agyonhallgatták” a törzseket! Be kell látni, hogy a korabeli idegen írástudók a magyarokat egységes képletként észlelték; amikor hunnak, avarnak, vagy éppen türknek hívták őket, akkor is ez a szemlélet érvényesült, mert népnév helyettesített népnevet.

4. Magyar Nagyfejedelemség

Az újabb szakirodalomban jártas olvasó számára bizonynyal feltűnt, mennyire kerülöm a törzsszövetség, a „Hétmagyar Törzsszövetség” kifejezések haszná-

¹⁵⁶ VAJAY 1968. 81–84.

¹⁵⁷ BÁLINT 1983. 351–359.

¹⁵⁸ RÉVÉSZ 1999. 188.

¹⁵⁹ SZABADOS 2011. 229.

¹⁶⁰ MGH SS XXX/2. 742.

latát. Az eddig előadottak alapján egyértelmű, miért. Álmos egyeduralmának kezdete óta nincs olyan tényező a Magyar Nagyfejedelemségen belül, amely politikaformáló erővel rendelkezne az uralkodó rovására. A saját vezéreinek nem engedelmessé nyolc „törzs” Bátorbanszületett Konstantinnál megmaradt felvétele e mesterséges politikai-katonai egységek békés kimúlását hirdeti. Ami Levedi idejében (ez mikor lehetett?)¹⁶¹ nyilván jól működött, ha egyszer önálló szövetségi elő-államot tudott fenntartani, az Álmossal életbe lépő magasabb rendű szervezettség miatt okafogyottá vált.

Ha ez a nyolc vezér immár semmilyen engedelmisséget nem várhatott népétől, ennek folyományaként az országos ügyekre sem gyakorolhatott érdemi befolyást. És ez még egy, eddig nem tárgyalt államtörténeti következményt von maga után: a három legfelső méltóság egyike sem építhette hatalmát, befolyását törzsi alapra. Nemcsak logikailag lehetetlen, hogy aki „törzsfőnek” gyenge, az nagyfejedelemnek, gyulának és horkának erős, hanem a jól ismert mondat – *„Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is.”* – szöveg szerint is egyértelműen választja külön a nyolc *genea* fejét az előzőek bármelyikétől. Tehát nem azt mondja, hogy akár az uralkodó, akár a gyula és a horka egyúttal a Nyék, vagy a Jenő, vagy akármely másik törzs vezetője!

A rendületlen erejű monarchikus irányítás fontos külpolitikai lenyomatára tapintott rá Révész László, amikor a nagyfejedelmi dinasztia nem uralkodó tagjainak fel-felbukkanását értékelte. Megállapította, hogy hol hadvezérként (921–922 során Dursac/Tarkacsu, Árpád első fia, majd Árpád unokája Taksony, a szintén Árpád-unoka Falicsi országlásakor a X. század közepén), hol diplomáciai küldetés közben (Termacsu, Árpád dédunokája szintén Falicsi idején) fordulnak elő. Ebből *„tehát egyértelműen kitűnik, hogy a fejedelmi nemzetség igen erőteljesen rajta tartotta a szemét az eseményeken.”*¹⁶² Hogyha Termacsu és Bulcsú 948-ban történt konstantinápolyi követjárásakor a lehetséges erőviszonyokat mérlegeljük, akkor máris ellenkező eredményre jutunk, mint Dümmerth Dezső a „kabar” Bulcsú túlerejét valló nézetével, aki, úgymond, alárendelt szerepre kényszerítette Árpád követjáró dédunokáját.¹⁶³ Ebben a kérdésben Révész logikája helyes: nem Bulcsú szorította háttérbe Termacsut, hanem Termacsu ellenőrizhette Bulcsút. Ezt tükrözi a forrás szemlélete is, amint a genealogikus résznél említi kettejük követjárását. *„Tudni való, hogy Teveli [Tarkacsu fia, Árpád unokája] meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével...”*¹⁶⁴ Ezért komoly jelentőséget tulajdonítok a basileus nézőpontjának,

¹⁶¹ A VIII. századra helyezi DEÉR 1945–1946. 7–9. VII. századra DÜMMERTH 1971. 411.

¹⁶² RÉVÉSZ 1999. 187.

¹⁶³ DÜMMERTH 1986. 28–32.

¹⁶⁴ DAI 178–179.

amely szerint Termacsu jött Bulcsúval és nem Bulcsú Termacsuval. Ugyanis a szövegösszefüggés alapján emitt Árpád leszármazásrendje a lényeg: ehhez képest mintegy mellékesen jegyzi meg a császár, hogy Bulcsú – akinek rangja még a gyulái mögött marad – is előfordult Termacsu mellett. Ebből kézenfekvő arra gondolnom, hogy Termacsu lehetett a küldöttség feje. Végző soron egy fontos állami feladattípusról, a „küliügök” intézéséről van szó.

Termacsu követjárása idején tudvalevőleg Falicsi uralkodott Magyarországon. Árpád és Falicsi között nem ismerjük nagyfejedelmeink rendjét. Lehetett-e ez azért, mert a X. század derekára megrendült a főhatalom, és az uralkodók nem tartattak írásos emlékezetre méltónak? A monarchia csorbítatlanul őrzött tekintélyének megannyi jele láttán éppen nem. Amúgy meg Anonymus és a krónika egyaránt szépen kitöltötte az űrt a leszármazásrenddel.¹⁶⁵ A hazai íráshagyomány inkább azt akarta elpalástolni, hogy Árpád és Taksony között nem a Zolta-ág volt hatalmon. Éppen ezért került elő a leszármazásrend az uralkodói listához képest. Falicsi fejedelemségét is csak a *DAI*-ból tudjuk. Hiba Bulcsú és Gyula követségeiről feltételezni, hogy a magyar nagyfejedelelem tudta nélkül, esetleg tiltása ellenére indult el; Árpád-házi Termacsu olyannyira velük tartott, hogy Bulcsúéhoz képest az ő jelenléte képezett elsődleges hírértéket Bíborbanszületett Konstantin számára. Az uralkodóház főhatalmat éppen nem gyakorló ágának tagja a külhoni követjárások alkalmával is a Magyar Nagyfejedelemség akaratát képviselte.

5. Átvezetés a királyságba

Amennyiben viszont nem léteztek a X. században magyar törzsi államok, úgy másként kell magyarázni a két utolsó nagyfejedeleme Géza és István (utóbbi egyszersmind az első király) „államszervező” küzdelmeit. Ha Géza és István nem a törzsi államokat számolta fel, akkor más ok miatt kellett fegyverrel, olykor rokon vért ontva biztosítani az egyeduralmat. Kulcsfogalom a dinasztikus állam elve, és mivel a dinasztia belüli alternatívát szemmel láthatólag már csak a Szerind-ág jelentette az ezredforduló küszöbén, ezért a keresztény állam-újraalapítás felé vezető folyamat kulcsfigurája Koppány.

Koppányról igen keveset tudni. Tar Szerind fia volt, és Somogyot birtokolta. Géza halála után a nagyfejedelemségért szállt harcba, meg Szent István anyját is nőül akarta venni. Azonban István győzött, a harcban elesett Koppány holttestét felnégyelték, s az ország négy pontján, Esztergomban, Veszprémben, Győrött és Erdélyben tették közszemléül.¹⁶⁶ Katona István megfigyelése, 1778 óta adódik az a tényértékű következtetés, hogy noha a Szerind-ágot nem tudjuk pontosan Álmos nemzetségszármazásának megjelölni, de

¹⁶⁵ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 106–107., 114–117., 206., 285., 311–312. V. ö. KRISTÓ Gyula: Árpád fejedelemutódai. KRISTÓ 2002. 103.

¹⁶⁶ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 312–314.

Koppány a nagyfejedelmi ház fiági leszármazottja volt,¹⁶⁷ hiszen másként nem pályázhatott volna a trónra és Sarolt kezére. Ezen túlmenően születési idejéről, uralmának kiterjedéséről, *dux* mivoltának minőségéről, és megannyi más részletkérdésről csak találgathatott a történettudomány. Szemlézést végezve a kevés adat és a tömérdek elmélet között, arra jutottam, hogy Koppány és István harca nem egy országos horderejű felbolydulás, hanem az uralkodóházon belüli leszámolás volt. Színtere a Dunántúlra korlátozódott, s a végkifejlet 997 őszén Somogyban (esetleg Veszprém alatt) játszódhatott le. Koppány trónigénye az akkor túlnyomórészt pogány magyarság közegében teljesen értelemszerű, jogos, sőt rá nézvést egyenesen kötelező volt; Koppány egy főhatalmat gyakorló nemzetség steppei pogány hagyományait követve lépett fel az őt – a régi rend szerint megillető egyeduradalomért.¹⁶⁸

Ez tehát az a dinasztikus környezet, amelyben értelmezhető és értelmezendő Géza és István hatalombiztosító harca. *Nem „törzsi államokat” kellett felszámolni, hanem a Zolta-ág uralom-kisajátítását kellett elfogadtatni országszerte.* Tekintettel arra, hogy az uralkodóház egyedülálló tekintélyt birtokolt, a kereszténnyé lett ág paradox módon éppen erre a pogány gyökerű szellemi erőre támaszkodva tudott a régi hagyományok nagy részével szemben fellépni, s helyükre új szokásokat és új intézményrendszert állítani.

Ezen ellentmondás kiváltképpen Szent Istvánra volt jellemző. Trónra szánt fia halála (1031) után kegyetlen eszközökkel – Vazul megcsonkíttatása, gyermekeinek elűzése – zárta ki fiági rokonait az öröklésből,¹⁶⁹ ám leányági rokonait maga mellett tartotta, sőt az államigazgatásban komoly szerepet szánt nekik. Velencei unokaöccsét 1031 után hivatalos trónörökösévé tette, másik unokaöccse (régebbi felfogás szerint sógora) Aba Sámuel a nádori (*palatinus*) tisztség első betöltője volt: a király utáni második ember az országban.¹⁷⁰ Rajtuk kívül egyik unokatestvére, Doboka fia Csanád a kiépülő új közigazgatásban kapott feladatot: egy délkelet-alföldi vármegye névadó első ispánja lett.¹⁷¹ Okkal valószínűsíthető még két leányági rokon, Bezprym herceg és Delján Péter „herceg”, „bán” és „cár” magyar politikai szereplése is az új királyság első évtizedeiben.¹⁷² Mindezt érdekesen ellenpontosza I. András

¹⁶⁷ KATONA 1778. 710–711.

¹⁶⁸ SZABADOS 2009.

¹⁶⁹ ANNALES ALTAHENSES 24.

¹⁷⁰ Aba Sámuel Orseolo Péter idején már biztosan nádor volt, de az 1041. évi királyváltásból következően korábban sem lehettek egymás kedvenc unokatestvérei: érdemesebb ezért a méltóság Szent István-kori eredetével számolni, mint feltételezni, hogy Péter maga emelte volna ily magas méltóságra azt a rokonát, aki nála nem kevesebb vérségi alappal pályázhatott a trónra. Ha úgy tetszik, Péter megörökölte Istvántól Abát. Arra, hogy Aba Sámuelben unokaöccsöt, s nem sógort érdemes látnunk, összefoglalóan I. SZABADOS 2011. 306–309.

¹⁷¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 50. Doboka szerepéről I. HÓMAN 1935. 564.; KRISTÓ 1988. 483–484. Mivel Dobokát nem lehet elhelyezni az Árpádok családfáján, ezért valószínűbb azt feltételeznünk, hogy Gézának sógora, így Istvánnak leányági unokaöccse lehetett.

¹⁷² Összefoglalóan, a korábbi szakirodalommal I. RÉVÉSZ 2010.

király (1046–1060) kormányzati gyakorlata. Személyében helyreállt az István által csorbított dinaszikus elv: a főhatalom visszaszállt Álmos nagyfejedelem fiági leszármazottaira. Andrással azonban egy komoly változás állt be, ami 1301-ig (sőt azon túl) érvényesült: a nádor sem fiágon, sem leányágon nem kapcsolódott az uralkodóházhoz. A király határozottan elkülönült az ország mindenkori második emberétől. Lehet ezt ugyan dinasztikus felsőbbrendűségi érzéssel magyarázni, ám ez a fajta elkülönülés egyúttal objektív színezetet adott a korai magyar államigazgatásnak.¹⁷³ Ugyanez tapasztalható később, a kormányzati feladatkörök megoszlásakor az új méltóságok – országbíró, erdélyi vajda, szlavóniai bán, tárnokmester, királynéi udvarispán, királynéi tárnokmester, – megjelenésekor. Szintén ez áll a vármegyéket illetve a várispánságokat igazgató ispánokra.¹⁷⁴ Az uralkodóházon kívüli tényezők politikai mozgásterét azonban egy alapvető törvényszerűség határozza meg: egyik sem lehetett vetélytársa a dinasztia által megjelenített államegységnek.¹⁷⁵ Ez is középkortudományunk időtálló megállapítását igazolja, miszerint a magyar királyi hatalom ereje nagyobb, mint a Nyugat-Európában szokásos. E jelenség gyökerét Deér József abban látta, hogy a magyarokat ugyanaz a dinasztia ugyanazon magánhatalom birtokában vezette át a régi korszakból az újba. „A vérségi tekintély és a patrimoniális elv alkalmazása között belső összefüggés mutatkozik s így azt mondhatjuk, hogy a központi hatalom hagyományaiban, melyek végigkísérik középkori útján a magyar monarchiát, tulajdonképpen a pogányság politikai eszméi élnek tovább.”¹⁷⁶

Visszaautalva a bevezetésben említett állam-rendszertani kategóriákra leszögezhető, hogy a Kárpát-medence utolsó steppei birodalma, a Magyar Nagyfejedelemség a „nem-római” állam-modell alternatíváját feladva, saját dinasztíája által vezérelve hajtotta végre azt a fordulatot, amellyel csatlakozott a „római” típusú államok közösségéhez; így született meg a Magyar Királyság. Páratlan világtörténeti jelenség, hogy mind a steppei pogány, mind a keresztény államalapítási aktus ugyanahhoz az uralkodóházhoz kötődik: állami életünk kezdeteit ennél fogva úgy lehetne tömören összegezni, hogyha a „kettős honfoglalás” fogalmát László Gyulától kölcsönvéve a „kettős államalapítás” kifejezéssel élünk.¹⁷⁷

¹⁷³ SZABADOS 2011. 311. I. András király első nádora 1055-ből ismert. GYÖRFFY, DHA I. 152. (43/I. sz.) Az Árpád-kor nádorainak listáját, a tisztségviselés első és utolsó adatainak forrás-hivatkozásaiival I. ZSOLDOS 2011. 15–25.

¹⁷⁴ ZSOLDOS 2011. 26–69., 125–238.

¹⁷⁵ Ennek kifejtését I. SZABADOS 2011. 309–317.

¹⁷⁶ DEÉR 1938. 123–124.

¹⁷⁷ SZABADOS 2011. 374.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- AKS – Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Budapest 2004.²
- ANNALES ALTAHENSES – Annales Altahenses Maiores. Ex recensione W. de GIESEBRECHT et Edmundi L. B. ab OEFELE. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab OEFELE. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi IV.) Hannoverae 1891.
- BERTA, SZJH – BERTA Árpád: Szavaimat jól halljátok... A türk és az ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged 2004.
- DAI – Břiborban született Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gyula. OLAJOS Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003. (reprint)
- DAI² – Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Greek text edited by Gy. MORAVCSIK, English translation by R. J. H. JENKINS. Budapest 1949.
- FEHÉRTÓI, ÁKSzT – FEHÉRTÓI Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae. Budapest 2004.
- GOMBOS, CFHH – GOMBOS, Albinus Franciscus: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Budapestini 1937–1938.
- GYÖRFFY, DHA – GYÖRFFY, Georgius: Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Budapestini 1992.
- HÉRODOTOSZ – HÉRODOTOSZ: A görög–perzsa háború. Fordította, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította MURAKÖZY Gyula. Budapest 1989.
- HKÍF – KRISTÓ Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- IBN FADLÁN – IBN FADLÁN: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta SIMON Róbert. Budapest 2007.
- MGH SS XXX/2. – Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae 1934.
- SZABÓ, SzO – SZABÓ Károly szerk.: Székely Oklevéltár. II. kötet. 1520–1571. Kolozsvár 1876.
- SZENTPÉTERY, Reg. Arp. – SZENTPÉTERY Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica) I. Budapest 1923–1930.
- SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. – SZENTPÉTERY, Emericus ed.: Scriptores Rerum Hungaricarum I–II. Budapestini 1937–1938.

Foldolgozások:

- AIRLIE–POHL–REIMITZ 2006 – AIRLIE, Stuart – POHL, Walter – REIMITZ, Helmut (Hrsg.): Staat im frühen Mittelalter. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 11. Wien 2006.
- BAKAY 1978 – BAKAY Kornél: A magyar államalapítás. Budapest 1978.
- BARFIELD 1992. – BARFIELD, Thomas J.: The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China. Cambridge, Massachusetts – Oxford 1992.

- BÁLINT 1983. – BÁLINT Csanád: A kalandozások néhány kérdése. In: TÖKEI Ferenc szerk.: Nomád társadalmak és államalakulatok. Budapest 1983. 349–364.
- BÓNA 2000 – BÓNA István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000.
- CZEGLÉDY 1967 – CZEGLÉDY Károly: Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez Nyelvtudományi Értekezések 58. (1967) 83–87.
- CZEGLÉDY 1969 – CZEGLÉDY Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest 1969.
- DEÉR 1938 – DEÉR József: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Budapest 1938.
- DOBROVITS 2000 – DOBROVITS Mihály: „Avarnak nevezték magukat” – Theophylaktosz álavarjainak kérdéséhez. In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (szerk.): Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Szeged 2000. 191–196.
- DÜMMERTH 1986 – DÜMMERTH Dezső: Álmos, az áldozat. Budapest 1986.
- DÜMMERTH 1987a – DÜMMERTH Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest 1987.⁴
- DÜMMERTH 1987b – DÜMMERTH Dezső: Emese álma – Virrasztó génusz. Budapest 1987.
- ECSEDY 1982 – ECSEDY Ildikó: A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. In: TÖKEI Ferenc szerk.: Őstársadalom és ázsiai termelési mód. Budapest 1982.² 189–248.
- ELTER 2009 – ELTER István: Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. Szeged 2009.
- FEJÉRPATAKY 1900 – FEJÉRPATAKY László: Függelék. In: Forster Gyula (szerk.): III. Béla magyar király emlékezete. Budapest 1900. 343–352.
- GARIPZANOV–GEARY–URBAŃCZYK 2008 – GARIPZANOV, Ildar H. – GEARY, Patrick – URBAŃCZYK, Przemysław (eds.): Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe. Turnhout 2008.
- GOLDEN 1990 – GOLDEN, Peter: The people of the south Russian steppes. In: SINOR, Denis (ed.): The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge 1990. 256–284.
- GYÖRFFY 1959 – GYÖRFFY György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest 1959.
- HARMATTA 1998 – HARMATTA János: A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv 94. (1998) 129–151.
- HÓMAN 1908 – HÓMAN Bálint: Őstörténetünk keleti forrásai. Századok 42. (1908) 865–883.
- HÓMAN 1912a – HÓMAN Bálint: Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adó-történethez. Történeti Szemle 1. (1912) 161–184.
- HÓMAN 1912b – HÓMAN Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 30. (1912) 89–114.
- HÓMAN 1923 – HÓMAN Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 7. Budapest 1923.
- HÓMAN 1925 – HÓMAN Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Budapest 1925.
- HÓMAN 1935 – HÓMAN Bálint: Magyar történet I. Budapest 1935.
- HORVÁTH 1954 – ifj. HORVÁTH János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954.
- KATONA 1778 – KATONA, Stephanus: Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata. Pestini 1778.

- KNIEZSA 1939 – KNIEZSA István: Az esztergomi káptalan dézsmajegyzékének helységei. Századok 73. (1939) 167–187.
- KOVÁCS 1989 – KOVÁCS, László: Münzen aus der ungarischen Landnehmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Budapest 1989.
- KRISTÓ 1976 – KRISTÓ Gyula: Szempontok és adatok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Historica LV. Szeged 1976.
- KRISTÓ 1977 – KRISTÓ Gyula: Törzsek és törzsnévi helynevek. In: BARTHA Antal – CZEGLÉDY Károly – RÓNA-TAS András (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest 1977. 211–223.
- KRISTÓ 1980 – KRISTÓ Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1988 – KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KRISTÓ 1993 – KRISTÓ Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged 1993.
- KRISTÓ 1995 – KRISTÓ Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.
- KRISTÓ 2002 – KRISTÓ Gyula: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Budapest 2002.
- KRISTÓ 2003 – KRISTÓ Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged 2003.
- KRISTÓ–MAKK–SZEGLŐ 1973 – KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc – SZEGLŐ László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Historica XLIV. Szeged 1973.
- LÁSZLÓ 1970 – LÁSZLÓ Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság 13. (1970/1.) 48–64.
- LIGETI 1931–1934. – LIGETI Lajos: Kündü. Nyelvtudományi Közlemények 48. (1931–1934) 53.
- LIGETI 1979 – LIGETI Lajos: Régi török eredetű neveink III. Magyar Nyelv 75. (1979) 259–273.
- MAKK 1985 – MAKK Ferenc: Kiknek az élén állott Levente? Acta Historica LXXXII. Szeged 1985. 3–9.
- MAKK 2010 – MAKK Ferenc: A Szent István-i államról. Acta Historica CXXXI. Szeged 2010. 17–31.
- MAKK 2011 – MAKK Ferenc: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. Aetas 26. (2011/1.) 104–142.
- MARSINA, CDES – Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae. Tomus I. Ad edendum praeparavit Richard MARSINA. Bratislavae 1971.
- MÁLYUSZ 1971 – MÁLYUSZ Elemér: Az V. István-kori gesta. Budapest 1971.
- McKITTERICK 2008 – McKITTERICK, Rosamond: Charlemagne. The Formation of a European Identity. Cambridge 2008.
- MEH – GYÖRFFY György (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest 2002.³
- MESTERHÁZY 1980 – MESTERHÁZY Károly: Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980.
- MESTERHÁZY 1993 – MESTERHÁZY Károly: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. Századok 127. (1993) 270–311.
- MOLHO–RAAFLAUB–EMLEN 1991 – MOLHO, Anthony – RAAFLAUB, Kurt – EMLÉN, Julia (eds.): City-States in Classical Antiquity and Medieval Italy. Stuttgart 1991.

- MORAVCSIK 1927 – MORAVCSIK Gyula: Muagerisz király. Magyar Nyelv 23. (1927) 258–271.
- MORAVCSIK 1936 – MORAVCSIK Gyula: Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogenetos magyar fejezeteihez. Nyelvtudományi Közlemények 50. (1936) 285–293.
- MORAVCSIK 1950 – MORAVCSIK Gyula: Előszó. DAI 3–14.
- MORAVCSIK 1951 – MORAVCSIK Gyula: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. Századok 85. (1951) 334–353.
- MORAVCSIK, ÁMTBF – MORAVCSIK Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1988.²
- NÉMETH 1929 – Németh Gyula: A magyar népnév legrégibb alakjai. Magyar Nyelv 25. (1929) 8–9.
- NÉMETH 1991 – NÉMETH Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1991.²
- OSTROGORSKY 2001 – OSTROGORSKY, George: A bizánci állam története. Budapest 2001.
- PAIS 1931 – PAIS Dezső: A gyula és a kündüh. Magyar Nyelv 27. (1931) 170–176.
- POHL 2002 – POHL, Walter: Invasions in Context. Power, Identity and Difference. In: LA ROCCA, Cristina (ed.): Italy in the early Middle Ages 476–1000. The Oxford Short History of Medieval Italy 1. Oxford 2002. 11–33.
- POHL 2003 – POHL, Walter: A non-Roman empire in Central Europe. In: GOETZ, Hans-Werner – JARNUT, Jörg – POHL, Walter (eds.): Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. The Transformation of the Roman World Volume 13. Leiden–Boston 2003. 571–595.
- POHL–WIESER 2009 – POHL, Walter – WIESER, Veronika (Hrsg.): Der Frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 16. Wien 2009.
- PRAY 1761 – PRAY, Georgius: Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae 1761.
- PRT – ERDÉLYI László: A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósodása. 1055–1701. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. X. Budapest 1908.
- RÉVÉSZ 1999 – RÉVÉSZ László: Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest 1999.
- RÉVÉSZ 2010 – RÉVÉSZ Éva: Delján Péter herceg, bán, cár az első ezredforduló táján. „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 2010. 361–372.
- RÓNA-TAS 1997 – RÓNA-TAS András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest 1997.²
- SZABADOS 2009 – SZABADOS György: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. Valóság 52. (2009/5.) 30–59.
- SZABADOS 2010 – SZABADOS György: A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. Hadtörténelmi Közlemények 123. (2010) 215–235.
- SZABADOS 2011 – SZABADOS György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011.

- SZABÓ 1860 – SZABÓ Károly: Bíborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. Magyar Akadémiai Értesítő 1. (1860) 61–167.
- SZABÓ 1878 – SZABÓ Károly kisebb történelmi munkái I. Budapest 1878.
- SZABÓ 1936 – SZABÓ Dénes: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). Magyar Nyelv 32. (1936) 130–135., 203–206.
- SZALAY 1852 – SZALAY László: Magyarország története I. Lipcse 1852.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF – SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: Az avar történelem forrásai. Budapest 1998.
- TEGNAEUS 1952. – TEGNAEUS, Harry: Blood-Brothers. An Ethno-sociological Study of the Institutions of Blood-Brotherhood, with Special Reference to Africa. New York 1952.
- THOROCZKAY 2009 – THOROCZKAY Gábor: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Budapest 2009.
- THÚRY 1896 – THÚRY József: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Századok 30. (1896) 677–692., 778–803., 880–917.
- TIMON 1733 – TIMON, Samuel: Imago Antiquae Hungariae. Cassoviae 1733.
- URBAŃCZYK 2007 – URBAŃCZYK, Przemysław: Herrschaft und Politik im Frühen Mittelalter. Ein historisch-anthropologischer Essay über gesellschaftlichen Wandel und Integration in Mitteleuropa. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 14. Frankfurt am Main 2007.
- VAJAY 1968 – VAJAY, Szabolcs von: Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963). Mainz 1968.
- VASILJEV 1994 – VASILJEV, Dmitrij D.: Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen – Kísérlet a Kalocsa-környéki rovásfelirat megfejtésére az eurázsiai párhuzamok tükrében. Folia Archaeologica 43. (1994) 181–191.
- WHITTOW 1996 – WHITTOW, Mark: The Making of Byzantium, 600–1025. Berkeley – Los Angeles 1996.
- WICKHAM 2005 – WICKHAM, Chris: Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800. Oxford 2005.
- WIECZOREK–HINZ 2000 – WIECZOREK, Alfried – HINZ, Hans-Martin (szerk.): Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Budapest 2000.
- ZICHY 1923 – Gróf ZICHY István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalás koráig. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 5. Budapest 1923.
- ZSOLDOS 2001 – ZSOLDOS Attila: Magyar középkor: Az Árpádok és az Anjouk (950–1382). In: TÓTH István György (szerk.): Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Budapest 2001. 35–113.
- ZSOLDOS 2010 – ZSOLDOS Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). In: HERMANN István – KARLINSZKY Balázs (szerk.): Megyetörténet, Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Veszprém 2010. 299–302.
- ZSOLDOS 2011 – ZSOLDOS Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest 2011.

The Hungarian state-structure in the 10th century

A remarkable phenomenon characterized Central Europe during its early medieval period. As the Huns, the Avars and the Hungarians (during their heathen period) ruled the Carpathian Basin one after another, they represented a type of state current in the Eurasian steppes. These steppe empires provided an alternative to the post-Roman model of government.

My paper focuses on the structure of the third Central European steppe empire which can be called the Hungarian Great Principality. This is a subsequent term for the Hungarian state between c. 850–1000 but based on two independent contemporary sources. The monarch of Hungary was mentioned as „*megas arkhon*” and „*senior magnus*”: both of these mean ‘great princeps’. What kind of structure characterized the Hungarian state during the 10th century? The most detailed description was given by the 40th chapter of *De Administrando Imperio*. In his political work Constantine VII Emperor of Byzantium mentioned eight units and separated three levels of the highest dignities. „*The first is this aforesaid clan (γενεά) of the Kabaroi which split off from the Chazars; the second, of Nekis; the third, of Megeris; the fourth, of Kourtogermatos; the fifth, of Tarianos; the sixth, Genach; the seventh, Kari; the eight, Kasi... These eight clans (γενεαί) of the Turks do not obey their own particular princes (ἄρχοντες), but have a joint agreement to fight together with all earnestness and zeal upon the rivers, wheresoever war breaks out. They have for their first chief (ἄρχοντα) the prince who comes by succession of Arpad’s family (γενεᾶς), and two others, the gylas and the carchas, who have the rank of the judge; and each clan has a prince (γενεὰ ἄρχοντα). Gylas and karchas are not proper names, but dignities.*”

We have philological problems concerning the senses of *genea* because it means usually ‘clan’ rather than ‘tribe’. Neither Hungarian chronicles, nor any other external datas not prove the existence of tribal system during this period, we can be sure that the ancient organisation of the clans had been shadowed by the rising central power in the middle of 9th century when great prince Álmos was elected. The frame of the clan-system became totally disintegrated by the monarchy. This result can be strengthened by further aspects: the raids and alliances are based on a strong will and unified conception of a centralized power which filled the whole existence of the Hungarian Great Principality.

A Hartvik-legenda XIV. századi oklevelekben fennmaradt változatai

Teiszler Éva

MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport

I. István királyt 1083. augusztus 20-án avatták szentté Székes-fehérvárott.¹ Személye a XI–XIII. századi közép-kelet-európai szentkultusz jellemző alakja, aki példaszerű életéért részesült szentségben, királyként.² Szentté avatása jóval az előtt történt, hogy a kanonizáció pápai előjoggá vált volna, s a szentté avatási perek hivatalos eljárás módja kialakult volna. A hozzá kapcsolódó legendák a középkori hagiográfia első korszakának jegyeit viselik magukon.³ Az István halála és szentté avatása között eltelt időszakban a királynak különösebb kultusza nem alakult ki,⁴ szentté avatása körül viszont rövid időn belül három legenda is készült életéről: a Nagylegenda,⁵ a Kislegenda⁶ és a Hartvik püspök által szerkesztett változat.⁷ A legteljesebb és legkésőbbi keletkezésű, Hartvik által összeállított munka feltehetően 1100 körül keletkezett,⁸ s a három István-életrajz közül – különösen 1201-től,

¹ Az 1083. évi szentté avatások idejével és sorrendjével kapcsolatban lásd KMTL 635–636. 'szentté avatások' címszó (KLANICZAY GÁBOR munkája).

² KLANICZAY 2000. 122–124.

³ KLANICZAY 2001. 481–482, 486. A legendák klasszikus szerkezetét röviden ismerteti KMTL 401. 'legenda' címszó (ORBÁN IMRE munkája).

⁴ KRISTÓ 2002. 23.

⁵ Mérvadó kiadása: SRH II. 377–392. (BARTONIEK EMMA munkája); fordítása: ÁKÍF 268–298. (fordította: KISDI KLÁRA, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: THOROCZKAY GÁBOR), ÁKLI 17–27. (fordította: KURCZ ÁGNES).

⁶ Mérvadó kiadása: SRH II. 393–400. (BARTONIEK EMMA munkája); fordítása: ÁKÍF 299–314. (fordította: KISDI KLÁRA, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: THOROCZKAY GÁBOR), ÁKLI 11–17. (fordította: KURCZ ÁGNES).

⁷ Mérvadó kiadása: SRH II. 401–440. (BARTONIEK EMMA munkája); fordítása: ÁKÍF 315–343. (a szemelvényeket fordította: KISDI KLÁRA, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: THOROCZKAY GÁBOR), ÁKLI 27–46. (fordította: KURCZ ÁGNES). A 3 legenda keletkezési idejével és keletkezésük egymásutániságával kapcsolatos vitákat összefoglalja THOROCZKAY 2002. és THOROCZKAY 2003., a Szent István legendáival kapcsolatos irodalmat röviden ismerteti SRH II. 771–776. (SZOVÁK KORNÉL munkája). Többen feltételezték egy elveszett, legrégibbnek tartott István-legenda létét. E véleményyt a legutóbbi időben VESZPRÉMY LÁSZLÓ (VESZPRÉMY 1990. vö. KULCSÁR 1991.), valamint GERICS JÓZSEF és LADÁNYI ERZSÉBET (GERICS–LADÁNYI 2004. 321–324.) képviselte. Az elveszett korai István-életrajzokkal kapcsolatos álláspontokat KÖRMENDY TAMÁS ismertette átfogóan (KÖRMENDY 2003. 66–80.). Egy ma már ismeretlen, 1170–1220-as évek között keletkezett középkori legendaváltozatot feltételez ZSOLDOS ATTILA (ZSOLDOS 2001. 46–47.; vö. KERTÉSZ 2008. 474–490., az erre adott választ lásd ZSOLDOS 2008.). A XVI. század elején ismeretlen pálos szerző által önállóan szerkesztett, a korábbiakat magába olvasztó, tömör István-legendát közöl J. FODOR ADRIENNE (J. FODOR 1994. 164–166.).

⁸ A legenda keletkezési idejével kapcsolatban legutóbb THOROCZKAY GÁBOR fogalmazott meg véleményt, aki azt az 1097–1099 (legfeljebb 1103) közötti időre helyezte (THOROCZKAY

amikor III. Ince pápa az *utroque iure*,⁹ azaz mindkét jogn fordulat használatának kivételével a kalocsai érseki tartományban az István-napi officium hivatalos szövegeként engedélyezte – ez terjedt el leginkább. Merítettek belőle a későbbi magyar történeti munkák, ennek szövegét tartalmazták a középkori és koraújkor legendáriumok, továbbá különböző változatokban a középkori magyar breviáriumok,¹⁰ s a XIV. századtól kezdődően jogforrás jellege is kimutatható Magyarországon.¹¹

Hartvik legendájának eredeti kézírata nem maradt fenn. 1938-ban, amikor a legenda Hartviciana kritikai kiadása megjelent, 9 kódex (közülük egy incunabulum) szövegahagyománya volt ismert.¹² Az ezekben olvasható szövegváltozatok közötti összefüggés komplex elemzését Bartoniek Emma végezte el Szent István legendáinak kritikai kiadásához írott előszavában.¹³ A Hartvik-legenda variánsait tartalmazó kódexeket két családra (familia Vindobonensis-Alba Iuliensis és familia Runensis) osztotta. Eszerint az első családot a breviárium szöveget tartalmazó Bécsi kódex (V1), és a minden bizonnyal szintén breviáriumszöveget másoló Gyulafehérvári kódex (B3) képviseli, a többi változat pedig – további 2 fő-, majd a másodikikat összesen 3 alágra bontva (B1+R, M1+V2; B2+A+C) – a Reuni kódex családjába sorolható. Mivel a fentiek közül a Reuni kódex hagyományozta ránk a legrégebbi, s teljességében feltehetően a Hartvikéhoz leginkább közelítő verziót, ez vált az editio critica alapszövegévé.

A kritikai kiadás 1938-as megjelenése óta további variánsok meglétére derült fény. Szelestei N. László 1991-ben ismertette a seitz-i legendárium Hartviktól származó, XIV. században másolt Szent István-legendáját.¹⁴ Szelestei tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az általa közzétett variáns több párhuzamot mutat a magyar-lengyel krónika szövegével, s feltételezi, hogy ez a verzió lehetett a krónika összeállítójának forrása.¹⁵ Szelestei ugyanebben a cikkében közölte az OSzK kódextöredékei

2000.; THOROCZKAY 2005. 213–218.). Ezt követően a legenda 1099 utáni elkészülte mellett foglalt állást GERICS–LADÁNYI 2004. 317–320.

⁹ Lásd ezzel kapcsolatban GERICS 1981.

¹⁰ A Hartvik-féle legenda elterjedtségével kapcsolatban lásd J. FODOR 1994. 141–142.

¹¹ THOROCZKAY 2003. 22.

¹² Ezek BARTONIEK EMMA jelölését követve az alábbiak voltak: V1 – Bécsi kódex, XIV–XV. sz.; B3 – Gyulafehérvári kódex, XV. sz.; R – Reuni kódex, XII. sz. vége–XIII. sz. eleje; M1 – Müncheni kódex, XV. sz. vége; V2 – Bécsi v. Mondseei kódex, XV. sz. vége; B2 – Brüsszeli kódex, XV. sz.; C – Párizsi v. Korsendonki kódex, XV. sz. vége; A – Apponyi kódex, 1486, incunabulum; B1 – Budapesti kódex, XII. sz. vége–XIII. sz. eleje. lásd SRH II. 372.

¹³ SRH II. 372–375.

¹⁴ SZELESTEI 1991. 4–17. A legendáriumot a benne található Szent László-legenda kapcsán már korábban ismertette SZELESTEI 1984. 176–177.

¹⁵ SZELESTEI 1991. 3. A magyar-lengyel krónika és a Hartvik legenda V2 (Bécsi v. Mondseei kódex) és M1 (Müncheni kódex) jelzetű változatai között már Bartoniek is párhuzamot vont (SRH II. 373–374.). A magyar-lengyel krónikát KARÁCSONYI BÉLA ismertette és tette közzé

között Fragm. B. 59. jelzet alatt őrzött breviáriumtöredéket is, amely szintén a Hartvik-legendából tartalmaz részleteket, s elemzése szerint a Bécsi (V1) és a Gyulafehérvári (B3) kódexekkel mutat rokonságot.¹⁶ Madas Edit jóvoltából már jó ideje tudjuk, hogy további 4 kódex vizsgálata egyéb változatok előkerülését valószínűsíti,¹⁷ s ő irányította rá a figyelmet a breviáriumszövegek vizsgálatának fontosságára is.¹⁸ J. Fodor Adrienne 1994-ben 11 breviárium vonatkozó szakaszát tette közzé,¹⁹ s az ország egyes területein jellemző rítusokat (esztergomi, kalocsa-bácsi, erdélyi) vizsgálva megerősítette saját, a Szent László-legendák vizsgálata során már korábban megfogalmazott véleményét, amely szerint elsősorban a zágrábi, továbbá az azzal rokonságot mutató Kálmáncsehi és Nagylaki breviáriumok tartalmazzák a Hartvik-legenda szertartáskönyvekben fennmaradt legarchaikusabb változatát. A szerző úgy véli, e 3 kódex egymáshoz képest némi eltéréssel ugyan, de a kritikai kiadásban közzétett szöveg egy, addig ismeretlen *variánsát* tartalmazza.²⁰

A legendáriumok és breviáriumok mellett a továbbiakban egy újabb forrástípus jelentőségére szeretnénk felhívni a figyelmet. A XIV. században Hartvik legendájának egy részletét, pontosabban az 5. és 6. caputot,²¹ amelyek István trónra lépéséről, illetve a legyőzött somogyi lázadók

(KARÁCSONYI 1964.; KARÁCSONYI 1969.).

¹⁶ SZELESTEI 1991. 18.

¹⁷ Bécsi kódex (ÖNB Cod. Lat. 14.600) – XIV. sz.; Grazi kódex – 1461; Gyulafehérvári ősnymatvány kéziratos kiegészítése – XV. sz.; Bécsi kódex (ÖNB Cod. Lat. 326.) – XV. sz. SRH II. 773–774.

¹⁸ MADAS 1992. passim.

¹⁹ A szóban forgó kötetek: Breviarium Strigoniense 1484. évi (EK Inc. 174.) és 1514. évi (EK RMK III. 64.) kiadása; Breviarium Colocense (OSzK Clmae 33.); Breviarium Zagradiense (OSzK Inc. 343.); Nagylaki István fehérvári kanonok breviáriuma (OSzK Clmae 343.); Kálmáncsehi Domkos fehérvári prépost, váradi püspök breviáriuma (OSzK Clmae 446.); Vatikáni Könyvtár kódexe (Bibl. Vaticana Ottob. 567.); Breviarium Varadiense (Vat. Lat. 8347.); EK Cod. Lat. 104.; EK RMK III. 84–85.; EK Inc. 812/a; EK Cod. Lat. 67. Az egyes szövegváltozatok ismertetését lásd J. FODOR 1994. 148–161.

²⁰ J. FODOR 1994. 147, 162.

²¹ SRH II. 407–410. fordítása: ÁKLI 30–31., a 6. caput részletének fordítása: ÁKÍF 320–321. A legenda ezen fejezeteit a somogyi tizedek, a Somogy feletti joghatóság kérdése, a gyermektizedre vonatkoztatható rész, valamint a pannonhalmi alapítólevéllel (az alapítólevelet lásd DHA I. 39–41.) vonható párhuzamok kapcsán többen is vizsgálták. A somogyi tizedekkel kapcsolatban lásd PRT I. 144–177 és PRT II. 93–98; a világi és egyházi értelemben vett Somogy feletti joghatóság kérdésére lásd PRT I. 177–186.; SOLYMOSI 1999.; KRISTÓ 2000., SOLYMOSI 2001., a Somogy m. kialakulásáról kibontakozott vitára lásd ZSOLDOS 2002a; KRISTÓ 2000.; ZSOLDOS 2001.; KRISTÓ 2002a; ZSOLDOS 2002b; KRISTÓ 2002b; Somogy megyére vonatkozóan újabban lásd ZSOLDOS 2010. 305., 311–314.; a pannonhalmi alapítólevéllel való párhuzamokra, illetve az alapítólevél interpolációja és a Hartvik-legenda közötti kapcsolatra összefoglalóan lásd ÉRSZEGI 1996. 72–80. és THOROCZKAY 1996., különösen 96–103.; THOROCZKAY 2002., különösen 246–251.; a gyermektizeddel kapcsolatosan lásd PAULER 1892. 291., 287.; TAGÁNYI 1892. 492–493.; KARÁCSONYI 1894. 112.; MÁTYÁS 1895a 223.; MÁTYÁS 1895b 318.; PRT I. 148.; ÉRSZEGI 1996. 52.

tizedeinek a pannonthalmi apátság részére történő adományozásáról szólnak, 5 káptalan is átírta.²² Ezek az oklevelek már korábban is ismertek voltak,²³ a bennük foglalt legendarészlet és a kritikai kiadás egybevetése azonban még nem készült el.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a fenti oklevelek által fenntartott változatokat összevegyük a korábban ismert variánsokkal. A seitz legendárium és OSzK Fragm. B. 59. a vonatkozó részleteket nem tartalmazza, ezért velük az összehasonlítás nem lehetséges. A J. Fodor Adrienne által ismertetett kódexek közül valamennyiben megtalálható az 5. caput első mondata, a Kálmáncsehi és a Zágrábi kódex pedig ezen felül tartalmazza a 6. caput egy-egy jelentősen lerövidített változatát is. Mivel a közreadónak nem volt célja a kritikai kiadással való összevetés, csupán a kódexekben található szövegvariánsokra kívánta felhívni a figyelmet,²⁴ nem vállalkozhatunk arra, hogy az általa közzétett változatokat összehasonlítsuk az oklevelekben olvashatókkal, csupán arra a megállapításra szorítkozhatunk, hogy az említett breviáriumszövegek a jelentős tartalomelhagyás és tartalomrövidítés miatt jelentősen eltérnek az általunk alább ismertetett szövegektől. A továbbiakban tehát a kritikai kiadás által közzétett variánsok és az öt, XIV. századi oklevélben lévő legendarészlet összehasonlítását fogjuk elvégezni.

Amint azt már korábban említettük, a szóban forgó diplomák közül kettő meglehetősen rossz állapotban van. Az esztergomi káptalan privilégiuma a hajtásoknál szakadt, a nyitrai káptalané pedig vízfoltos, aminek következtében az írás helyenként elhalványult, olykor egyáltalán nem olvasható. E két oklevél esetében tehát kisebb olvasati hiányokkal kell számolnunk. A fehérvári káptalan 1349-ben kiállított privilégiuma a hajtások mentén néhol szintén szakadt, ahogyan a győri káptalané is, ez utóbbi azonban kifogástalanul olvasható. A fehérvári oklevélből csupán néhány betű hiányzik a szakadásnál, ugyanakkor megbízható kiadással rendelkezünk róla.

²² Fehérvári káptalan, 1349. július 22. (Df. 207 051.), kiadása PRT II. 402–403. (134. szám); győri káptalan, 1350. március 9. (Dl. 41 133.), kiadása: F. IX/1. 787–791. (417. szám); esztergomi káptalan 1350. március 15. (Df. 207 201.); váci káptalan 1350. március 16. (Df. 207 202.); nyitrai káptalan 1350. március 22. (Df. 207 203.) Az esztergomi káptalan oklevelének keltezésével kapcsolatban lásd Anjou-oklt. XXXIV. 213. szám.

²³ A legenda rövid részletének a fehérvári, esztergomi, váci és nyitrai káptalan 1349. és 1350. évi okleveleiben történt átírását megemlíttette PAULER 1892. 287. A Pannonthalmának járó somogyi tizedek tárgyalásánál ugyanezen káptalanok okleveleiről – kiállítási idejüként hibásan március 17., 19. és 22. napot adva meg – szólt PRT II. 95., az utóbbi háromról megjegyezve, hogy „Egyik szakadozottabb, mint a másik”. A rendtörténet a fehérvári káptalan 1349. évi oklevelét teljes szövegében kiadta (lásd előző lábjegyzet). E 4 diplomának, továbbá a győri káptalan oklevelének a tartalmára később SOLYMOSI LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet, megjegyezve, hogy az azokban foglalt legendarészletet a kritikai kiadás nem vette figyelembe. (SOLYMOSI 1996. 481., 493.) A győri kápt. oklevelét a benne található *in regno Hungarie, ubi non est usus tabellionum* megfogalmazású részlet kapcsán említi ÉRDUJHELYI 1899. 108., valamint SOLYMOSI 1991. 26.

²⁴ J. FODOR 1994. 163.

A váci káptalan privilégiuma jól olvasható.²⁵ Legtöbb lacuna tehát a nyitrai káptalan oklevelében van, de szerencsére egyik diploma sem rendelkezik oly mértékű hiánnyal, amely szövegeik összevethetőségét gátolná.

Rátérve immár dolgozatunk konkrét témájára, azt állapíthatjuk meg, hogy a privilégiumokban átírt legendarészletek jelentős hasonlóságokat mutatnak fel. Kiemelendők ezek közül a *valamennyiben* azonos módon fellelhető betűkettőzések vagy azok elhagyása,²⁶ a szóelhagyások²⁷ és betoldások,²⁸ valamint a jellemző szóhasználat.²⁹ Külön szeretnénk felhívni a figyelmet Veszprém nevének lejegyzési módjára.³⁰ Okleveleink közül 3 minden kézírattól eltérően – kivéve a Reuni kódex XV. századi kézzel margóra írt utólagos hozzáadását³¹ – egyedien, *Wesprem* alakban írja a helységnevet. Az esztergomi és a nyitrai káptalan privilégiuma sajnos éppen ezen a helyen romlott, így nem tudjuk biztosan, milyen névformát tartalmaznak, az viszont jól látható, hogy a mondat többi részében azonos változtatásokat eszközölnek. Az 5. fejezet utolsó mondatában található *Agag rege* betoldás³² ugyancsak igen szoros kapcsolatot teremt az oklevélbe foglalt szövegek között. Ennek kapcsán jegyezzük meg, hogy a fent említett esetek csaknem mindegyike a breviáriumszöveget tartalmazó Bécsi (V1) és Gyulafehérvári (V3) kódex-szel való hasonlóságra mutat.³³ Kivételt csak azok a helyek képeznek, ahol az oklevelek egyedi változtatásokkal élnek.³⁴ Noha az imént említett pontok között viszonylag magas számban találunk olyanokat, amely egyúttal más kódexekkel való egyezést is mutatnak,³⁵ úgy véljük, ezek – különösen az 5. caput utolsó mondatában lévő betoldás miatt – mégsem távolítják szövegeinket eléggé az említett breviáriumokétól. A rövid szövegrészletekben kiugróan magas a változtatások száma (összesen 48), ezen belül pedig feltűnően sok a teljesen azonos (összesen 18) és a legalább 4

²⁵ Az oklevelek fellelhetőségéről és kiadottságáról lásd a 22. lábjegyzetet.

²⁶ Lásd a mellékelten közölt szöveg 2., 41. és 110. jegyzeteit. Nem tudjuk, hogy a 8., 42. és 45. jegyzetben idézett *adolescentie* – *adolesscentie*, *renuens* – *rennuens* és *moliebatur* – *molliebatur* szavak melyik változatát tartalmazza a nyitrai káptalan privilégiuma, az oklevél szövege itt ugyanis nem látszik. Amennyiben a többi oklevélhez hasonlóan kettőzött betűt használ, további 3 helyen lehetne kimutatni hasonlóságot. (A későbbiekben a jegyzet számát kérdőjellel jelöltük meg, ha az oklevél szövege az adott ponton nem olvasható, s emiatt bizonytalan, hogy azonosság vagy különbözőség tekintetében figyelembe vehető-e.)

²⁷ Lásd 20., 31., 50., 58. jegyzet

²⁸ Lásd 82. és 85. jegyzet

²⁹ Jelentheti ez az igék eltérő ragozását vagy egy-egy kifejezés más szóval történő felcserélését, lásd 5., 6., 30., 53., 62. és 64., 72., 76., 80. jegyzet.

³⁰ Lásd 63. jegyzet

³¹ Vö. ezzel még a 6. jegyzetet.

³² Lásd 85. jegyzet

³³ Csak V1-el azonos: 5., 41., 72., 80. jegyzet; mindkettővel azonos: 6., 20., 30., 31., 45., 50., 82., 85. jegyzet.

³⁴ Lásd 2., 53. 58., 62. és 64., 72., 76., 110., (8.?, 42.?) jegyzet

³⁵ Lásd 6., 41., (45.?), 50., 82. jegyzet

oklevélben azonos (összesen 8) változat mennyisége.³⁶ A 18 teljesen azonos, és 8, 4 privilégiumban azonos szövegmódosítás közül különösen fontosak azok a betoldások, elhagyások és szóváltozatok,³⁷ amelyek kizárólag az oklevelekben hozott variánsra jellemzőek, s azt a feltételezést keltik, hogy valamennyi ugyanazon, ámde az eddig ismertekkel nem azonosítható szöveg-hagyományon nyugszik. A fentiek alapján tehát összefoglalóan elmondhatjuk, hogy okleveleink *újabb variánst* tartalmaznak a korábban ismertekhez képest, legközelebb a Bécsi (V1) és Gyulafehérvári (V3) kódexekhez állnak, de a kritikai kiadásban ismertetett egyéb kódexekkel is több helyen mutatnak egyezést. Mindebből azonban az idézett szöveg rövidsége miatt messzebb menő következtetéseket – amelyek például a stemmában történő elhelyezkedésre utalhatnának – nem lehet levonni.

Az oklevélszövegek egymással való szoros viszonya kapcsán ki kell térnünk arra a kérdésre is, honnan másolhatták az egyes káptalanok a Hartvik-legenda vonatkozó részeit. Bizonyos, hogy a hiteleshelyek valamilyen saját legendárium- vagy breviárium-példányt használtak, az oklevelek ugyanis nem tesznek említést arról, hogy valamiféle írást (korábbi átírást vagy bármilyen más iratot) bemutatnak volna előttük. Ezt támasztják alá azok a különbségek is, amelyek a másolt szövegekben tetten érhetők.³⁸ Legszorosabb, és egyúttal külön figyelemre érdemes kapcsolat az esztergomi és a váci káptalan privilégiumába foglalt változatok között tapasztalható.³⁹

Az alábbiakban a Hartvik-legenda fehérvári (jelölése: 1349), győri (jelölése: 1350a), esztergomi (jelölése: 1350b), váci (jelölése: 1350c) és nyitrai (jelölése: 1350d) káptalanok privilégiumaiba foglalt változatait tesszük közzé oly módon, hogy a kritikai kiadás szövegét további, az oklevelekben található variánsokat feltüntető lábjegyzetekkel egészítettük ki. Ezek elkészítésénél a kritikai kiadásban alkalmazott szempontokat vettük figyelembe, azaz a szöveg minden eltérésre érzékeny, csupán az u–v hangok jelölési módjára nézve nem voltunk tekintettel.

³⁶ Legalább 4 oklevélszövegben találhatunk azonosságot a következő helyeken 8., 15., 16?, 42., 45., 46., 86., 103., 114. jegyzet, ezen felül 3 oklevél szövege azonos a következő esetekben: 10., 60., 89., 107. jegyzet.

³⁷ Lásd 2., 8., 15., 42., 45., 46., 50., 53., 58., 62. és 64., 76., 86., 103., 110. 114.

³⁸ Lásd 7., 35., 37., 49., 81., 90. és 115. jegyzet

³⁹ Ennek alátámasztására a fentebb, 25., 26., 27. és 28. lábjegyzetekben említett helyeken felül lásd a szövegközlés 8., 15., 16., 18., 21., 42., 45., 46., 60., 68., 73., 80., 86., 89., 103. és 114. jegyzetét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- ÁKÍF – Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette: KRISTÓ Gyula. Szeged 1999.
- ÁKLI – Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Összeállította és szerkesztette: ÉRSZEGI Géza. Budapest 2001.
- DHA – Diplomata Hungariae antiquissima, Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY, adiuverunt Johannes Bapt. BORSA, Franciscus L. HERVAY, Bernardus L. KUMOROVITZ, Julius MORAVCSIK. Budapestini 1992.
- ÉRSZEGI 1996 – ÉRSZEGI Géza: Szent István pannonthalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonthalma 1000 éve I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonthalma 1996. 47–89.
- F – Georgivs FEJÉR: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis I–XI. Budae 1829–1844.
- KARÁCSONYI 1969 – KARÁCSONYI Béla: Chronica Hungari-Polonica. Pars I. Textus cum varietate lectionum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tom. XXVI. Szeged 1969.
- SRH – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Szerkesztette: SZENTPÉTERY Imre. Budapest 1999. Reprint kiadás, Függelékkel és Utószóval bővítve (Szovák Kornél és Veszprémy László munkája). Az eredeti kiadás kötetei 1937–1938-ban jelentek meg.

Feldolgozások:

- EK – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Budapest
- ÉRDUJHELYI 1899 – ÉRDUJHELYI Menyhért: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. Budapest 1899.
- GERICS 1981 – GERICS József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 97. (1981) 175–188.
- GERICS–LADÁNYI 2004 – GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről. Magyar Könyvszemle 120. (2004) 317–324.
- J. FODOR 1994 – J. FODOR Adrienne: Szent István legendák a középkori magyar breviáriumokban. In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok (Studia Theologica Budapestinensia 10.) Szerkesztette: Török József. Budapest 1994. 141–170.
- KARÁCSONYI 1894. = Karácsonyi János: A Hartvik-vita sarokpontjai. Második és befejező közlemény. Századok 28. (1894) 97–122.
- KARÁCSONYI 1964. = Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar-lengyel krónikáról. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tom. XVI. Szeged 1964.
- KERTÉSZ 2008 – KERTÉSZ Balázs: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. Századok 142. (2008) 474–490.
- KLANICZAY 2000 – KLANICZAY Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest 2000.

- KLANICZAY 2001 – KLANICZAY Gábor: Utószó. In: Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Budapest, 2001. 479–491.
- KMTL – Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KÖRMENDY 2003 – Körmendy Tamás: Szent István király nagyobb legendájának nyelvezete. Fons 10. (2003) 65–118.
- KRISTÓ 2000 – Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73. (2000) 1–5.
- KRISTÓ 2002a – KRISTÓ Gyula: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. Századok 136. (2002) 469–484.
- KRISTÓ 2002b – KRISTÓ Gyula: Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában. Századok 136. (2002) 686–690.
- KULCSÁR 1991 – KULCSÁR Péter: Ransanus Szent István-életrajzáról. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 307–315.
- MADAS 1992 – MADAS Edit: A legenda aurea a középkori Magyarországon. (Kódexek és ősnymtatványok, kiegészítések, a Legenda aurea mint forrás). Magyar Könyvszemle 108. (1992) 93–99.
- MÁTYÁS 1895a – MÁTYÁS Flórián: Szent István király kanonizációja. Első közlemény. Századok 29. (1895) 218–225.
- MÁTYÁS 1895b – MÁTYÁS Flórián: Szent István király kanonizációja. Második és befejező közlemény. Századok 29. (1895) 318–328.
- OSzK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
- PAULER 1892 – PAULER Gyula: A Hartvik legendáról. Századok 26. (1892) 279–295.
- PRT – A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. Szerkesztette: Erdélyi László. Budapest, 1902., II. Szerkesztette: Sörös Pongrác. Budapest 1903.
- SOLYMOSI 1991. = Solymosi László: Árpád-kori okleveleink grafikus szimbólumai. Aetas 1991. 3–4. sz. 14–39.
- SOLYMOSI 1996 – SOLYMOSI László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevélkiadásának kezdetei. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma 1996. 481–498.
- SOLYMOSI 1999 – SOLYMOSI László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 100–107.
- SOLYMOSI 2001 – SOLYMOSI László: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001) 38–43.
- SZELESTEI 1984 – SZELESTEI N. László: A Szent László-legenda szöveg hagyományozódásáról (Ismeretlen legendaváltozat). Magyar Könyvszemle 101. (1984) 176–203.
- SZELESTEI 1991 – SZELESTEI N. László: A seitzli legendárium Szent István-legendája. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 1–19.
- TAGÁNYI 1892 – TAGÁNYI Károly: Karácsonyi János, Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatai tanulmány. Közrebocsátja a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága. Budapest 1891.
- THOROCZKAY 1996 – THOROCZKAY Gábor: Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma 1996. 90–109.

- THOROCZKAY 2000 – THOROCZKAY Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerkesztette: Piti Ferenc, szerkesztőtárs: Szabados György. Szeged 2000. 569–591.
- THOROCZKAY 2002 – THOROCZKAY Gábor: Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: Szent István és az államalapítás. Szerkesztette: Veszprémy László. Budapest 2002. 237–263.
- THOROCZKAY 2003 – THOROCZKAY Gábor: A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban. Fons 10. (2003) 21–64.
- THOROCZKAY 2004 – THOROCZKAY Gábor: Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról. Magyar Könyvszemle 121. (2005) 2. sz. 213–218.
- VESZPRÉMY 1990 – VESZPRÉMY László: Ransanus krónikája Géza–Szent István fejezetének forrásproblémája. Magyar Könyvszemle 106. (1990) 99–112.
- ZSOLDOS 2001 – ZSOLDOS Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74. (2001) 44–50.
- ZSOLDOS 2002a – ZSOLDOS Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Szent István és az államalapítás. Szerkesztette: Veszprémy László. Budapest 2002. 431–439. [A tanulmány korábbi változata: Somogy megye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés, II. konferencia. Somogyfajsz 1998. Szerkesztette: Stamler Imre. Dunaújváros 1998. 37–50.]
- ZSOLDOS 2002b – ZSOLDOS Attila: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. Századok 136. (2002) 679–685.
- ZSOLDOS 2008 – ZSOLDOS Attila: Elveszett források, paraszt urak és Ottó herceg. Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez. Századok 142. (2008) 490–497.
- ZSOLDOS 2010 – ZSOLDOS Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerkesztette: Hermann István és Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 299–318.

[5.] Post obitum vero patris¹ Stephanus adhuc adolescens² favore principum et plebis in patris solium laudabiliter provectus³, ardentiori⁴ animo⁵ cepit veritatis propugnator⁶ existere, quia⁷ quamvis adolescentie⁸ annis⁹ floreret, non tamen cor in ore, sed os in corde habebat. Scripturarum divinarum, quibus adprime flagrabat non immemor¹⁰, iuditium et iustitiam¹¹ in¹² oculis proponebat¹³ iuxta illud¹⁴ Salomonis¹⁵: audiens sapiens disciplinam¹⁶ sapientior erit et intelligens gubernacula possidebit. In omnibus itaque¹⁷ mandatis dei fidelis dispensator existens apud¹⁸ se cepit meditari, qualiter subiectum sibi populum¹⁹ unius dei cultui manciparet. Sed quia perpendebat id²⁰ absque vicinarum gentium confederatione²¹ fieri minime²² posse²³, pacem cum exterarum provinciarum populis²⁴ fideliter institutam²⁵ roboravit²⁶, ut eo securius²⁷, quod in mente tractabat²⁸, in novella plantatione²⁹ christianitatis explere³⁰ sufficeret³¹.

¹ beatus *add.* V2 M1

² adoleccens 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

³ profectus A B2 et *add.* A C

⁴ attentiori V2 M1

⁵ anima V1, 1349, 1350a, 1350b, 1350c, 1350d

⁶ propagator B1 V1 V2 M1 A C B2 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d, propagator *suprascriptum* R

⁷ qui V2 M1 V1 1349

⁸ adoleccentie 1349 1350a 1350b 1350c

⁹ annos B3

¹⁰ inmemor 1349 1350b 1350d

¹¹ iustitiam et iuditium B2

¹² in *om.* B3

¹³ et *add.* A C B2

¹⁴ illud *om.* C

¹⁵ Salamonis 1349 1350a 1350b 1350c

¹⁶ disciplinam *om.* B2, sapiens disciplinam *om.* A C, sapientiam *add.* A C, dissciplinam 1350a 1350b 1350c

¹⁷ igitur B3, itaque dei mandatis dei 1350c

¹⁸ apud B3 1350b 1350c

¹⁹ sibi populum subiectum V1

²⁰ id *om.* V1 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

²¹ consideratione A C 1350b 1350c

²² minime fieri A C B2

²³ regnoque Pannonico ipsius beati iuvenis nutum attendente *add.* B1 *ex legendae maioris c. 6.*

²⁴ habens et *add.* A C B2

²⁵ statutam B1

²⁶ fidem *add.* A C B2

²⁷ securus B3

²⁸ et *add.* A C

²⁹ plantatione B3

³⁰ expleret V1 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

³¹ sufficeret *om.* V1 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

[6.] Sed adversarius totius bonitatis, invidie³² plenus³³ et malitie³⁴ diabolus³⁵, ut sanctum³⁶ Christi tyronis³⁷ propositum disturbaret, intestina contra eum bella³⁸ commovit³⁹, quoniam eius instinctu plebs gentilis christiane⁴⁰ fidei iugo colla submittere⁴¹ renuens⁴², cum principibus suis a dominio⁴³ ipsius se⁴⁴ subtrahere moliebantur⁴⁵. Ceperunt enim urbes eius⁴⁶ desolari, predia vastari⁴⁷, possessiones depredari⁴⁸, servos⁴⁹ ecclesie⁵⁰ et ut⁵¹ cetera sileam⁵² ipsi insultare⁵³. Cumque declinare de via sua⁵⁴ perversa nollent, nec furor eorum satiaretur⁵⁵, dux ipse confidens de eterna⁵⁶ virtute, ad superandam⁵⁷ hostium rabiem cum⁵⁸ multitudine exercitus sui sub vexillo deo⁵⁹ dilecti pontificis Martini, santique martyris⁶⁰ Georgii processit. Illis forte diebus urbem, que⁶¹ vulgo⁶² hesprem⁶³ nuncupatur⁶⁴ obsederant⁶⁵, hoc⁶⁶

³² invidia B1 B3

³³ plenus plenus (!) 1350b

³⁴ malitia B1

³⁵ dyalus M1, dyabolus V1 V2 A C B3 1350b, dyabulus 1349 1350c, diabolus 1350a

³⁶ sancti A C B2

³⁷ tironis B2, tyronis 1350a

³⁸ bella contra eum A C B2

³⁹ movit V2 M1

⁴⁰ christiane B1

⁴¹ submittere B1 V1 V2 M1 A C B2 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁴² rennuens 1349 1350a 1350b 1350c

⁴³ divino A

⁴⁴ se *om.* 1350b 1350c

⁴⁵ moliebatur B1 V1 A C B2 B3, molliabatur 1349 1350a 1350b 1350c

⁴⁶ eius *om.* 1350a 1350b 1350c 1350d

⁴⁷ vastare B1 V1 V2 M1 A C B2 B3

⁴⁸ depredare V1

⁴⁹ cervos A, servi 1349

⁵⁰ cedere B1 V1 V2 M1 A C B2 B3, ecclesie *om.* 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁵¹ ut et V2 M1

⁵² similia B3

⁵³ insultari 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁵⁴ de via sua declinare V2 M1

⁵⁵ et *add.* A C B2

⁵⁶ eterna B1

⁵⁷ superandum C

⁵⁸ cum *om.* 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁵⁹ domini B3

⁶⁰ martiris 1350a 1350b 1350c

⁶¹ que B1

⁶² vlgo 1349 1350a 1350c 1350d, vulgo *om.* 1350b

⁶³ Wesprem *add. in margine manu alia saec. XV. R;* Vesprem V2 M1 V1 B3; Vesprini A C B2, Besprem B1, Wesprem 1349 1350a 1350c

⁶⁴ nuncupatur 1350a, vlgo *add.* 1350b

⁶⁵ obsidentibus V2 M1; obsederunt A C B2; et *add.* A C B2

⁶⁶ hec A C B2 V1

ad convitia eius commoventes⁶⁷, scilicet, ut⁶⁸ ubi⁶⁹ ducalis accessus conversatio habebatur⁷⁰, ibi consederent⁷¹, quo facilior ingressus ad alia presidia⁷² occupanda inveniretur⁷³. Ipse vero divina preeunte⁷⁴ clementia⁷⁵ adversus eos consurrexit, et hic in fide, illi vero tantum⁷⁶ in armis confidentes utrimque⁷⁷ decertaverunt⁷⁸. Tandem⁷⁹ hostibus devictis⁸⁰, ex parte cesis⁸¹ et ex parte captis⁸² dux victor cum suis victorie⁸³ dona reportavit. Quapropter de possessionibus eorum tam in agris, quam in villis sapienter diiudicavit, non sicut⁸⁴ quondam Saul, qui devicto⁸⁵ Amalech, de spoliis⁸⁶ eius domino prohibente⁸⁷ meliora elegerant⁸⁸.

Sed quoniam Pannonia⁸⁹ beati pontificis⁹⁰ Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis vir Christo⁹¹ fidelis, ut iam dictum est, de hostibus victoriam reportaverat⁹², nichil⁹³ ex⁹⁴ rebus eorum⁹⁵ ad opus sui⁹⁶ reservans⁹⁷, inito⁹⁸ cum theophilis⁹⁹ consilio¹⁰⁰, iuxta fundum sancti presulis

⁶⁷ conmoventes 1350a 1350d

⁶⁸ ut *om.* 1350b 1350c

⁶⁹ ibi A C

⁷⁰ et *add.* A C B2

⁷¹ consederunt V2 M1

⁷² predia V1 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁷³ invenirent V2 M1 1350b 1350c

⁷⁴ proveniente V2 M1

⁷⁵ clementia preeunte V1

⁷⁶ tamen 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁷⁷ utrique V2 M1 B3; utrumque C 1349 1350a 1350d

⁷⁸ Quos omnes eum protegente victoriosissime crucis signaculo patrocinantibus dei genitricis ac perpetue virginis Marie meritis sub vexillo deo dilecti pontificis Martini santique martyris Georgii ducibus eorum interfectis in brevi suo servitio subegit et baptismatis unda lotos unum deum colere monita salutis per fideles sacerdotes eis distribuendo compulit. *add.* B1 *ex Legendae maioris c. 6.*

⁷⁹ tandemque B1

⁸⁰ victis B1 A C B2 V1 1350b 1350c, victis et 1349 1350a 1350d

⁸¹ cesys 1349

⁸² et allegatis *add.* B1 V1 V2 M1 A C B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁸³ victorie B1

⁸⁴ sicut V2 M1

⁸⁵ Agag rege *add.* V1 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁸⁶ spolis 1349 1350a 1350b 1350c

⁸⁷ prohibentem B3

⁸⁸ elegerat B1 V1 V2 M1 A C B2 B3

⁸⁹ Panonia 1350a 1350b 1350c

⁹⁰ pontificys 1349

⁹¹ deo V2 M1

⁹² deportaverat A C

⁹³ nihil A

⁹⁴ de A C B2

⁹⁵ suis V2 M1

⁹⁶ suum V2 M1

⁹⁷ servans V2 M1

in loco, qui sacer mons¹⁰¹ dicitur, ubi sanctus Martinus, dum¹⁰² adhuc in Pannonia¹⁰³ degeret, orationis¹⁰⁴ sibi¹⁰⁵ locum assignaverat, sub¹⁰⁶ titulo¹⁰⁷ ipsius monasterium construere¹⁰⁸ cepit¹⁰⁹, possessionibus et redditibus¹¹⁰, cunctisque¹¹¹ sufficientiis¹¹² ditavit et ipsius suffragio domitorum decimationibus¹¹³ simile fecit episcopiis¹¹⁴, constituens ex omnibus¹¹⁵ eorum facultatibus¹¹⁶ tam stricte¹¹⁷ decimas dari¹¹⁸, ut si cui decem liberos habere contingeret¹¹⁹, decimam¹²⁰ prolem Sancti Martini cenobio¹²¹ daret.

⁹⁸ merito A C B2, consilio *add.* B3

⁹⁹ theophilis B1; *ex trophilis corr.* R

¹⁰⁰ consilio *om.* B3

¹⁰¹ modus A C

¹⁰² cum *manu alia suprascr.* B1

¹⁰³ Panonia 1350a 1350b 1350c 1350d

¹⁰⁴ orationibus B3

¹⁰⁵ ibi V2 M1

¹⁰⁶ in V2 M1 A C B2

¹⁰⁷ tytulo V2 M1 1349 1350a 1350c

¹⁰⁸ constituere B1

¹⁰⁹ cepit *om.* V1; *ex eorum add.* V1

¹¹⁰ redditibus 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

¹¹¹ cunctos A C B2

¹¹² sufficienter A C B2

¹¹³ domitorum decimationibus *om.* A C B2

¹¹⁴ episcopiis B1 1349; episcopis B2 V2 1350a 1350b 1350c 1350d

¹¹⁵ omnibus *om.* V2 M1, eorum omnibus 1350d

¹¹⁶ facultatibus eorum B3

¹¹⁷ strictas A C B2

¹¹⁸ servari V1

¹¹⁹ contigeret 1350a

¹²⁰ decimum V1

¹²¹ cenobio sancti Martini V2 M1 V1

*Die in den Urkunden stammenden Variationen der Hartvik-Legende
aus dem 14. Jahrhundert*

Die Hartvik-Legende wurde im Jahre 1201. die offizielle Vita des Stephans, und es wurde am geläufigste. Zum Beispiel die Breviarien, die in nächsten Jahrhunderten entstandten, adaptierten auch diese Legende. Vom Jahr 1349 und vom Jahr 1350 haben wir fünf Urkunden, die zum Teil den Text von Legende Heilige Stephans überschreiben. Im Jahr 1938. publizierte Emma Bartoniek die kritische Edition der Stephans-Legenden, aber die fünf vorliegende Urkunden umfassen eine abweichende Version.

Meghatározható-e a Dél-Alföld késő középkori lélekszáma?

Vajda Tamás
SZTE Egyetemi Levéltár

„Az egész délvidéki terület középkori helyzetéről szükséges volna modern felfogású, teljes forrásanyagon nyugvó monográfiát készíteni. Ezek megcáfolhatatlanul igazolhatnák a vidék – a mai Bácska és Bánát – középkori magyar jellegét, ezek hiányában azonban csak néhány vonást emelhetünk ki.”¹ (Mályusz Elemér)

A dolgozat térbeli és időbeli koordinátái

Jelen vizsgálat során a továbbiakban Dél-Alföld terminus alatt a történeti,² földrajzi³ vagy néprajzi⁴ tudomány gyakorlatával szakítva a bács-kalocsai és csanádi püspöki egyházmegyék középkori területét értem. Így kutatásom a középkori Bács, Bodrog, Szerém, Csongrád, Csanád, Temes, Torontál, Keve, Krassó, Arad vármegyék területére terjed ki. Nem kevésbé szorul magyarázatra a címben használt időmeghatározás sem: késő középkor alatt a III. Béla király uralkodása és a mohácsi csatavesztés közötti – mintegy 340

¹ MÁLYUSZ 2002. 29.

² BLAZOVICH 1994. 36.; KRISTÓ 2000. 9. (2003. 157.) Etimológiai elemzés szerint az alföld terminusban eredetileg az -al előtag „alsó” jelentésű, a -föld utótag értelme pedig „vidék”. KISS 1997. I. 68. Ennél fogva az Alföld eredetileg Magyarország alsó (azaz déli) vidékét jelentette, beleértve a Szerémséget és a mai Dél-Dunántúlt is. BELUSZKY 2001. 23. Az Alföld tehát az Alsó részek, azaz Alsó- (vagyis Dél-) Magyarország szinonimájaként kelt életre. KRISTÓ 2003. 31–32. Ilyen összefüggésben szükségtelen, sőt egyenesen értelemzavaró anakronizmusnak is tekinthető a tanulmányom címében szereplő Dél-Alföld terminus középkorra alkalmazása, azonban a ma használatos fogalmakhoz alkalmazkodva talán mégis megkönnyíti a pontos értelmezést és a közérthetőséget.

³ A természeti földrajzi szemléletmód szerint az Alföld határait a Kárpát-medence közepét elfoglaló síkság és a hegységkeret között húzódó 200 m-es tszf. szintvonal jelöli ki, így az nyugat és dél felé is átlépi a Duna vonalát, az Alföldhöz sorolva a Szerémséget és a Dráva-völgy alsó szakaszát, az Ormánságot és a Drávaszöveget (napjaink felfogása szerint a Mezőföld vagy a Tolnai-Sárköz is az Alföld része), a Marostól délre a Temesközt, s kelet, északkelet felé is messze túlterjeszkedik az Alföld a mai országhatárokon (a mai ország területen az Alföldnek alig több, mint a fele, kb. 52 ezer km² található. BELUSZKY 2001. 23.; MÉSZÁROS–SCHWEITZER 2002. 262.; ENYEDI–HORVÁTH 2002. 21.; BELUSZKY 2005. 75. Ezzel szemben a közfelfogás és egyes tudományos diszciplínák (pl. gazdaságföldrajz) Alföld fogalma a természeti tájnál szűkebb területet ölel fel, ugyanis a tájkép tulajdonágai mellett egyéb – többnyire nem definiált, nem tudatos – kritériumokhoz kötik az „alföldiséget”: többnyire épp a ritkaszemű településhálózathoz, a tanyavilág jelenlétéhez, a mezővárosok létehez, esetleg etnikai, néprajzi jellemzőkhöz. Így azután a közfelfogás és a társadalomtudományok alföldje sohasem lépte át a Dunát, vagyis a Mezőföldet, az Ormánságot nem sorolta az Alföldhöz, csakúgy, mint a Szerémséget. BELUSZKY 2001. 24–25.; ENYEDI–HORVÁTH 2002. 22., 442.; BELUSZKY 2008. 367.; NEMES NAGY 1996. (2003.²) 616.

⁴ KÓSA–FILEP 1975. 53–54.; KÓSA 1977. 63.

esztendő időszak – népesedési folyamatainak rekonstruálására teszek kísérletet a fennmaradt korabeli írott források segítségével.

A téma megjelölés és vizsgálatai szempont előnye többértű. Egyrészt említhető, hogy a régió vármegyéinek, jelentősebb településeinek helytörténetét bemutató szakirodalmi munkák⁵ mellett felhasználhatóvá válnak a kalocsai és csanádi püspöki egyházmegyék középkori történetét ismertető egyháztörténeti⁶ munkák is. Másrészt pedig lehetőségünk nyílik arra, hogy az állami és vármegyei forrásokat, adójegyzékeket a területen működő egyházi szervezet jövedelem-jegyzékeinek adataival vessük össze. Sajnos még így sem nyílik mód konkrét és pontosnak tekinthető lélekszámok nyelésére, de az eddigieknél talán biztosabban ragadhatók meg a XII–XV. század közötti időszak népesedési folyamatai, etnikai viszonyainak dinamikus változásai, s végezhető el a szakirodalomban található becslések kritikai vizsgálata.

Középkori főpapi jövedelmek

Középkori főpapjaink átlagos évi jövedelme III. Béla király fennmaradt jövedelemjegyzéke,⁷ a XIV–XV. századokból ismert *servitium communae*, illetve *annata-jegyzékek*,⁸ valamint Vincenzo Guidotti velencei követ 1525-ből származó jelentése⁹ alapján becsülhető meg. A különböző korokból származó főpapi jövedelmek egybevetése szemléletesen mutatja azt a folyamatot, amelynek során a XII. század vége és 1525 között a kalocsai és csanádi egyházmegyék főpapi jövedelme egyre hátrébb csúszott a hazai püspökök rangsorában. A XII. század végén a 12 hazai püspökség közül az esztergomi érsek és az egri püspök után 2500 márká évi bevétellel a kalocsai

⁵ FÁBIÁN 1835. 171–173.; BÁRÁNY 1845. 11–22., 145–160.; BÁRÁNY 1848. 8–28., 161–171.; IVÁNYI 1872. 149–174.; PESTHY 1878. 13–50. 330–336.; PESTHY 1880. I. 369–424.; MÁRKI 1892. 494–513.; ÉRDUJHELYI 1894. (1991.²) 30–70.; CSÁNKI I. 757–788., II. 1–261.; BOROVSKY 1896. I. 49–158.; ZSILINSZKY 1897. I. 24–161.; TURCHÁNYI 1906. 167–176., 218–229., 284–287., 316–371.; IVÁNYI 1907–1909. (1991.²) I–V.; MILLEKER 1914. 17–42.; DÉLMAGYARORSZÁG I–III.; TEMES II. 1–31.; TORONTÁL 341–386.; BÁCS–BODROG II. 28–91.; SZABÓ 1954. 22–84.; ÁMTF I. 163–244., 695–732., 835–907., II. 418–443., III. 305–321., 469–498.; SZEKERES 1981. 90–104.; SZEKERES 1983. 10–76.; ENGEL 1995. 353–365.; BLAZOVICH 1997. 117–124.; SZEKERES–RICZ 1998. 85–134.; BLAZOVICH 1999. 32–41. (2002. 105–115.); MÁLYUSZ 2002. 27–42.; PETROVICS 2008. 45–53.; BLAZOVICH 2008. 327–345.; PETROVICS 2010. 319–329.

⁶ KATONA 1800. I. 194–534. (2001.² 107–296.); SZENTKLÁRAY 1898. I. 27–70.; ÉRDUJHELYI 1899. 279–282.; JUHÁSZ I/2–5.; JUHÁSZ 1941. 16–71.; GYETVAI 1987. 48–102.; UDVARDY 1991. 74–468.; UDVARDY 1992. 23–29.; KOSZTA 2000. 41–80.; CSÖMÖRE 2008. 71–75., 105–111.

⁷ Szövege latin eredetiben: KÜFFER 1895. 288–289.; BÉKEFI 1900. 139–140.; HÓMAN 1916. 425–426.; BARTA – BARTA 443–444.; magyarul: KRISTÓ–MAKK–MAROSI 1981. 81–82.; FEDELES 2009. 449.

⁸ LUKSICS 1908. 6–7.; MAYER 1923–1924. 651.; MÁLYUSZ 1971. 180–181. (2007.² 172.); FÜGEDI 1965. 496. (1981.² 111.); FÜGEDI 1974. (2004.²) 119.; FEDELES 2009. 448.

⁹ MÁLYUSZ 1971. 181. (2007.² 172.); FÜGEDI 1974. (2004.²) 119.; FEDELES 2009. 448.

érsek jövedelmei voltak a legmagasabbak. Közvetlenül utána következett a 4–5. helyen az egyházmegyék bevételei alapján kialakított rangsorban 2000 márkával a csanádi püspök. A XIV. század elejétől vezetett servitium fizetések tanúsága szerint a kalocsai főpap a 14 servitiumot fizető püspök között a 2–4., a csanádi pedig a 6–7. helyen állt. A XV. században néhány magyar egyházmegye servitiuma (talán főpapi jövedelme is) lényegesen megemelkedett, így a kalocsai főpap jövedelme már csak az 5–6., a csanádié a 8–9. helyre volt elegendő. Az 1525-ből fennmaradt velencei követjelentés szerint évi jövedelme alapján a kalocsai főpap a 6., a csanádi püspök a 12. helyre szorult vissza. A XII. század végén még a jövedelmezőbb püspökségekhez tartoztak a dél-alföldi egyházmegyék, a középkor végére viszont a közepes és szegények közé csúsztak le bevételeik alapján.¹⁰ Ez két folyamatra utalhat. Mivel a nagyállattartásból vagy a kézműiparból és kereskedelemből származó jövedelem nem volt tizedköteles, ezért egy-egy főpap jövedelmének hanyatlása jelezheti a régió gazdasági szerkezetváltozását. Másrészt a főpapi jövedelmek csökkenése utalhat a régió magyar nyelvű lakosságának folyamatos csökkenésére is. Ha nemcsak az egyházmegyék sorrendjét, de a főpapi jövedelmek közötti számszerű különbségeket is figyelembe vesszük, akkor egészen megdöbbentő, hogy miközben a bács-kalocsai és a csanádi egyházmegye a XII. század végén még közel azonos jövedelmet biztosított főpapja számára, addig az 1520-as évekre a két főpap bevételei között közel hétszeres a különbség. Még kedvezőtlenebb a folyamatokat érhetünk tetten, ha olyan egyházmegyék adataival hasonlítjuk össze a csanádi egyházmegye jövedelmi viszonyait, amelyek a III. Béla korabeli jegyzékben még Csanád mögött szerepeltek. A pécsi, a váradi és a zágrábi főpap például egyaránt szerényebb helyen szerepelt a XII. század végén, mint a csanádi, de az 1520-as évekre jelentősen előreléptek, s a csanádi főpap bevételeinél hétszer-nyolcszor nagyobb források fölött diszponálhattak.

A feltehetően 1185 körül, III. Béla király második házasságának diplomáciai előkészítése (vagy más nézet szerint az 1190-es esztendőben III. Béla király idősebb fia, Imre aragóniai házassága)¹¹ érdekében keletkezett számadás felsorolja a hazai főpapok és a király különféle bevételeit. A számadást Magyarországon elsőként felhasználó Hóman Bálint 1916-ban „rendkívül értékes kimutatásnak” nevezte, „amelyből világos képet nyerünk a középkori magyar király vagyoni helyzetéről, a királyi, helyesebben állami jövedelmek s ezek közt a pénzverési jövedelem nagyságáról.”¹² Hóman Bálint nyomán Györffy György is az ország XII. század végi viszonyainak legbecsesebb statisztikai emlékének tartotta a jegyzéket.¹³ Ez a forrás

¹⁰ KOSZTA 2000. 47.

¹¹ KOSZTA 2009. 104.

¹² HÓMAN 1916. 424.

¹³ GYÖRFFY 1963. 50.

felsorolja a püspökök jövedelmeit, amelyek tizedbevételből és a birtokok hasznából tevődtek össze.

III. BÉLA KORA			XIV–XV. SZÁZAD			1525. ÉVI JELENTÉS		
N ^o	NÉV	ÖSSZEG (MÁRKA)	N ^o	NÉV	ÖSSZEG (FT)	N ^o	NÉV	ÖSSZEG (FT)
1.	Esztergom	6.000	1.	Esztergom	6.000 (12.000) ¹⁴	1.	Esztergom	35.000 ¹⁵
2.	Eger	3.000	2.	Pécs	10.200	2.	Várad	26.000
3.	Kalocsa	2.500	3.	Eger	2.400 (9.000) ¹⁶	3.	Pécs	25-26.000
4.	Erdély	2.000	4.	Várad	6.000	4.	Erdély	24-25.000
5.	Csanád	2.000	5.	Kalocsa	6.000	5.	Eger	22.000
6.	Veszprém	1.700	6.	Zágráb	1.200 (6.000) ¹⁷	6.	Kalocsa	20-22.000
7.	Pécs	1.500	7.	Erdély	4.500	7.	Zágráb	18-20.000
8.	Zágráb	1.500	8.	Veszprém	2.700	8.	Győr	13-14.000
9.	Győr	1.000	9.	Csanád	2.400	9.	Veszprém	10-12.000
10.	Várad	1.000	10.	Győr	2.400	10.	Vác	4-5.000
11.	Vác	700	11.	Vác	1.500	11.	Nyitra	4.000
12.	Nyitra	300	12.	Nyitra	825	12.	Csanád	3.000
			13.	Bosznia	600	13.	Szerém	2.500-3000
			14.	Szerém	300 (400) ¹⁸			

Középkori főpapi jövedelmek¹⁹

A jegyzékben szereplő számadatok pontos értékelése, megbízhatóságának megítélése azonban korántsem egységes a történeti szakirodalomban. Hóman Bálint 1916-ban még úgy vélte, hogy az összeírás nem a teljes püspöki jövedelmeket sorolja fel, hanem mindössze a királyi udvar által a királyi jövedelmek után a főpapok javára befizetett tizedek összegét, tehát az egyházi jövedelmeknek csak egy (pontosan meghatározhatatlan mértékű) töredékét. Hóman Bálint abból indult ki, hogy a listának a főpapi jövedelmeket felsoroló része azzal az állítással indul: „*az esztergomi (érseknek) van a királyi udvarból a pénzből hatezer márkája*” („*Strigoniensis habeat de curia regis de moneta sex mille marcas*”)²⁰ Bizonyítéku Könyves Kálmán király I. törvénykönyvének 25. cikkelyére is hivatkozott, amely elrendelte, hogy a vám- és vásárjövedelmekből egytizedet a püspökök kapjanak meg.²¹ Az 1980–1990-es évtizedekben azonban a forrás

¹⁴ 1423-tól

¹⁵ Fügedi Erik az ún. Hipolit- vagy modenai kódexek 1487–1491., 1493–1495. évi adatai alapján 25000 Ft-ban határozta meg az esztergomi érsek késő középkori bevételeit. FÜGEDI 1960. 536. (1981. 207.); FÜGEDI 1974. (2004.²) 119.

¹⁶ 1492-től

¹⁷ 1421-től

¹⁸ XV. század közepétől

¹⁹ FEDELES 2009. 448.

²⁰ FORSTER 1900. 139.; KRISTÓ–MAKK–MAROSI 81.

²¹ HÓMAN 1916. 428. Állítását 1935-ben megjelent szintézisében is megismételte: „A főpapok 24.100 márká ezüstöt...kaptak a királytól tized címén.” HÓMAN 1935. 403.

megbízhatósága iránti kezdeti lelkesedést feladva, főleg Kristó Gyula nyomán egyre kétkedőbb álláspontok láttak napvilágot III. Béla korabeli jövedelemjegyzék adatainak pontosságával kapcsolatban. Kristó Gyula 1984-es megfogalmazása szerint „A jövedelem-összeírás hitelessége nem áll vitán felül.”²² A legfőbb ellenérvet az szokta jelenteni, hogy a lajstrom túlzottan magasra taksálja a magyar király bevételeit, s olyan képet ad, mintha a magyar király jövedelmeinek zöme regálé alapon pénzben vagy veretlen ezüstben folyt volna be. A jövedelemjegyzék eszerint megszőpítve, eltorzítva tükrözi a III. Béla kori Magyarország királyi bevételeit”²³ Mindezek nyomán pedig arra következtet, hogy „a jövedelemkimutatás sem tételelesen,²⁴ sem az egyes összegek egymáshoz viszonyított arányát illetően nem alkalmas megbízható következtetések levonására. Ezzel maguktól elesnek azok az eredmények, amelyek e lajstrom alapján a magyar király jövedelmét közvetlenül a német és bizánci császár után az angol és francia király jövedelmével vették azonosnak...A III. Béla kori jövedelem-kimutatásból jószerével csak a vázat tarthatjuk hitelesnek, azt, hogy a magyar király bevételei a XII. század utolsó évtizedében a pénzváltásból, sóból, vámokból, révekből, vásárokból, az erdélyi idegen telepeseiktől, Szlavónia hercegétől származó bevételekből, a 72 vármegye jövedelmének kétharmadából és a 72 megyésispán ajándékából álltak, amelyet természetbeni juttatások, ezüst, textília, lovak, továbbá élelmiszer egészítettek ki”²⁵

²² 1981-ben Kristó Gyula még azt hangsúlyozta: „Nézetünk szerint a jövedelem-összeírás hiteles...Magunk nem látunk okot kételkedni abban, hogy III. Béla idején valóban készült egy jövedelemjegyzék, még pontosabban: III. Béla korában a Párizsban ránk maradt lajstrom készült el”. KRISTÓ 1981. 22.

²³ KRISTÓ 1984. 1246. Kristó Gyula 1981-ben azt hangsúlyozta: „a magyar királynak...az állott érdekében, hogy minél kedvezőbb színben tüntesse fel hatalmának gazdasági alapját. A torzítás mértékére mindössze egyetlen példa: a jövedelemjegyzék szerint Béla király az erdélyi telepeseiktől 15 ezer марка bevételhez jutott, míg 1224. évi adat szerint II. András a dél-erdélyi szászoktól 500 марка illette meg. Ha ez utóbbi összeg esetleg nem is az egész adót, hanem csak annak egy részét (a pénzbevéltás címén fizetett összeget) tartalmazza, a két összeg közti különbség sokkal nagyobb annál, semhogy a Béla korit hitelesnek lehetne elfogadni.” KRISTÓ 1981. 23. Majd 2002-re némileg megváltoztatta véleményét az adatok felhasználhatóságáról: „III. Béla király 1195 tájáról ránk maradt jövedelemjegyzéke szerint az ezüstben kifejezhető királyi bevételek 9 %-át (a 166 ezer márkából 15 ezer márkát) az erdélyi királyi *hospesek* adói tették ki. (A sóból, amelyen erdélyi sótt kell értenünk, az uralkodónak 16 ezer марка bevétele származott, vagyis Erdélyből eredet III. Béla pénzjövedelmeinek csaknem ötöde, pontosan 19 %-a). Az Andreanum 1224-ben csak a kamara haszna címén évi 500 марка fizetésére kötelezte a vendégeket.” KRISTÓ 2002. 167. A két vélemény között igen határozott változás tapasztalható: 2002-re Kristó Gyula tehát magyarázatot talált az 1224. évi adat alacsony voltára, így az a továbbiakban nem vonja kétségbe a III. Béla kori adatok hitelességét és valószínűségét.

²⁴ 1981-ben Kristó Gyula még azt nyilatkozta a jövedelem-összeírásról: „csak a tételei lehetnek igazak, számadatai aligha”. KRISTÓ 1981. 23.

²⁵ KRISTÓ 1984. 1246–1247.

A legutóbbi esztendőkből azonban ismét találni olyan álláspontot a szakirodalomban, amely a jövedelemjegyzék adatait pontosabbnak, a kutatás számára alapul vehetőnek ítéli meg. Makk Ferenc szavai szerint: „A jegyzékben számszerűen feltüntetett – és meglepően magas – összegekből az tűnik ki, hogy a király bevételei között igen tekintélyes hányadot tettek ki a regálé (tehát felségjogon szedett) jövedelmek a domaniális (azaz földesúri jogon élvezett) jövedelmekkel szemben. Ugyanakkor a lajstromban szintén szereplő egyházi jövedelmek a valóságoshoz képest nagyon alacsony értéket képviselnek”²⁶. Úgy tűnik tehát, hogy a III. Béla kori jövedelemjegyzékben szereplő főpapi bevételek számadatai alapján sokkal inkább az alábecslés veszélye fenyegeti a demográfiai kalkuláció pontosságát. Újabban Török József szerint a jegyzék „a magyar egyház 1185-ös helyzetét, a püspökségek vagyoni viszonyait pontosan rögzíti.”²⁷ Így pedig újabb, cáfoló bizonyítok felmerüléséig a III. Béla kori jövedelemjegyzék adatait, belső arányait felhasználhatónak tartom a XII. század végi állapotok rekonstruálására.

A dél-alföldi területek XII. századi népesedési és etnikai képe

A dolgozatban vizsgált dél-alföldi területek kora Árpád-kori népesedési és etnikai képének rekonstruálásához felhasználható a kalocsai és csanádi egyházmegyék XII. század végi részesedése a magyar főpapság jövedelméből. A főpapi jövedelmekből mindkét egyházmegye az országos átlagnak megfelelő mértékben részesedett. Sőt kiemelendő, hogy a kalocsai egyházmegye a főpapi jövedelmekből kétszer akkora hányadhoz jutott, mint amit a területe indokolt volna. Ezekből az adatokból megállapítható, hogy a két püspöki egyházmegyére kiterjedő dél-alföldi régió az országos átlagnak megfelelő, sőt a bácskai területek még sűrűbb népességgel rendelkeztek. A késő középkori és kora újkori forrásokból kirajzolódó katasztrofális állapotokkal szemben tehát a Dél-Alföld a XII. század végén kellő lélekszámú és népsűrűségű populációval rendelkezett.

A XII. századi főpapi jövedelmek regionális elemzése egyúttal az akkori népesség felekezeti, azon keresztül pedig etnikai megoszlására vonatkozóan is hordozhat információkat. Hiszen a latin rítusú főpapok javára

²⁶ MAKK 2000. 184. Makk Ferenc egy szintén 2000-ben megjelent tanulmányában kiemelte: „A lajstrom számadatainak újraértékelése azt bizonyítja, hogy III. Béla éves bevétele 23 tonna színezüstnek felelt meg, míg a francia királynak 17 tonna, az angol királynak pedig csak 9 tonna volt az éves jövedelme. A magyar uralkodó gazdagsága tehát jelentősen felülmúlta az angol és a francia király gazdagságát.” MAKK 2000/b. (2003.²) 233. Utóbbi idézet egyúttal arra is rávilágít, hogy Makk Ferenc elfogadta Barta János és Barta Gábor 1993-as tanulmányában megállapított, a végösszeg hozzávetőleg 1/4-ével történő csökkentési korrekciót. BARTA–BARTA 422.

²⁷ TÖRÖK 2002. 124. „Az 1945 és 1990 közötti történetírás, amely nem kedvelte III. Bélát, kétségbe vonta a jegyzék hitelét, s úgy vélte, hogy az előző korszak történészei a király nagyságának a bizonyítása érdekében tekintették hitelesnek a jövedelemjegyzékből előtűnő adatokat.” BERTÉNYI 2009. 128.

természetesen csak a latin rítust gyakorló hívek fizettek tizedet. Vagyis a régió késő középkori és kora újkori források alapján megállapítható idegen eredetű (szerb, bolgár, oláh stb.) és ortodox hitű lakosságával szemben a XII. századi főpapi jövedelmek latin rítusú, tehát magyar populációra utalnak.²⁸ A jövedelemjegyzékből levonható következtetés tehát egybecseng a szakirodalom megállapításával: a Maros és az Al-Duna térségében Bács, Bodrog, Keve, Krassó, Temes és Torontál vármegyék területe már az Árpád-korban az ország egyik legjobban megtelepült és színmagyar népi tája lett.²⁹ Alátámasztja ezt az elképzelést a dél-alföldi helynevek etimológiai elemzése is. Györffy György Árpád-kori történeti földrajzi könyvsorozatának 1963 és 1998 között megjelent köteteinek adatai alapján Arad, Bács, Bodrog, Csanád, Csongrád, Keve és Krassó megyék Árpád-kori helynévanyagában sok a korai keletkezésű magyar eredetű hely- és víznév.³⁰ Ezt az álláspontot a nyelvészeti vizsgálat is megerősítette.³¹ A helynevek nyelvi eredetében kimutatható magas magyar nyelvi részesedés azért is jelentős tény a történeti kutatás számára, mert írott forrásokban különösen szegény, a nyelvészeti elemzéseket leginkább igénylő korszak nyelvi viszonyaira vet fényt.³² Jól összhangban van az egyházi jövedelemjegyzékből és a dél-alföldi helynevek nyelvi eredetéből levonható megállapításokat a régió régészeti emlékanyaga

²⁸ A XII. század végére keltezhető jövedelemjegyzék adatai alapján levonható megállapítás nemcsak saját korára, de a korábbi időszakra (legalábbis az 1071 és kb. 1185 közötti bő egy évszázadra) is hordoz etnikai információt. Hiszen – figyelembe véve a XII. században többször is megélénkült magyar-bizánci háborúkat – nagy valószínűséggel feltehető, hogy nem a XII. század folyamán nőtt meg a régió magyar etnikumú lakosságának aránya, hanem már X. vagy XI. század folyamán, hiszen a többször is megismétlődő és hosszú háborúkat a helyi népesség is megsínylette. GYÉMÁNT 2007. 38. Nem egyedülálló jelenség a két egyházmegyében megállapított magas magyar nemzetiségi részarány, hiszen Szerém és Valkó megyének is igen jelentős latin rítusú, tehát magyar lakossága volt a XI–XIII. században. KNEZSA 1938. (2000.²) 395–396.; ENGEL 2000. 268–282.; KRISTÓ 2003/b. 111.

²⁹ GYÉMÁNT 2004. 211. Ugyanakkor hangsúlyozni kell azt is, hogy a fenti megállapítás nem jelenti azt, hogy ne éltek volna más hitű és a magyartól eltérő etnikumú lakosok a Dél-Alföldön. III. Ince pápa 1198-ban Imre királyhoz írott levelében, mivel a kalocsai érsekség területén több falu van, amelyben szlávok laknak, s ezek nem fizetnek dézsmát, inti a királyt, hogy az említett szlávokat szorítsa az érseknek való dézsmafizetésre.

³⁰ Györffy György szerint: Bács megyében „a határnevek és személynévek a XIII. században már általában magyar nyelvűek.” ÁMTF I. 208. Bodrog „megye népessége a XIV. század elején etnikailag általában magyarnak tekinthető. A régi lakosság, a XII. századi nyugati szláv (cseh) települések, valamint a kisszámú besenyő, olasz és német szörványok a tatárjárás körül beolvadtak.” ÁMTF I. 750. Csanád megyében „a XIII. századi személynévi és helynévi anyag magyar nyelvű lakosságra mutat.” ÁMTF I. 845. „A Temes-vidékről fennmaradt határjárások nevei magyar lakosságról tanúskodnak”. ÁMTF III. 313. Krassó megyében „a XIV. században a román bevándorlással egyidejűleg, de attól függetlenül dél-szlávok költöztek be, jobbra a sík vidékre, s megindult a helynévanyag elszlávosodása ... a régi falunévek fokozatosan kicserélődtek, úgy hogy Krassó megye nagy részén csak mutatóba maradt meg egy-egy Árpád-kori név.” ÁMTF III. 475.

³¹ MELICH 1929. 23.; KNEZSA 1938. (2000.²) 387–389.; KISS 1992. 410–421.

³² BENKŐ 1997. 67–68.

is, amennyiben a IX–X. századból „hiányzanak az Alföldről a bolgár és délszláv régészeti emlékek.”³³ Ugyanakkor a X–XI. századi magyarság emlékanyaga számos lelőhelyről vált ismertté.³⁴

	TERÜLET (%)	JÖVEDELEM (%)
Kalocsa	5,271	10,77
Csanád	9,003	8,62

A kalocsai és csanádi egyházmegye XII. századvégi részesedése a főpapi jövedelmekből

XIII. századi változások a Dél-Alföld népesedési folyamataiban

A XII. század végétől a magyar állam déli expanzív külpolitikája következtében a magyar egyházszervezet nagy tömegű más hitű megtérítésének feladatával szembesült. 1225-től intenzív térítés vette kezdetét az ország déli határai mentén az ortodox szerbek, valamint bogumil eretnekek körében.³⁵ Csak Ugrin érsek vezetésével folytatott missziók eredményeként 1229-ben létrejött a szerémi püspökség,³⁶ 1233-tól ismert az első boszniai püspök (az egyházmegye tényleges szervezett működés feltehetően 1237-től indult), 1254-től pedig a nándorfehérvári központú püspökséget állítottak fel.³⁷ Vagyis a korábban az ország déli határáig lenyúló kalocsai és csanádi egyházmegyét térítő püspökségek láncolata „védte” az ortodoxoktól és minden külső fenyegetéstől.

A század elején végrehajtott dinamikus növekedéseket váratlan drámaisággal törte derékba az 1241–1242-es tatárjárás, amely alapvetően rendezte át a Dél-Alföld népesedési helyzetét. Már a mongol csapatok előtt katasztrofális pusztítást szenvedett a Duna-Tisza köze és a Délvidék az országból rabolva, pusztítva kivonuló kun seregektől.³⁸ Ezt követte a tatár seregek mintegy másfél éves rémuralma és szisztematikus pusztítása, amelyet a nyomában járó éhínség, rendkívül zord tél, járványok tovább fokoztak.

A tatárjárás elmúltával 1246-ban a kunok jelentős része visszaköltözött az országba, s a Mezőföld, a Kiskunság, a Nagyunság és a Jászság mellett a Dél-Alföldön is szereztek maguknak területet Csanád, Temes és Torontál megyék hármasság határa vidékén.³⁹ Mivel azonban a kunok

³³ BÁLINT 1976. 33.

³⁴ KÜRTI 1997. 129–132.; VÁLYI 2000. 380–382.

³⁵ 1225-ben III. Honorius pápa levélben ismerte el Csák Ugrin kalocsai érsek térítési sikereit, s buzdította, hogy továbbra is serénykedjék Isten dicsőségére. THEINER 1860. 55.

³⁶ GYETVAI 1987. 57–58.

³⁷ KOSZTA 1994. 458–460. (459.)

³⁸ SINKOVICS 1942. 3.; GYÉMÁNT 2008. 203.

³⁹ Az 1279. évi ún. kun törvények szerint: „Mivel a kunok bőséges sokasága bőséges földterületet kíván, úgy határoztunk, hogy azok, akik nemzetségükkel a Duna és a Tisza vagy a Körös folyó mellett vagy a Maros és a Körös folyók között vagy ugyanannak a folyónak mindkét partján vagy a Temes és a Maros folyók között vagy ezek környékén telepedtek le, és nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival Béla király úr, a mi nagyapánk, Magyaror-

még a XIII. század végén is sátrakban éltek, földet nem műveltek, rabszolgákat tartottak, és főként marhatenyésztésből, rablásból éltek,⁴⁰ gyakori volt a környező magyar lakossággal való összetűzésük. Egy ilyen különösen is pusztító hatású 1273. évi erőszakos cselekményről számol be IV. (Kun) László király 1284. január 12-én írásba foglalt oklevele: „Mi tehát mérlegeltük az említett Miklós ispán és Mihály hű szolgálatait, amelyeket... a hajszentlőrinci egyházban tettek 37 szerviensük sebesülése, illetve halála árán, amely egyháznál jónak láttuk otthagyni őket, hogy a keresztény nemzetet a kunoktól megvédjék.”⁴¹

A Dél-Alföld népesedési helyzetére utaló XIV. század közepi adatok

Az 1330-as évek egyházi jövedelmeire és egyházszervezetére vonatkozóan az 1332–1337 között szedett pápai tized fennmaradt jegyzőkönyvei szolgáltatnak adatokat. 1331-ben ugyanis a szentszék minden főpap, kanonok, apát és plébános jövedelme tizedének (*decimam de vestris redditibus*) szedését rendelte el.⁴² 1332 és 1337 között a püspökök ténylegesen számon tartott jövedelmük tizedével adóztak, a plébánosok azonban csak a tizedjövedelmük tizedét szolgáltatták be, vagyis a földbirtokaikból, illetve a tized melletti egyéb bevételük után nem adóztak.⁴³ A részletesen fennmaradt⁴⁴ adójegyzék elvben még így is tulajdonképpen az egész országra vonatkozóan felsorolja a plébániával vagy más egyházi intézménnyel bíró helységeket, megnevezi azok papját és megadja az általuk fizetett összeget,⁴⁵ vagyis objektív képet nyújthatna a dézsma – közvetve pedig a dézsma alá eső termelés, illetve a termelő és dézsmát fizető egységek (háztartások) – számáról, hiszen elvben a magyarországi egyház összes akkor létező intézményére ki kellett terjednie (a hiányosan fennmaradt jegyzék mintegy 3000 plébánia nevét és adóját tartalmazza),⁴⁶ mégpedig több különböző felvételen.⁴⁷ Ez azonban mégsem valósul meg. Ennek több oka is van. Elsőként megemlíthető, hogy a pápai adószedők helyenként nem tudták

szág nemes emlékezetű, dicső királya telepített le, most is itt szálljanak meg, és telepedjenek le az előbb említett módon, úgy, mint országunk nemesei.” MARCZALI 1901. 175–183.;

KRISTÓ 1994/b. 135.

⁴⁰ GYÉMÁNT 2004. 211.

⁴¹ ÁUO IX. 381

⁴² RATIONES XIX–XLI.; THEINER 1860. I. 536–540. Magyarországon Jacobus Berengarii és Raimundus de Bonofato pápai megbízottak mellett a király érdekeinek képviselőjében Jakab csanádi püspök összegezte a tizedszedést. A konkrét behajtást azonban az előbbiektől által ki-nevezett altizedszedők végezték, s jegyzék mellett ők adták át a begyűjtött pénz is a pápai megbízottaknak. FEJÉRPATAKY 1887. 509.

⁴³ Ez magyarázhatja meg a jegyzékben szereplő különösen alacsony, az egyházi személyek megél-
hetésére elégtelen mértékű évi jövedelemre utaló összegek szerepeltetését. BUNYITAY 1883. 174.

⁴⁴ KROPF 1901. 240.

⁴⁵ RÁCS 1996. 66.

⁴⁶ ORTVAY 1891. XX.

⁴⁷ ENGEL 1997. 111.

elvégezni feladatukat vagy nem számoltak el a behajtott adóval,⁴⁸ egyes különösen kis (évi 2 márkánál kisebb) jövedelmű plébániák pedig mentességet kaptak az adó alól.⁴⁹ Másrészt az is nehezíti az adatok demográfiai értékelését, hogy a papok helyenkénti vonakodtak az adó megfizetésétől. A jegyzékek tanúsága szerint gyakorta elmaradt a pontos fizetés, így az évenkénti fizetések sora meg-megszakadt.⁵⁰ Általában a fizetett összegek csökkenő tendenciát mutatnak, így az átlag kiszámítása kérdéses értékű eredményhez vezet.⁵¹ De kimaradtak egyes plébániák amiatt is, mert lelkészeik hátralékban maradtak a kirótt adó megfizetésével, s mivel a fennmaradt jegyzék elszámoló, igazoló kimutatásnak készült, csak a ténylegesen adózó plébániákat sorolták fel.⁵² A tizedjegyzékek demográfiai felhasználását megnehezítő harmadik tényező, egy feltételezés: a behajtott egyházi adó arányos a népesség számával, vagyis a nagyobb egyházi jövedelem nagyobb népességet takar, a kisebb pedig arányosan kevesebbet. A plébános tizedjövedelme azonban korántsem a népesség lélekszámától függött, sokkal inkább attól, hogy a hívek mit és mennyit termeltek, milyen értékesítési viszonyok álltak a rendelkezésükre, s a termésből az egyházi vezetőt mekkora részesedés illette meg.⁵³ Így az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék konkrét számadatait (az egyes egyházi méltóságokhoz rendelhető jövedelmek pénzösszegét) nem lehet demográfiai célra felhasználni, legfeljebb csak a főesperességek, plébániáinak számát vehetjük egy – hangsúlyozottan csak hozzávetőleges pontosságú és erősen korlátozott bizonyító erejű – becslés alapjául.

A táblázat adatai jól mutatják, hogy a XIV. század középső harmadára milyen fordulat állt be a dél-alföldi egyházmegyék plébániahálózatában és egyházi jövedelmi viszonyaiban. Miközben a XII. században még az ország egyházmegyéinek élvonalához tartozott a bácskalocsai és a csanádi, az 1330-as évekre a középmezőny aljára süllyedtek vissza, pedig az 1334-ben kinevezett új tizedszedő, Galhardus de Carceribus

⁴⁸ A leghasználhatóbb a váradi és a bácskalocsai egyházmegye jegyzéke, amely a kívánt 6 évről teljesnek mondható, 5 évről maradt fenn az erdélyi püspökség, 4 évről az egri, a pécsi, a csanádi, 3 évről a veszprémi, a zágrábi és a boszniai lajstrom kis része, 1 évről az esztergomi, a váci és szerémi egyházmegyéé, végül teljesen hiányzik a győri, a nyitrai és a milkói kun püspökségé, az utóbbi és a boszniai püspökség azonban kevés plébániával rendelkezett az országbán. Gyakorlatilag a Magyarországon fekvő 15 püspökségből 11-nek maradtak meg a plébániánkénti adatai. GYÖRFFY 1984. 142.

⁴⁹ ORTVAY 1891. XXV.

⁵⁰ Ez magyarázza azt a jelenséget, hogy amennyiben egy főesperesség plébániáiról több évből vagy félévből van listánk, ezek nagyon ritkán azonosak. Vannak egyházak, amelyek mind-egyik listán előfordulnak, és vannak, főleg a szegényebbek között, amelyek csak egyenként. Ennek következtében a plébániák névsora csak ott tekinthető viszonylag teljesnek, ahol több év összeírásait van módunk egybevetni. ENGEL 1997. 111.

⁵¹ GYÖRFFY 1984. 142.

⁵² ORTVAY 1891. XXV.

⁵³ ENGEL 1997. 112.

titeli prépost leginkább a kalocsai egyházmegye esperességeiben szedte közvetlenül a tizedet (így személyesen is konkrét információkkal rendelkezhetett a régió plébániáiról),⁵⁴ s mindkét egyházmegye pápai adójegyzéke több évből is fennmaradt. A jelenség magyarázatát tehát nem kereshetjük a jegyzékek nagyfokú utólagos pusztulásában: kénytelenek vagyunk arra következtetni, hogy az 1330-as esztendőkből már fölöttébb hiányos és elszegényedett plébániahálózat jellemezte a dél-alföldi területeket.

EGYHÁZMEGYE	PLÉBÁNIÁK SZÁMA
Eger	820
Pécs	616
Erdélyi	586
Veszprém	487
Esztergom	437
Várad	232
Csanád	218
Kalocsa	110
Nyitra	84
Vác	26
Győr és Zágráb	–

Az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék egyházmegyenkénti plébániaszámai⁵⁵

XV. század népesedési viszonyai

A Maros–Tisza–Duna-vidékének és magyar népének végzete akkor világosodott meg először egész félelmetességében, amikor Magyarország határában a balkáni védelmi vonal két fontos oszlopa, a Macsói és a Szörényi Bánság megingott, és a török veszedelem támadásai már közvetlenül az ország testét érték.⁵⁶ A török előrenyomulás 1389-től kezdve Magyarország számára külpolitikai kérdésből primer katonai, önvédelmi problémává, hovatovább minden külpolitikai döntést meghatározó létkérdéssé változott. A dél-keleti határvidék megnövekedett jelentőségével függött össze, hogy 1404 őszétől Ozorai Pipo Temes, Csanád, Arad, Krassó, Keve megyék, majd 1407-től (vagy 1406-tól) Csongrád, 1409-től pedig Zaránd megye ispáni tisztségét kapta meg.⁵⁷ A rábízott tisztség – terjedelmét és politikai súlyát tekintve – egyike volt az ország legfontosabb világi hatalmasságának. Különösen annak fényében, hogy a rábízott területen külön királyi felhatalmazásból ő tartotta a megyék közgyűlését, (ez egybeült rendszerint a nádor hatáskörébe tartozott) és a megyék határain belül minden királyi birtokkal, várral Pipo rendelkezett.

A temesi ispánság körül kialakított hatalmi koncentráció egyik feladata a hatékony déli határvédelem kialakításának és üzemeltetésének

⁵⁴ FEJÉRPATAKY 1887. 593.

⁵⁵ ORTVAY 1891. XXX–XXXIV.

⁵⁶ SINKOVICS 1942. 6.

⁵⁷ ENGEL 1987. 61. (2003. 258.)

megszervezése volt. Ennek eredményeként 1430-ra 11 új vár emelkedett a Duna bal partja mentén, ebből 10 a Szőrény-Haram közötti frontszakaszon.⁵⁸ Ma is bámulatos, hogy ez az erődvonal néhány esztendő leforgása alatt elkészülhetett. A beruházás kivételes jelentőségét mutatja, hogy egészen a török hódításig nem került többé sor hasonló méretű várépítési hullámra, és az 1520-as években az al-dunai határt még ugyanazok az erődítmények védték, mint száz évvel korábban.

Zsigmond 1399-es rendelete valamennyi birtokost, várost és hatóságot utasított, hogy akiknél a török előli félelmükben elmenekült jobbágyságok vannak, ezeket minden vagyonukkal haladék nélkül adják vissza, engedjék eltávozni, szabadon és békésen letelepedni azon nemes földjén, akinek korábban a birtokán éltek.⁵⁹ Az 1391 és 1407 között hat alkalommal részletesen, további két esetben pedig összevontnak mondható fogalmazásban kimondott szabad költözési joggal⁶⁰ szöges ellentétben álló rendelet célja nyilvánvalóan a Temesköz benépesítése. Az uralkodó tehát visszakövetelte és visszaparancsolta a török portyák elől félelmükben elköltözött délvidéki jobbágyságokat az egykori földesuruk számára.

A déli határ biztosítása érdekében legkésőbb 1399-től intenzív telepítési folyamatok történtek, de ezek nem korlátozódtak az ország lakosaira, mind a király, mind a földesurak gyakorta és egyre nagyobb számban telepítettek le külföldről érkezőket is. Ennek három oka is volt. Először is a földesurak az addig lakatlan birtokaikat országszerte új bevándorlók letelepítésével akarták hasznosítani. Másodszor a török portyák által állandó betörésekkel pusztított Délvidékre balkáni menekülteket telepítettek le, hogy kieső adóbevételeiket pótolják. Harmadszor gyakorta került sor menekült nemesek birtokadományozására, amelynek természetes velejárója volt, hogy az adományozott birtokokon az újonnan érkező jobbágyságok szabadon gyakorolhatták vallásukat.⁶¹ Ezeknek azonban nemcsak

⁵⁸ Jacopo di Poggio tudósítása szerint: „*a part mentén végig, mindenhová, ahonnan az országba bejárás nyílt, olyan őrséget helyezett s olyan erősségeket és fatornyokat épített, hogy nagy veszteség és véráldozatok nélkül nehéz volt a folyón átjutni.*” ENGEL 1987. 67. (2003. 269.) Domenico Mellini 16. századi megfogalmazása szerint: „[Zsigmond király] rábízta... az Ister folyónak őrzését: ennek partján, minden útra és minden átkelőhelyre, amin keresztül be lehetett jönni Magyarországra és romlást okozni, Filippo őrségeket állított, és határokat megerősítette úgy, hogy hol erősségeket építtetett, hol néhány fatornyot állíttatott, hogy nyomorúságos és végtelen pusztulás nélkül nem lehetett semmilyen módon azokon a védhelyeken áthaladni.” MELLINI 1987. 38.

⁵⁹ „*quilibet ex vobis iobagiones habens de ipsa terra nostra Temeskuza propter metum Turcorum avasos eosdem unacum rebus suis universis restituat sine omni recusa permittatque abire et in dictam terram nostram sun eundem nobilem eiusdem terre, cuius prefuit, descendere libere et quiete*” ZsO. I. 6025.

⁶⁰ MÁLYUSZ 1984. 186–187. Az 1391–1409 között több alkalommal is kimondott szabad költözés jogának jelentősége abban áll, hogy országosan teremtette meg a jogilag egységes jobbágyságot. DRASKÓCZY 2006. 19.

⁶¹ KUBINYI 1999. 131–132.

pozitív hatásuk lett. Már az 1400. év elején Arad megyében és a szomszédos vidékeken a szerbek és oláhok ellen az volt a panasz, hogy egyháziakat, nemeseket és polgárokat, férfiakat és nőket egyaránt gyilkolnak, rabolnak, falvakat felégetnek⁶² Ezért 1400. január 16-án a temesi ispánok, az erdélyi vajda megbízottja, a solymosi várnagy, az aradi alispán, továbbá a megye valamennyi nemes és Lippa városa közös megegyezéssel és László aradi prépost, valamint a káptalan hozzájárulásával megbízta Álmosdi János várnagyot, Kerekegyházi Mihályt és Szódi Pétert, hogy a bűnösöket megölje, javaikat elkobozza, valamint házaikat felgyújtsa, sőt feleségüket és gyermekeiket is elhurcolja.⁶³ Ez a roppant szigorú ítélet is mutatja, hogy a Magyarországra röviddel korábban betelepülő oláh és szláv (bolgár, szerb) menekülteknek a letelepült életmódra és a földművelésre való áttérése csak igen vontatottan haladt.⁶⁴

A püspökök és a plébánosok közötti egyházi középréteg (főesperesek, prépostok) átlagos évi jövedelméről nyerhetünk képet a szentszéknek fizetendő beiktatási illeték (az első évi várható jövedelem fele), az ún. *annata* összegei alapján.⁶⁵ Ehhez megoldást kell találni arra a problémára, hogy az *annata*-k jegyzéke a befizetett összeget három eltérő pénznemben adja meg. Így a különféle összegek pontok arányát akkor állapíthatjuk meg, közös nevezőként mindent színezüstre számítunk át. A jegyzékben szereplő márka színezüst egyen-

⁶² „*Sclavi Olachique perfidi huius provincie et aliarum circumiacentium habitatores in ipsorum malitia et severitate tantum sunt indurati, quod iam a multis temporibus citra per ipsorum malitias fere omnes chisticultores, tam videlicet ecclesiasticas personas, quam etiam nobiles, viros videlicet et dominas aliosque et alias cives et hospites ac honestas dominas inpediverunt, turbaverunt, dehonestaverunt, multos et multas ex ipsis interficiendo, dominas honestas dehonestando omniaque bona ipsorum mobilia deportando domos et villas comburendo*” Magyar Országos Levéltár DL 92 129. ZsO. II/1. nr. 25.

⁶³ Magyar Országos Levéltár DL 92 129. ZsO. II/1. nr. 25.

⁶⁴ PETROVICS 2008. 50. Ozorai Pipónak temesi ispánként végzett intenzív telepítési munkájára utal egyik oklevél: „Pipo főispán, aki tőlünk Temes – és egyúttal a többi délvidéki vármegyék – főispánságát kapta meg, ezeket a vármegyéket, amelyek azelőtt a törökök folytonos betörései és nagyon sűrű támadásai jóformán teljesen elpusztítottak és elnéptelenítettek, az ő bölcs okosságával, tevékenységével és nagy körültekintésével és erejével régi jó állapotukba visszahelyezte, azt a lakosok sokaságával földíszította, és egyúttal országunknak határait és végeit, amelyeket a törököknek és többi schizmatikus (szerb, oláh) népeknek folytonos támadásai, különösen Szerbia felől tönkretették, újra jó karba helyezte, és ott békés állapotokat teremtett.” TURCHÁNYI 1906. 333–334. („*idem Comes Pipo Comitatus ipsos, qui antea per sepiissimas invasiones et creberrimos Turcorum Crucis Christi persecutorum insultus pene devastati et depopulati extiterunt, sue sagacitatis ingeniosa industria et magni sui consilii prudentia, nec non actuum virtuosorum strenuitate ad pristinae integritatis statum reducendo, populorum multitudine plurimum decorant; ubi etiam terminos et confinia antedicti Regni nostri ab ea parte, unde nobis et regnicolis nostris per crebras invasiones ipsorum Turcorum et aliarum cismaticarum nationum multimoda imminabant incommoda, signanterque a parte Regni Rascie taliter rectificare et pacificare studuit, quod abinde dictum Regnum nostrorum et eius regnicole optata pacis tranquillitate fruuntur*” WENZEL 1884. 21–22.)

⁶⁵ KÖRMENDY 1990. 26.

értéke 186,66 gramm,⁶⁶ a forinté 39,51 gramm,⁶⁷ a dukaté⁶⁸ pedig 38,5521 gramm. Ha ezekkel az együttthatókkal elvégezzük a szükséges számításokat, akkor könnyedén összevethetővé válnak az annata-k különféle pénznemben megadott értékei.⁶⁹

TITULUS	IDŐ	ANNATA	SZÍNEZÜS
Váci	1433	400 márka	78,397 kg
Győri	1423	100 márka	19,5993 kg
	1431	60 márka	11,7596 kg
	1431	72 márka	14,1115 kg
	1433	60 márka	11,7596 kg
	1512	125 dukát	4,8190 kg
Pécsi	1430	300 Ft	11,853 kg
	1438	150 Ft	5,9265 kg
	1438	50 Ft	1,9755 kg
	1480	170 Ft	6,7167 kg
Veszprémi	1440	250 Ft	9,8775 kg
Szerémségi	1498	200 dukát	7,7104 kg
Egri	1464	29 Ft	1,1458 kg
	1466	38 márka	7,4477 kg
Erdélyi	1431	32 márka	6,2718 kg
Bácsi	1446	132 Ft	5,2153 kg
Csanádi	1429	80 Ft	3,1608 kg
Nyitrai	1506	75 dukát	2,8914 kg
Zágrábi	1480	70 Ft	2,7657 kg
Boszniai	1428	70 Ft	2,7657 kg
Esztergomi	1520	60 dukát	2,3131 kg
Váradi	1477	45 Ft	1,7779 kg
Kalocsai	1422	30 Ft	0,7593 kg

Prépostok annata-i és színezüst egyenértékük csökkenő sorrendben⁷⁰

⁶⁶ A XII. századi 233,8 grammos márka színezüst egyenértéke (80%-os tisztaságot feltételezve) 186,666 gramm, a XIII–XIV. században használatos 245,5 gramm tömegű márka (ENGEL 1990. 44.) színezüst egyenértéke 195,993 gramm.

⁶⁷ A mindenkori aranyforint tömege 3,5585 g (színarany-tartalma 3,5214 g). HÓMAN 1916. 98–99., 407–408.; ENGEL 1990. 43. A forint színarany-tartalmát beszorozva az arany-ezüst 1:11,22 arányával (FEDELES 2009. 463. 292. jegyzet), megkapható a 39,510108 g színezüst egyenérték.

⁶⁸ A dukát 3,446 g aranyat tartalmazott. BERGHAUS 1986. 1445.; GEDAI 1994. 724.; MNL VI. 827.

⁶⁹ További megfontolást igényelhet, hogy néhány esetben ugyanaz az egyházi tisztség eltérő időpontokban különböző összeget fizetett be annata címén. Feltételezve, hogy a legmagasabb befizetett érték járhatott legközelebb a realitásokhoz, s az alacsonyabb értékek valami zavaró tényező által okozott átmeneti visszaesés jelei, ezért minden prépost és főesperes esetében a legmagasabb ismert érték szerint végeztem el a rangsorolást, de tájékoztatásul feltüntettem az alacsonyabb összegeket is.

⁷⁰ KÖRMENDY 1990. 40. skk

TITULUS	IDŐ	ANNATA	SZÍNEZÜST
Nyitrai	1474	550 Ft	21,7305 kg
Pankotai	1530	400 dukát	15,4208 kg
Barsi	1509	300 dukát	11,5656 kg
	1513	80 dukát	3,0842 kg
Gorica	1422	60 márka	11,7596 kg
Szabolcsi	1517	250 dukát	9,6380 kg
Váskai	1441	43 márka	8,4277 kg
Zágrábi	1429	40 márka	7,8397 kg
Szombathelyi	1502	200 dukát	7,7104 kg
Sásvári	1511	200 dukát	7,7104 kg
Aszuági	1517	200 dukát	7,7104 kg
Krassói	1438	33 márka	6,4678 kg
Küküllői	1439	155 Ft	6,1240 kg
	1439	20 márka	3,9199 kg
Esztergomi	1512	155 dukát	5,9756 kg
Patai	1422	140 Ft	5,5314 kg
	1476	100 dukát	3,8552 kg
Honti	1465	22 márka	4,3118 kg
Varasdi	1431	100 Ft	3,951 kg
	1460	6 márka	1,1760 kg
Pápai	1422	30 Ft	1,1853 kg
	1511	100 Ft	3,8552 kg
Kolozsi	1525	100 dukát	3,8552 kg
Kalotai	1476	63 Ft	2,4891 kg
	1513	100 dukát	3,8552 kg
Csázmai	1421	80 Ft	3,1608 kg
	1426	8 márka	1,5679 kg
Kamarcsai	1441	16 márka	3,1359 kg
Dubica	1422	60 Ft	2,3706 kg
Mosoni	1439	60 Ft	2,3706 kg
Hevesi	1422	12 márka	2,3519 kg
Tordai	1439	12 márka	2,3519 kg
Locsmándi	1422	50 Ft	1,9755 kg
Bácsi	1427	40 Ft	1,5804 kg
Csanádi	1428	8 márka	1,5679 kg
Temesi	1423	30 Ft	1,1853 kg
Pesti	1421	30 Ft	1,1853 kg

Főesperesek annata-i és színezüst egyenértékük csökkenő sorrendben⁷¹

A főpapi jövedelmekhez hasonlóan a prépostok sorrendjében is a középmezőny alján foglal helyet a bács-kalocsai egyházmegye (a két székeskáptalan prépostja a 8. és 15. helyen található)⁷² és a lista hátsó traktusában

⁷¹ KÖRMENDY 1990. 37. skk

⁷² Amennyiben a prépostok jövedelmének összehasonlításakor tekintetbe vesszük, hogy a

(9. helyen) szerepel a csanádi prépost is. Jellemzőnek tűnik, hogy a bácskalocsai egyházmegye (bácsi és kalocsai prépost) együttes préposti annata-ja mintegy duplája a lényegesen nagyobb területű csanádi egyházmegye székeskáptalanának vezetője által fizetett illetéknek.

XV–XVI. század fordulójának népesedési helyzetére utaló adatok

1522-ből fennmaradt a bács-kalocsai egyházmegye tizedjegyzékének Bács, Bodrog és Csanád vármegye nagy részére kiterjedő 10 tizedkerülete (*cultellus*) adatainak részlete.⁷³ Noha az egykori 19 tizedkerület közül csak 10-nek az adatai ismertek, de a fennmaradó 9 közül mindössze az egynek, a Duna-menti szentistváni kerület kapcsán jegyezték fel a dézsmaszedők, hogy azért nem nyújtottak be számadást, mert a kerület teljesen néptelen (*omnino desolatus*) volt, s így a dézsmából semmit sem tudtak behajtani.⁷⁴ A tizedjegyzékek segítségével mintegy 7000 magyar nevű jobbágyi családfő neve és terméseredménye igazolható közvetlenül a mohácsi katasztrófát megelőző évekből a bácskai területeken. A tizedjegyzékben szereplő nevek magyarok, és így bizonyítékul szolgálnak a lakosság magyar volta mellett.⁷⁵

1525. március 31-én II. Lajos király utasította a boszniai káptalant, hogy enyingi Török Bálint és familiárisai, jobbágyai Szabadka elleni hatalmaskodásában résztvevő 1417 (vagy 1430) név és lakóhely szerint felsorolt jobbágyot idézzék meg személyes jelenléte elé.⁷⁶ A névlistából kiderül, hogy a Duna-Tisza köze déli részén élő népesség ekkor (még) magyar volt. A nevek között elvétele találunk szláv hangzásút,⁷⁷ jöllehet Bács megye déli részéből, többek között Futakról és Temeriből is toboroztak jobbágyokat a hatalmaskodásban résztvevő seregbe.⁷⁸ Kétségtelen, hogy a magyar nevek

bács-kalocsai egyházmegye két székeskáptalant tartott fenn, s a bácsi és kalocsai prépost által fizetett annata összegét próbáljuk a fenti listán elhelyezni, akkor sem tapasztalunk nagy eltérést a táblázatban foglaltakhoz képest, hiszen az összevont bács-kalocsai összeg színezüst egyenértéke mindössze 3 grammal múlja felül az erdélyi prépost által fizetett beiktatási illeték ezüst egyenértékét, s ezzel alig kerül egy hellyel előbbre. Érdemi változást annak figyelembe vétele eredményez, hogy a kalocsai prépost évi jövedelmét 1390-ben 80 márkára (színezüst egyenértéke 15,6794 kg), 1398-ban 200 Ft-ra (színezüst egyenértéke 7,902 kg), 1450-ben szintén 200 Ft-ra becsülték. MON. VAT. I/3. 63., 50.; LUKCSICS II. 285. UDVARDY 1992. 29. Vagyis mindhárom esetben az 1422. évi annata alapján megállapítható 60 Ft többszörösére becsülték az évi jövedelmet.

⁷³ Magyar Országos Levéltár DL 37 328., DL 37 004., DL 37 163.; kiadása: SZABÓ 1954. 22–84., a szegedi dézsmakerület jegyzéke: REIZNER 1900. IV. 97–128. A jegyzékbe foglalt gabonadézsmát 1520–1523 között a királyi kincstár nevében (legnagyobb részben a dunai végvárok kapitányainak, tisztjeinek és őrségének fizetésére) szedte be. SZABÓ 1954. 3.

⁷⁴ SZABÓ 1954. 5. Jellemző, hogy – miként a tizedelszámolási iratokból megállapítható – Bodrog megyében is 1520-ban még 7, 1521-ben 6, s 1522-ben már csak 5 dézsmakerület szolgáltatott jövedelmet.

⁷⁵ MÁLYUSZ 2002. 27.

⁷⁶ Magyar Országos Levéltár DF 252 644.; Regesztája: BESSENYEI 1994. nr. 13.

⁷⁷ BLAZOVICH 1996. 60.; BLAZOVICH 1997. 118.

⁷⁸ BLAZOVICH 1999. 38. (2002. 111.)

között voltak elmagyarosodott, sőt talán el sem magyarosodott délszlávok is, egészében véve mégis nyilvánvaló, hogy a parasztok túlnyomó többsége magyar nemzetiségű volt. Ezt támasztják alá a jellegzetes magyar névadást tükröző keresztnévek is.⁷⁹ Pedig ez a terület akkor már 120–130 éve szenvedte a Duna mellé felnyomult török hódító hatalom portyázó seregeinek csapásait! Mégis a Bácska magyar lakossága csak a mohácsi csatát követő zavaros időkben kezdett el fogyatkozni.⁸⁰

NÉV	TELEPÜLÉS MEGHATÁROZÁSA	SZÁM
Thelek	Telek / Sivac helyén/ (Bács m.)	85
Kamaras	Kamarás /Sivac mellett D-re/ (Bács m.)	48
Pachyr	Pacsér, Pačir (Bodrog m.)	104
Baymok	Bajmok, ~ (Csongrád m.)	59
Gergy	Györgyén, Đurđin (Csongrád m.)	98
Bwdakwth	/Budakút, Pačir és Đurđin környékén/	26
Napffen	Napfény/ Đurđin mellett/ (Csongrád m.)	65
Chonthaffeyer	Csantafejér, Čantavir (Csongrád m.)	64
Wywaros	Újváros /psz. Bačka Topola mellett -ra/	119
Hymeseghaz	Himesegyház /Emušić, Bajša mellett/ (Bács m.)	21
Okoor	Okor /Stara Moravica mellett DDK-re/ (Bács m.)	89
Kerekegghaz	Kerekegyház /Stara Moravica és Bajša között/	62
Bela	Béla /Bačko Gradište mellett/ (Bács m.)	106
Adwar	Udvard /Turija mellett/	7
Rekeztwr	Keresztúr /Bački Brestovac helyén/ (Bács m.)	6
Fwthog	Futak, Futog (Bács m.)	136
Iregd	Iregd / Bačko Gradište vidékén/ (Bács m.)	35
Bether	Botra, Bačko Gradište mellett É-ra	25
Themery	Temerin, Temeri (Bács m.) (Bács m.)	18
Mortalos	Mortályos /Temerin mellett/ (Bács m.)	26
Zenthandras	Szentandrás /Bačko Gradište mellett/ (Bács m.)	32
Kysbach	Kisbács /Bačko Gradište és Temerin között/	32
Orbaaz	Verbász, Vrbas (Bács m.)	69
Wassaroskwrt	Vásároskürt /Bački Petrovac mellett/	73
Zenthpethewr	Szentpéter /Despotovo mellett/ (Bács m.)	5
Zenth Iwan	Őrszentiván (Despotovo) (Bács m.)	10

Szabadka elleni hatalmaskodásban résztvevő bácskai jobbágyok⁸¹

Négy falu esetében arra is alkalom kínálkozik, hogy egybevegyük az 1522. évi tizedjegyzék és a Szabadka elleni hatalmaskodásról számot adó 1525. évi oklevél jobbágynévsorát.

Az 1522. évi tizedjegyzék és a hatalmaskodásban résztvevő jobbágyok névsora nagyfokú egyezést mutat, tehát kölcsönösen erősíti egymást.⁸²

⁷⁹ ENGEL 1995. 355.

⁸⁰ SZEKERES–RICZ 1998. 106.

⁸¹ ENGEL 1995. 358–364.

A nevek számát tekintve kimutatható mintegy 9%-os eltérés bőven megmagyarázható az eltérő forrástípusokból fakadó torzítással is: hiszen a földesúr és familiárisai által szervezett hatalmaskodásban nemcsak a család-fők vehettek részt, de szép számban verődhetek hozzájuk a fegyverforgatásra már képes, vállalkozó szellemű, ugyanakkor önálló családot még nem alapított ifjak is.

FALU	1522	1525
Kisbács	14	32
Mortályos	27	26
Temerin	21	18
Szentandrás	37	32
<i>Összesen:</i>	99	108

Az 1522. és 1525. évi forrásban szereplő falvak adatai

Ha nem pusztán a személynevek számát, de a konkrét személynevek egyezését vizsgáljuk, akkor is nyugtázható a források egybevetése: a teljes neveknek hozzávetőleg fele egyezik meg a három esztendő eltéréssel készült forrásokban. Ez az arány első tekintetre talán kevésnek tűnik. Figyelembe kell azonban venni, hogy a tizedjegyzék készítői a jobbágyok azonosítására ekkor még többnyire megelégedtek a keresztnév és a lakóhely írásbafoglalásával, így a családnév szerepeltetése esetleges és meglehetősen képlékeny, gyakorta változó volt.⁸³ Ha figyelembe vesszük, nemcsak a teljes, de esetenként akár csak a keresztnévek egyezését is, akkor mintegy 75–80%-ra javul a feltehető egyezések aránya. Ilyen megfontolások alapján az 1522-es tizedjegyzék és az 1525. évi oklevél névsora a bácskai lakosság megdöbbentő mértékű tartósságára utal.

Vincenzo Guidoti velencei követ 1525-ből származó jelentése⁸⁴ alapján az első táblázatban szereplő adatok nyerhetők a mohácsi csatavesztést közvetlenül megelőző esztendők egyházi jövedelmi viszonyairól, azon keresztül pedig bizonyos mértékig a demográfiai állapotokról. Két esetben közvetlenül is leellenőrizhetők a velencei követ adatai. Bakócz Tamás egri püspök számadáskönyve szerint 1493-ban az egri püspökség bevételei a rendes forrásokból 19.698, 1495-ben pedig 19.926,5 Ft-ot tettek ki, míg a rendkívüliekkel együtt 20.048, illetve 26.840 Ft-ot.⁸⁵ A veszprémi püspökség készpénzbevétele az 1524. évi urbárium alapján, 5–6000 Ft-ra tehető, s körülbelül ugyanannyira a terményekből értékesíthető, úgyhogy az egész

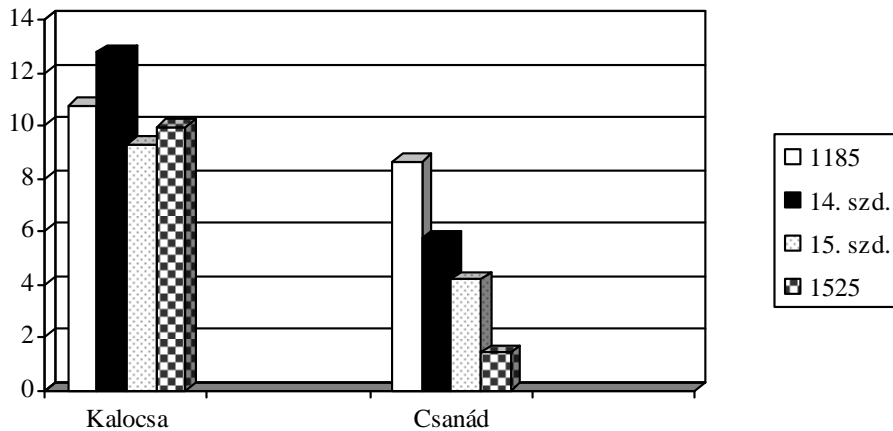
⁸² A négy falu közül egyedül Kisbács 1522-es (14 fő) és 1525. évi (32 fő) adatai között mutatkozik érdemleges különbség. Ennek az eltérésnek pontos indoka még ismeretlen.

⁸³ Dézsmalajstromaink névalakjai még átmeneti állapotot tükröznek a ragadvány- és az öröklődő családnévek között, de mindenesetre az öröklődés folyamatának végső stádiumában, a névcserék egyre fogyatkozó lehetőségeivel. SZABÓ 1954. 12.

⁸⁴ MÁLYUSZ 1971. 181. (2007.² 172.); FÜGEDI 1974. (2004.²) 119.; FEDELES 2009. 448.

⁸⁵ KERESZSY 1910. 27.; BARTA–BARTA 420.

jövedelme megegyezik a követ 10–12.000 Ft-os becslésével.⁸⁶ Ezek alapján már Mályusz Elemér is elismerte „A becslés forrásértéke ugyan bizonytalan...a jövedelmeknek a XIV. század óta bekövetkezett megduzzadását azonban, még ha az egyházmegyék közti különbséget nem is pontosan fejezi ki, kellőleg érzékelteti.”⁸⁷

A bács-kalocsai és csanádi egyházmegye részesedése főpapi jövedelmekből (%)

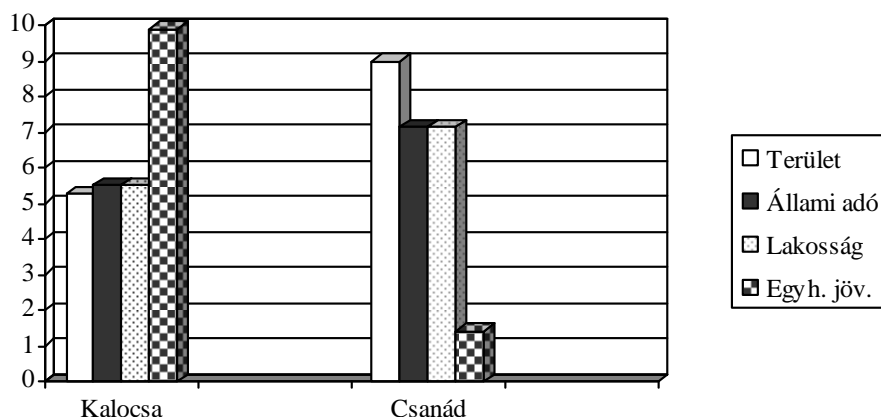
Ha végigtekintjük a kalocsai és csanádi egyházmegyék XII. század vége és 1525 közötti időszakban elért részesedését az összes hazai főpap jövedelmén belül, akkor látható, hogy miközben a kalocsai főpap részesedése kisebb ingadozásokkal lényegében változatlan maradt a több, mint három évszázad alatt, a csanádi püspök részesedése azonban a III. Béla korabeli 8,62%-ról 1,42%-ra, vagyis kevesebb mint 1/6-ára (!) szorult vissza.⁸⁸ Olyan

⁸⁶ Magyar Országos Levéltár DF 276 080.; nyomtatásban: KREDICS–SOLYOSI 21–110. Elemzése: HOLUB 1941–1942. 303. (1943. 37.); KARLINSZKY 2008. 37-66.

⁸⁷ MÁLYUSZ 1971. 181. (2007.² 172.) Fügedi Erik az ún. Hipolit- vagy modenai kódexek 1487-1491., 1493-1495. évi adatai alapján 25000 Ft-ban határozta meg az esztergomi érsek késő középkori bevételeit. FÜGEDI 1960. 536. (1981. 207.); FÜGEDI 1974. (2004.²) 119. Ez a korrekció némiképp javítja a bács-kalocsai és csanádi egyházmegyék 1525. évi arányát az ország főpapi jövedelmeiben: Kalocsa részesedése 10,4%, Csanádé pedig 1,49%-ra emelkedik.

⁸⁸ A Barta-testvérek által 1993-ban javasolt ¼ mértékű csökkentés a III. Béla korabeli jegyzék jövedelemértékein országos érvényű, így az nem befolyásolja az egyházmegyék egymáshoz viszonyított arányát. BARTA–BARTA 422. Ezt a korrekciós javaslatot – bár a bizonyítását számos probléma terheli – a hazai középkorász szakmai közvélemény elfogadta. Magam, amíg megnyugtató módon be nem bizonyosodik ennek a csökkentésnek jogossága, olyan módszert követek a XII. századi és a késő középkori főpapi jövedelmek egybevetésekor, amely független a középkor különböző évszázadaiból fennmaradt egyházi jövedelmek abszolút értékétől, illetve csak az egyidejű egyházi jövedelmek abszolút értékét veti össze, s így a színezüst egyenérték helyett a XII., XV. és XVI. századi arányokat és a rangsorban elfoglalt helyezést hasonlítom össze ahhoz, hogy az egyházmegyék anyagi viszonyaiban végbemenő változásokat, az egyházi bevételek regionális megoszlásának változását kimutathassam.

katasztrofális zuhanás ez, amelynek háttérében nem elegendő pusztán gazdasági átrendeződést (az ország más vidékeihez képest a régió egészének gazdasági súlyának csökkenését, a tizedköteles gabona és szőlőtermelés helyett a tizedmentes állattenyésztés túlsúlyát, valamint a szintén tizedmentes kézműipari és kereskedelmi tevékenységek szerepének növekedését) feltételezni,⁸⁹ a tizedfizető lakosság tragikus csökkenése is valószínűsíthető.

A bács-kalocsai és csanádi egyházmegyék részesedése 1522/1525 körül (%)
XV–XVI. század fordulójára vonatkozó demográfiai kalkuláció

Ha a kalocsai és csanádi főpap késő középkori jövedelmeit összevetjük a régióból kimutatható állami adók részesedésével, akkor ismét több fontos adalék is nyerhető a Dél-Alföld demográfiai és etnikai viszonyairól. Hiszen miközben a kalocsai egyházmegye területének megfelelő arányban részesedett az állami adó megfizetéséből, addig annál lényegesen nagyobb mértékben vette ki részét a katolikus egyház jövedelmeiből. Ezzel szemben a csanádi egyházmegye területéhez képest némiképp kisebb hányadban járult hozzá az állami adók megfizetéséhez, a katolikus püspök jövedelmét pedig megdöbbentően csekély mértékben gyarapította. Míg a csanádi egyházmegye az ország területének 9%-át tette ki, az állami adók 7,16%-át szolgáltatta be, az egyházi jövedelmekhez azonban alig 1,42% erejéig járult hozzá. Az állami és egyházi adókból elért részesedés közötti különbség szemléletesen mutatja, hogy a délkelet-alföldi területek nem voltak ugyan elnéptelenedettek a XVI. század első évtizedeiben (hiszen népességük az állami adót megfizette), a területen található lakosság azonban vagy olyan gazdasági tevékenységet folytatott (pl. marha vagy lótenyésztés, kézműipar, kereskedelem), amely tized szempontjából mentességet élvezett, vagy nem a latin rítusú egyház előírásait követte, így egyházi adóival nem annak bevételeit gyarapította. Esetükben jó eséllyel a török elől beköltözött

⁸⁹ KOSZTA 2000. 47.

szerb, kisebb arányban pedig oláh menekülteket kereshetünk. Ahogy Szentkláray Jenő már 1898-ban megfogalmazta: „A katolikus egyháznak a délkeleti vármegyékben gyengülése egyjelentésű volt az ország déli véghatárainak elmagyartalanításával, azaz a magyar államérdekek legfőbb veszélyeztetésével.”⁹⁰ Jól egybecseng a bács-kalocsai és csanádi egyházi jövedelmekből kikövetkeztetett demográfiai, etnikai helyzet a különféle XV. századi okleveles adatokkal, amelyek a dél-alföldi régiónak a keleti felében nagyszámú újonnan betelepült idegen etnikumú jövevényről tesznek tanúságot.⁹¹

MEGYE	REKONSTRUÁLT PORTASZÁM A SZERZŐK SZERINT				
	MOLNÁR KÉT MÓDSZERE* (1949)		SZABÓ (1963)	FÜGEDI** (1982)	1522-ES ADÓ ALAPJÁN#
Arad	4782,4	4128,8	4155	4013	6325
Bács	4050,4	4742,4	5196	3530	4554,1
Békés	1342	3816,8	1617	2610	3187,9
Bihar	6539,4	12027,6	8316	6243	14707,2
Bodrog	2745	4607,2	3372	3530	3074
Csanád	2574,5	5548,4	3218	2610	8177
Csongrád	1098	4695,6	1370	1956	2024,1
Temes##	12346,4	12355,2	10589	11085	5060,2
Torontál	683,2	2043,6	862	1956	635,1
Zaránd	5392,4	4867,2	4674	3068	6072,1
Összesen	41.553,4	58.846,4	43.369	40.601	58.816,7

A dél-alföldi megyék rekonstruált portaszámai⁹²

A középkorvégi Magyarország népességszámát Ernuszt Zsigmond kincstartó 1494–1495. évi számadáskönyvében fennmaradt adóösszesítések alapján határozzák meg, hiszen ezek megadják az egyes megyék adóegységeinek számát.⁹³ Sajnos az adójegyzékekből hiányzik 14, zömében alföldi megye adata. Az 1494–1495. évi jegyzék hiányzó adatainak pótlására –

⁹⁰ SZENTKLÁRAY 1898. I. 48.

⁹¹ MÁRKI 1892. 496–503.; BOROVSKY 1896. I. 113–158.; TURCHÁNYI 1906. 317–323.; SZAKÁLY 1991. 13–18.; ROKAY 1991. 51–62.; BLAZOVICH 1997. 118–120.; BLAZOVICH 1999. 35–41. (2002. 109–115.); KRISTÓ 2003/b. 111–115., 201–218.; PETROVICS 2008. 51–52.; PETROVICS 2010. 320–324.

* Az első, amelyet a megyéknél használt, helységenként 12,2 viszonyszámot vett fel a második oszlopban pedig a kiváltságolt területeknél alkalmazott 100 km²-enként 104 porta számítása olvasható.

** A Fügedinél olvasható tiszta megyei adójövedelemhez hozzáadva a kezelési költség.

A Werbőczy-számadás bevételeiből egy portára 75 dénárt számítva, ezt megyénként 52,7%-nak véve.

Csánkinál, és öt követve Molnárnál, Szabónál és Fügedinél Temes megyébe van foglalva a Szörényi bánság is.

⁹² KUBINYI 1986. 282.

⁹³ Kiadásuk: ENGEL 1797. 20–39., 130–150.

Kubinyi András példája nyomán – felhasználható az 1522. évi, az ún. négy országos kincstartó által 26 vármegyéből beszedett királyi adót tartalmazó Werbőczy-féle számadás,⁹⁴ amelyben a 14 hiányzó megye közül 10 megye portaadatait találjuk meg. Maradt még 4 olyan megye (Keve, Krassó, Szerém, Valkó), amely sem az Ernuszt-féle számadásban, sem az 1522. évi elszámolásokban nem szerepel, de analógiák segítségével könnyen rekonstruálhatók a késő középkori adataik.⁹⁵

MEGYE	TERÜLET (KM ²)	MINIMÁLIS		MAXIMÁLIS	
		NÉPESSÉG (FŐ)	NÉPSŰRŰSÉG (FŐ/KM ²)	NÉPESSÉG (FŐ)	NÉPSŰRŰSÉG (FŐ/KM ²)
Arad	3423,67	35.100	10,3	39.885	11,7
Bács	5721,42	53.710	9,4	61.035	10,7
Békés	3062,98	30.000	9,8	34.090	11,1
Bihar	11727,59	129.625	11,1	147.300	12,6
Bodrog	2555,69	27.415	10,7	31.155	12,2
Csanád	5647,54	70.610	12,5	80.240	14,2
Csongrád	4793,74	37.215	7,8	42.290	8,8
Temes	7010,90	50.660	7,2	57.570	8,2
Torontál	1373,51	6.900	5	7.840	5,7
Zaránd	5690,18	54.780	9,6	62.250	10,9
Összesen	44080,53	496.015	11,25	563.655	12,78
Országos átlag	307.178,71	2.911.190	9,5	3.307.225	10,8

A dél-alföldi megyék rekonstruált lélekszáma Kubinyi András szerint⁹⁶

Az 1522-es ún. Werbőczy-jegyzék adatai alapján az Alföldön valamivel magasabb volt az adóegységek száma a XV. század végén, s így az Alföld aránya az ország adófizető népességében jelentősebb volt, mint ahogyan azt korábban gondolta a szakirodalom.⁹⁷ Vagyis az 1986-ban közzétett adatok alapján kevésbé volt katasztrofális a 10, többségében dél-alföldi megye területének XV–XVI. század fordulóján mutatkozó népesedési helyzete. Hiszen mind a minimálisan, mind a maximálisan megállapított lélekszám alapján számolt népsűrűségi mutató eléri vagy meghaladja az országos átlagszámot. Igazán lesújtó kép inkább csak Csongrád, Keve,⁹⁸ Krassó,⁹⁹ Temes és Torontál megyék esetében mutatkozik. Ezeken a

⁹⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattár Litterae et epistolae originales 29. 86–89.; DF 283 468.; C. TÓTH 2010. 241–242.

⁹⁵ KUBINYI 1996. 136.; KUBINYI 1997. 93. Kubinyi 1986-ban közzétett módszerét elfogadta: FÜGEDI 1992. 36.

⁹⁶ KUBINYI 1996. 157–158.; KUBINYI 1997. 109–110.

⁹⁷ KUBINYI 1986. 282.

⁹⁸ Területe 4.931,45 km², analógia segítségével megállapított minimális lélekszáma: 9.480 fő, minimális népsűrűsége: 1,9 fő/km², maximális lélekszáma: 10.775 fő, maximális népsűrűsége: 2,2 fő/km². KUBINYI 1996. 157.; KUBINYI 1997. 109.

⁹⁹ Területe 5.268,03 km², analógia segítségével megállapított minimális lélekszáma: 35.570 fő, minimális népsűrűsége: 6,8 fő/km², maximális lélekszáma: 40.420 fő, maximális népsűrű-

területeken azonban valóban az országos átlagtól nagymértékben elmaradó népesség állapítható meg az ismert adójegyzékek alapján.¹⁰⁰

A török pusztítások demográfiai hatása

Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius 1526. március 5-i követjelentése értékes adalékot őrzött meg az utókor számára a XVI. század első évtizedeinek dél-alföldi népesedési helyzetéről: „A kalocsai érsek egyházmegyéjében gyakran megtörténik, hogy a törökök asszonyokat is elhurcolnak fogságba,

sége: 7,8 fő/km². KUBINYI 1996. 157.; KUBINYI 1997. 109.

¹⁰⁰ Az 1990-es évtizedben Blazovich László nemcsak a magyar etnikum katasztrofális mértékű bánati pusztulását feltételezte a XV. század végére, de egyenesen a magyar közigazgatás megszűntéről cikkezett: „A 14. század utolsó évtizedétől az állandósuló török támadások, illetve a magyar ellencsapások nyomán a vidék magyar lakossága a déli részeken felmorzsolódott. A Temesköz déli részén a megyeszervezet is elhalt. Jól mutatja ezt Ransanus említett munkájában [A magyarok történetének rövid foglalata] a korabeli megyék leírása. A szerző gondosan – nyilván az udvari emberek segítségével – számba vette a hazai megyéket, mindössze Zólyom, Kishont és Kraszna megyék, valamint a Kunság, Jászság mellett Keve és Krassó megyék nem szerepelnek a listájában. Az előzőek kifejejtésének magyarázatául szolgál egyrészt kis területük és jelentéktelenségük, másrészt az, hogy a Jászság és Kunság nem tagozódott a megyeszervezetbe, ám az egymás mellett lévő Keve és Krassó megyék nevének elhagyása azt mutatja, hogy e fontos határmegyék létezésének emléke sem élt már az udvari emberek fejében. BLAZOVICH 1997. 118.; BLAZOVICH 1999. 35. (2002. 109.); BLAZOVICH 2008. 328. Újabban Csukovits Enikő tisztázta, hogy Ransanus felsorolásából a szűkebb értelemben vett magyarországi megyék közül „mindössze” Kraszna, Keve és Krassó hiányzik. De egyúttal tisztázta Ransanus hiányainak okát is: „Munkája országleíró részét nem a magyarországi megyék számbavételére készítette – elsősorban a legjelentősebb városokat, egyházi emlékeket, természeti ritkaságokat akarta ismertetni, ha úgy tetszik, középkori turistakalauzt írt. A megyék ebben a rendszerben csak az információk rendezését biztosították, s innen nézve a látnivalókban nem igazán dúsuló Kraszna, vagy a török pusztításnak legjobban kitett Krassó és Keve megyék hiánya szinte természetes.” CSUKOVITS 2010. 105. Ilyen összefüggések közepette pedig Keve és Krassó megyék kihagyásából – a török által okozott népességvesztés figyelembe véve – sem következik a magyar etnikum és a megyei szervezet teljes megsemmisülése, valamint emlékeinek elfeledése. Amint arra Csukovits is felhívta a figyelmet, a XV–XVI. századi hivatali vagy törvénykezési emlékek azt bizonyítják, amennyiben a megyék lajstromba vételére kormányzati, hadügyi vagy adó-elszámolási célból kerül sor, minden érintett megye szerepelt az összeírásokban, vagyis egyetlen megye sem számított ismeretlennek. CSUKOVITS 2010. 107–108. Nem is számíthatott volna, hiszen a magyar megyeszervezet ekkor már közel félévezredes múltra tekinthetett vissza. A központi hatalom a megye intézményén keresztül érvényesítette akaratát, különböző igényeit, az adóbehajtástól a hadseregállításig, s a megye adta a nemesség országgyűlési képviselőjének kereteit is. TRINGLI 2009. 501–505. Egyébként pusztán amiatt, mert Ransanus megyefelsorolásából Keve és Krassó hiányzik, azért sem következtethetünk ezek XV. századi teljes megsemmisülésére, mert Krassó megye nem tűnt el teljesen az írott forrásokból, szerepel II. Ulászló király 1507. évi gersei Pethő János, György és Ferenc számára az előző évben kiadott okleveleket átíró és megerősítő oklevelében. HAZAI V. nr. 259. Vagyis a királyi udvarban nemcsak az 1480-as évtized végén, de mintegy húsz esztendővel később is tudtak a déli határmegyék létezéséről és fekvéséről, s – miként Pesthy Frigyes fogalmazott – „Krassó vármegyének létele még 1507. évben hitelesen van bizonyítva”. PESTHY 1880. 400.

hogy otthon feleségül vegyék őket. Ezeket az asszonyokat magyar férjük nem tudja többé visszahozni, mert a törökök semmi pénzért nem engedik vissza a magyar asszonyokat, úgyhogy hozzátartozóik néha még azt sem tudják meg, hogy hol vannak, sem pedig hírt nem tudnak felőlük szerezni; másokról viszont tudják, hogy hol vannak, s a török ki is adná őket, de rokonaik oly szegények, hogy nem tudják a váltságdíjat megfizetni. Ezeknek a fogoly asszonyoknak magyar ura még fiatal, s panaszkodik, hogy nem tud feleség nélkül élni, éppígy az asszonyok, kiknek uruk esett a török fogságába. Öföistelendősége, mint az emberek lekipásztora, nem akar helytelen dolgot cselekedni, s nem akarja megengedni, hogy az így özvegyiségre jutott házasságok újból házasságot kössenek, mert ez tiltott dolog, jóllehet a plébánosok már megkötöttek egypár ilyen házasságot. Ezért a Szentszéktől kér tanácsot, s aszerint fog cselekedni, amint Róma határoz.”¹⁰¹ A török fogsággal szétszakított házasságok jelentős demográfiai pusztítással jártak, hiszen születések ezrei (talán tízezrei) maradtak el a keresztény előírásokhoz ragaszkodó szigorú előírások, vagyis az újraházasodás demográfiai nyereségétől való tartózkodás miatt.

Nem haszon nélküli részletesebben is megvizsgálni az 1522. évi, ún. Werbőczy-jegyzék megyénkénti értékeit. A 26 vármegye között megtaláljuk a bács-kalocsai és csanádi egyházmegyék 7 vármegyéjét: a Csanád a 2., Torontál a 3–4., Arad az 5., Temes a 9–10., Bács a 12., Bodrog a 17. és Csongrád a 19. helyen szerepel a befizetett adó összege alapján. Vagyis a török pusztításoknak már 130 éve ellenálló, mégis újabb és újabb portyákat elszenvedni kényszerülő dél-alföldi megyék meglepően magas állami adót fizettek 1522-ben. Ez pedig egyértelműen a régió lakottsága melletti érv. Ugyanakkor arra is bizonyosággal szolgál, hogy a török veszedelemnek leginkább kitett, azt sorozatosan a saját bőrén megtapasztaló dél-alföldi lakosság meglepően magas arányban finanszírozta a déli határvédelmet. Elég csak arra figyelni, hogy a dél-alföldi megyék közül akár Csanád, akár Torontál vagy Arad vármegye önmagában több állami adót fizetett, mint a lista végén szereplő hét (többnyire északnyugat-magyarországi) vármegye együttesen.¹⁰² Utóbbi különösen alacsony adatok alapján már Mályusz Elemér felvetette, hogy a Werbőczy-jegyzékben szereplő „összegek a porták legkisebb számát fejezik ki. Azt tehát, hogy az legalább annyi volt, amennyire vissza lehet következtetni, de egészen biztosan még több.”¹⁰³

¹⁰¹ KATONA 1976. 110. (1979.² 189–190.; 1987.³ 110.); SZABÓ 2006. 27.

¹⁰² Arra már Kubinyi András is felhívta a figyelmet 1986-os munkájában, hogy Közép-Szolnok (24,9%), Komárom (18,5%), Nógrád (9,1%), Pozsony (9%) és Zólyom (3,8%) megyék 1522. évi adóösszege elenyésző ugyanezen megyék 1495. évi adójához képest. Ilyen alacsony értékekkel egyszerűen nem lehet számolni, hiszen a szomszédos megyéknél jóval magasabb az átlag. KUBINYI 1986. 280. 11. jegyzet A radikális eltérésekre részben magyarázatot is talált: a dunántúli és Duna-melléki megyék számadásai csak egy bizonyos időpontra bejutott adókat tartalmaznak. KUBINYI 1986. 279. 2. jegyzet

¹⁰³ MÁLYUSZ 2002. 25.

N ^o	MEGYE	ÖSSZEG (Ft)	ARÁNY (%)
1.	Bihar	5813	13,59
2.	Csanád	3232	7,56
3-4.	Torontál	2600	6,08
3-4.	Nyitra	2600	6,08
5.	Arad	2500	5,85
6-7.	Zaránd	2400	5,61
6-7.	Hont	2400	5,61
8.	Heves	2380	5,56
9-10.	Temes	2000	4,68
9-10.	Gömör	2000	4,68
11.	Szatmár	1950	4,56
12.	Bács	1800	4,21
13.	Szabolcs	1786	4,18
14.	Trencsén	1500	3,51
15.	Pest	1386	3,24
16.	Békés	1260	2,95
17.	Bodrog	1215	2,84
18.	Külső-Szolnok	1132,5	2,65
19.	Csongrád	800	1,87
20.	Túróc	500	1,17
21.	Közép-Szolnok	488	1,14
22-24.	Pozsony	300	0,7
22-24.	Komárom	300	0,7
22-24.	Kraszna	300	0,7
25.	Nógrád	85	0,19
26.	Zólyom	40	0,09
Megyék összege		42.767,5	100

Werbőczy István elszámolása a behajtott állami adóról¹⁰⁴

Az 1522. évi ún. Werbőczy-féle jegyzéknek az 1494–1495. évi Ernuszt Zsigmond számadásából hiányzó 14 alföldi vármegye adatának pótlására történő felhasználásakor figyelembe kell vennünk az 1494 és 1522 közötti három évtizedben a dél-alföldi régióban lezajló népesedési folyamatokat. Kubinyi András 1986-os munkájában mindössze az országos (központi hatalom és adminisztráció hanyatlásából eredő) tendenciákat vette figyelembe.¹⁰⁵ Pedig a központi hatalom gyengülésével egyes ország-részekben az átlagosnál gyorsabban mentek végbe a katasztrofális folyamatok. Különösen is számolnunk kell az 1514-es Dózsa-féle parasztlázadás akár 40.000 főt is elérő pusztítását.¹⁰⁶ Hiszen a dél-alföldi régióban –

¹⁰⁴ C. TÓTH 2010. 241–242.

¹⁰⁵ Az 1522-es Werbőczy-jegyzék 16 megyéje közül mindössze 11-nek vette figyelembe az 1495. évi adóját, s ezek alapján állapította meg, hogy egy-egy megyében 1522-ben átlagosan az 1495. évinek 52,7%-át hajtották be. KUBINYI 1986. 281.

¹⁰⁶ BODOR 1914. 6.

részben az 1510–1511 közötti éhínség utóhatásaként, másrészt a tragikus közbiztonság miatti kilátástalanság által hajtva – a nyomorgó jobbágyok jelentős része csatlakozott a felkelőkhöz,¹⁰⁷ s a földesurak többnyire szerb eredetű végvári katonasággal támadtak a falusi népességre, hogy megfékezzék azok pusztításait, így a harcok jelentős része Bácskában és Bánságban zajlott.¹⁰⁸ A parasztlázadás dél-alföldi borzalmait átélő Verancsics Antal beszámolója szerint különösen kegyetlen pusztítások jellemezték ezeket a harcokat.¹⁰⁹ Bonyolítja a számítást, hogy éppen az 1522. esztendőben – tehát a Werbőczy-jegyzékben fennmaradt adószedés idején rabolta végig a Temesvidéket egy török sereg,¹¹⁰ átmenetileg csökkentve Temes, Torontál, Keve és Krassó megye adatát.¹¹¹ Feltehető, hogy az 1495 és 1522 között lezajlott népesedési tragikus folyamatok, valamint a központi hatalomnak a Mátyás király halála utáni züllése jelentős mértékben vetette vissza a dél-alföldi megyék adófizetési gyakorlatát. Így pedig az 1522. évi jegyzék adataiból az

¹⁰⁷ GYÉMÁNT 2004. 214.

¹⁰⁸ GYÉMÁNT 2005. 82.

¹⁰⁹ „Az rácok kezdik mind az egész Bács és Bodrog megyét égetni, mert az szegénység, ki féltében, ki pedig szabad akarat szerint mind keresztesé lett vala...[Hajszentlőrinc ostromáról] csak Isten mondhatná számát, mennyi ezer lelket ölének, kiket szénnel megégetének.” VERANCICS 1857. 7. BARTA–FEKETE NAGY 1973. 148. „Bács megyében egy sárközi származású nemes ember volt a felkelés lelke: Nagy Antalnak hívták a parasztvezért, ki a Bácskát lángba borította...mind az egész Bodrog vármegyét, Bács vármegyét feldúlá, égeté, valahol nemes háza vala, sok vitézlő népet ölete, karóra vonata nagyon sok nemes embereket... Ez rácok az időben annyi vérontást, dúlást, fosztást tőnek Bács és Bodrog megyében, egyéb tartományokban szegény népet, apró gyermekeket, leányzókat, asszonynépeket, férfiakat vágának le, hogy az Heródes király idejében lett ismét egyszer olyan nagy vérontás.” ÉRDUJHELYI 1899. 114–115.

¹¹⁰ GYÉMÁNT 2004. 215.

¹¹¹ Tovább tényezők is nehezítik az 1522. évi Werbőczy-jegyzék adatainak felhasználását, az 1495-ös Ernusz-jegyzék hiányainak pótlását. Mivel 1522-ben nem 1 Ft, hanem mindössze 75 dénár volt a behajtott rendkívüli hadisegély, az adó összegének családokra, illetve háztartásokra történő átszámítása során nem mellékes a pillanatnyi dénár-forint árfolyam. Már pedig az általános gyakorlattól eltérően épp 1521 őszétől jelentős változások történtek ezen a területen is: felére csökkentették a dénár ezüsttartalmát. Ez azt eredményezte, hogy 1522–1523 folyamán egyes esetekben akár 170 dénárt is kértek egy forintért. HERMANN 1975. 310., 325. Szerémi György beszámolója szerint: „Megkezdtek a dénárokat verni, csak rozszat. Ebből a királynéi pénzből ötöt adtak Mátyás király egy dénárjáért, végül pedig csak harminckettőt tízéért...Mindenki ezüstjéért a németek által vert azonos súlyú pénz kapott, de a pénzverésnél egy márka vörösrézhez csak egy pizéta színezüstöt adtak. És a pénzt kiadták a parasztokhoz, akik szegények nem értékelték hozzá...És azt a pénzt értéktelennek tartották; és forgalomban maradt egészen négy évig. Azután, hogy ezt látták a német és magyar kereskedők, beváltáskor a régi jó értékű egy forintért a királynéi pénzből százötvenet adtak, s ugyanígy számoltak a német áruk vásárlásánál.” SZERÉMI 1961. 98. (1979. 117.) Ha ezt is megpróbáljuk figyelembe venni, akkor az 1522. évi adójegyzék forintban megadott összegei valójában lényegesen több családra utalnak, mint azt korábban a kutatás gondolta. A jelenleg ismert források alapján megnyugtatóan ezt a kérdést sem lehet lezárni, így azonban a Werbőczy-jegyzékből a megyék pontos lélekszáma következtetni föltöbb kockázatos vállalkozás.

1495-re feltételezhetőnél mindenképpen lényegesen alacsonyabb lélekszámú népesség képe rajzolható meg.

Összegzés

A dél-alföldi területekre vonatkozó helynévi, régészeti adatok, valamint a III. Béla korabeli egyházi jövedelmek segítségével a régió Árpád-kori lakosságát az országos átlagot elérő (akár azt meg is haladó) népsűrűségűnek és döntően magyar etnikumúnak határozhatjuk meg. Majd a XIII. század közepétől egyre jelentősebb mértékben mutathatók ki más etnikumok tagjai is (kunok, oláhok, szerbek, bolgárok). A magyarság csak Bácska területén őrizte meg szinte kizárólagos szerepét egészen a XVI. század elejéig, a Tiszántúl déli megyéiben lényegesen visszaesett a magyarság részaránya, s ezzel párhuzamosan egyre magasabb arányt értek el a török elől menekülő nemzetiségek. De a XIV–XVI. századra vonatkozó források hiányosságai, illetve adataik megbízhatatlansága folytán pontos korabeli lélekszámok kiszámítása nem lehetséges, és a folyamatok megyéken belüli lefolyása nem határozható meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- ÁMTF – GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Budapest 1963–1998.
- ÁUO – WENZEL Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. Pest, Budapest 1860–1874. I–XII.
- HAZAI – Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: NAGY Imre – PAUR Iván – RÁTH Károly – VÉGHÉLY Dezső. I–V. Győr 1865–1873, IPOLYI Arnold – NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső. VI–VIII. Budapest 1876–1891.
- KÖRMENDY 1990 – KÖRMENDY József (szerk.): Annatae e regno Hungariae provenientes in archivo secreto Vaticano, 1421–1536. (A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annátái, 1421–1536). Budapest 1990.
- KREDICS–SOLYMOSI – KREDICS László – SOLYMOSI László: A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma. Urbarium episcopatus Vesprimiensis anno MDXXIV. (Új Történelmi Tár 4.) Budapest, 1993.
- KRISTÓ 1994/b – KRISTÓ Gyula (szerk.): Kun László emlékezete. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5. Szeged 1994.
- MON. VAT. – Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. Tom. I. Ser. 1–4. Budapest 1885–1891.
- RATIONES – FEJÉRPATAKY László (szerk.): Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai (1281–1375). (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár) Tom. I. Ser. 1. Budapest 1887.
- ORTVAY 1891 – ORTVAY Tivadar (szerk.): Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Budapest 1891.

- SZABÓ 1954 – SZABÓ István: Bács, Bodrog és Csongrád megyék dézsmalajstromai 1522-ből. Budapest 1954.
- THEINER 1860 – THEINER, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Roma 1860.
- TÓTH 2010 – C. TÓTH Norbert: Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50. Budapest 2010.
- VERANCSICS 1857 – VERANCSICS Antal: Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius. In: Szalay László (szerk.): Verancsics Antal összes munkái. Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae Historica II/3. Pest 1857. II. 3–119.
- WENZEL 1884 – WENZEL Gusztáv: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. Történelmi Tár (1884) 1–31.

Feldolgozások:

- BARTA–BARTA – ifj. BARTA János – BARTA Gábor: III. Béla király jövedelmei. Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről. Századok 127. (1993) 413–449.
- BARTA–FEKETE NAGY 1973 – BARTA Gábor – FEKETE NAGY Antal: Parasztháború 1514-ben. Budapest 1973.
- BÁCS–BODROG – BOROVSKY Samu (szerk.): Bács-Bodrog vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest (é. n.) [Magyarország vármegyéi és városai Budapest 2004. PC CD-ROM.]
- BÁRÁNY 1845 – BÁRÁNY Ágoston: Torontál vármegye hajdana. Buda 1845.
- BÁRÁNY 1848 – BÁRÁNY Ágoston: Temes vármegye emléke. Nagybecskerek 1848.
- BELUSZKY 2001 – BELUSZKY Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Budapest–Pécs 2001.
- BELUSZKY 2005 – BELUSZKY Pál: A társadalmi-gazdasági folyamatok színtere – az ország természeti adottsága. In: Beluszky Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza. Budapest–Pécs 2005. I. 71–101.
- BELUSZKY 2008 – BELUSZKY Pál: A Kárpát-medence országrészeinek (régioinak?) rövid jellemzése. In: Beluszky Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza. Budapest–Pécs 2008. II. 325–421.
- BENKŐ 1997 – BENKŐ Loránd: A helynevek szerepe az Árpád-kori népességtörténeti kutatásokban. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest 1997. 67–72.
- BERGHAUS 1986 – BERGHAUS, Peter: Dukat. In: Lexikon des Mittelalters. München 1986. III. 1445.
- BERTÉNYI 2009 – BERTÉNYI Iván: Az Árpád-ház királyai. Nemzeti dinasztiánk három évszázada. Budapest 2009.
- BESSENYEI 1994 – BESSENYEI József (szerk.): Enyingi Török Bálint. Budapest 1994.
- BÉKEFI 1900 – BÉKEFI Remig: III. Béla és a magyar nemzet művelődése. In: Forster Gyula (szerk.): III. Béla magyar király emlékezete. Budapest 1900. 115–144.
- BLAZOVICH 1994 – BLAZOVICH László: Alföld. In: Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon. Budapest 1994. 36.
- BLAZOVICH 1996 – BLAZOVICH László: Szabadka földesurai a középkorban. Acta Juridica et Politica. Acta Universitatis Szegedienensis de Attila József

- Nominatae Tom. XLVIII. (1996) Fasc. 4. (Emlékkönyv dr. Tokaji Géza c. egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára) Szeged 49–60.
- BLAZOVICH 1997 – BLAZOVICH László: Déli szlávok Magyarországon és a Körös-Tisza-Maros közben a 15–16. században. In: KOVACSICS 1997. 117–124.
- BLAZOVICH 1999 – BLAZOVICH László: Az alföldi mezővárosok etnikai képe a 14–16. században. Acta Juridica et Politica Tom. 55. (1999) Fasc. 32–41. [In: Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. (Dél-alföldi Évszázadok 17.) Szeged 2002. 105–115.]
- BLAZOVICH 2002 – BLAZOVICH László: Városok az Alföldön a 14–16. században. Szeged 2002.
- BLAZOVICH 2008 – BLAZOVICH László: A Dél-Alföld települései a 16. században a defterek alapján. Urbs. Magyar Várostartó Évkönyv III. (2008) 327–345.
- BODOR 1914 – BODOR Antal: Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest 1914.
- BOHDANECZKY 1907 – BOHDANECZKY Imre: Magyarország pénz- és súlyviszonyai az Anjouk alatt. Budapest 1907.
- BOROVSKY 1896 – BOROVSKY Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. I–II. Budapest 1896.
- BUNYITAY 1883 – BUNYITAY Vince: A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig. A váradi püspökség története I. Nagyvárád 1883.
- CSÁNKI – CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest 1890–1913.
- CSÖMÖRE 2008 – CSÖMÖRE Zoltán: Bánság és a Maros-vidék középkori monostorai. Nagykikinda 2008.
- CSUKOVITS 2010 – CSUKOVITS Enikő: Ismerték-e a késő középkori magyar udvarban az összes megyét? In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Pécs 2010. 93–121.
- DÉLMAGYARORSZÁG – MILLEKER Bódog: Délmagyarország középkori földrajza I–III. Temesvár 1913–1915.
- DRASKÓCZY 2006 – DRASKÓCZY István: Luxemburgi Zsigmond és Magyarország. In: Takács Imre (szerk.): Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Budapest 2006. 11–23.
- ENGEL 1797 – ENGEL, Johann Christian von: Geschichte des ungarischen Reiches und seine Nebenländer. Halle 1797.
- ENGEL 1987 – ENGEL Pál: Ozorai Pipo. In: Vadas Ferenc (szerk.): Ozorai pipo emlékezete. (Múzeumi Füzetek) Szekszárd 1987. 53–88. (Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Budapest 2003. 247–301.)
- ENGEL 1990 – ENGEL Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124. (1990) 25–93.
- ENGEL 1995 – ENGEL Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 37. (1995) 353–365.
- ENGEL 2000 – ENGEL Pál: A török dúlások hatása a népeiségre: Valkó megye példája. Századok 134. (2000) 267–321.
- ENYEDI–HORVÁTH 2002 – ENYEDI György – HORVÁTH Gyula (szerk.): Táj, település, régió. (Magyar Tudománytár 2.) Budapest 2002.

- ÉRDUJHELYI 1894 – ÉRDUJHELYI Menyhért: Újvidék története. Újvidék 1894. (Temerin 1991.²)
- ÉRDUJHELYI 1899 – ÉRDUJHELYI Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta 1899.
- ÉRSZEGI-KOSZTA 1994 – ÉRSZEGI Géza – KOSZTA László: Egyházmegye. In: Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon. Budapest 1994. 184.
- FÁBIÁN 1835 – FÁBIÁN Gábor: Arad vármegye leírása történelmi, geographiai és statisztikai tekintetben. Buda 1835.
- FEJÉRPATAKY 1887 – FEJÉRPATAKY László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. Századok 21. (1887) 493–517., 589–609.
- FEDELES 2009 – FEDELES Tamás: A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): A középkor évszázadai (1009–1543). (A Pécsi Egyházmegye Története I.) Pécs 2009. 421–464.
- FÜGEDI 1960 – Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94. (2000) 82–124., 505–555. (In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest 1981. 114–237.)
- FÜGEDI 1965 – FÜGEDI Erik: A XV. századi magyar püspökök. Történelmi Szemle 8. (1965) 477–498. (In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest 1981. 89–113.)
- FÜGEDI 1974 – FÜGEDI Erik: Uram királyom...A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest 1974. (2004.²)
- FÜGEDI 1992 – FÜGEDI Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiaja. (KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 10.) Budapest 1992.
- GEDAI 1994 – GEDAI István: Dukát. In: Diós István (főszerk.): Magyar Katolikus Lexikon. Budapest 1994. II. 723–724. (uez. <http://lexikon.katolikus.hu/D/duk%C3%A1l.html> letöltés: 2012. 01. 01.)
- GYETVAI 1887 – GYETVAI Péter: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. (Dissertationes Hungariae ex historia Ecclesiae VII.) München 1887.
- GYÉMÁNT 2004 – GYÉMÁNT Richárd: A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete. Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica Publicationes Doctorandorum Juridicorum Tomus IV. (2004) 203–282.
- GYÉMÁNT 2005 – GYÉMÁNT Richárd: A történelmi Temes vármegye népesedéstörténete. Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica Publicationes Doctorandorum Juridicorum Tomus V. (2005) 73–101.
- GYÖRFFY 1963 – GYÖRFFY György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: KOVACSICS 1963. 45–62.
- GYÖRFFY 1984 – GYÖRFFY György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest 1984. 141–157.
- HERMANN 1975 – HERMANN Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához.) Századok 109. (1975) 301–335.

- HOLUB 1941–42 – HOLUB József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. *Pannonia* 7. (1941–1942) 269–307. (különlenyomata: *Pannonia Könyvtár* 62.) Pécs 1943.
- HÓMAN 1916 – HÓMAN Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916.
- HÓMAN 1935 – HÓMAN Bálint: Magyar történet I. Budapest 1935.
- IVÁNFI 1872 – IVÁNFI Ede: Keve vármegye emléke. *Századok* 6. (1872) 149–174.
- IVÁNYI 1902 – IVÁNYI István: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történeti helynévtára I–V. Szabadka 1907–1909. (1991.²)
- JUHÁSZ I/2–5. – JUHÁSZ Kálmán: A csanádi püspökség története. *Csanádvármegyei Könyvtár* I/2–5. Makó 1933–1947.
- JUHÁSZ 1941 – JUHÁSZ Kálmán: A csanádi székeskáptalan a középkorban. Makó 1941.
- KARLINSZKY 2008 – Karlinszky Balázs: A veszprémi káptalan bevételei és gazdasági ereje a XV–XVI. század fordulóján. In: Kilián László – Rainer Pál (szerk.): *Veszprém reneszánsza*. Veszprém, 2008. 37–66.
- KATONA 1800 – KATONA István: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae* I. Colocae 1800. (uez: A kalocsai érseki egyház története I–II. Kalocsa 2001.²)
- KATONA 1976 – KATONA Tamás (szerk.): Mohács emlékezete: a mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források, a csatahely régészeti feltárásának eredményei. Budapest 1976. (1979.²; 1987.³)
- KEREZSY 1910 – KEREZSY Jenő: Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje. (Művelődéstörténeti értekezések 39.) Erzsébetváros 1910.
- KISS 1992 – KISS Lajos: A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv* 88. (1992) 410–421.
- KISS 1997 – KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest 1997.
- KNIEZSA 1938 – KNIEZSA István: Magyarország népei a XI. században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest 1938. II. 365–472. (Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században*. Budapest 2000.²)
- KOSZTA 1994 – KOSZTA László: Missziós püspökségek. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Budapest 1994. 458–460.
- KOSZTA 2000 – KOSZTA László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: *Dél-Alföld és Szer.* Szeged 2000. (uez: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek/oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/003_del_magyarország_egyhazi_topogr.htm letöltés: 2012. 01. 01.)
- KOSZTA 2009 – KOSZTA László: Válság és megerősödés 1038–1196. Magyarország története 3. Budapest, 2009.
- KOVACSICS 1963 – KOVACSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Budapest 1963.
- KÓSA 1977 – KÓSA László: Alföld. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Budapest 1977. I. 63–66.
- KÓSA–FILEP 1975 – KÓSA László – FILEP Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest 1975.
- KRISTÓ 1984 – KRISTÓ Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Budapest 1984.
- KRISTÓ 1988 – KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása. Budapest 1988.

- KRISTÓ 2000 – KRISTÓ Gyula: A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon. In: Kollár Tibor (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Szeged 2000. 9–16. [Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. Dél-Alföldi Évszázadok 20. 157–169.]
- KRISTÓ 2002 – KRISTÓ Gyula: A korai Erdély (895–1324). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) Szeged 2002.
- KRISTÓ 2003 – KRISTÓ Gyula: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged 2003.
- KRISTÓ 2003/b – KRISTÓ Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest 2003.
- KROPF 1901 – KROPF Lajos: A magyarországi pápai adószedők számadásai a 13. és 14. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 8. (1901) 196–211., 233–266.
- KUBINYI 1986 – KUBINYI András: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. A középkorvégi népesség meghatározásának problémái. In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV.) Nagykőrös 1986. 279–299.
- KUBINYI 1996 – KUBINYI András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38. (1996) 135–161.
- KUBINYI 1997 – KUBINYI András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: KOVACSICS 1997. 93–110.
- KUBINYI 1999 – KUBINYI András: Nemzetiségi és vallási tolerancia a középkori Magyarországon. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásssosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Budapest 1999. 123–138.
- KUBINYI 2001 – KUBINYI András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiájának problémái. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. 105–118.
- KUBINYI 2001/b. – KUBINYI András: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In: Hamza Gábor (szerk.): Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Budapest 2001. 65–98.
- KUBINYI 2001/c. – KUBINYI András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. Századok 135. (2001) 301–361.
- KÜFFER 1895 – KÜFFER Béla: A magyar főpapok s a magyar király jövedelmei 1186-ban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 2. (1895) 286–290.
- KÜRTI 1997 – KÜRTI Béla: A honfoglalás dél-magyarországi szemszögből. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Újvidék 1997. 127–135.
- LUKCSICS 1908 – LUKCSICS József: Középkori pápai adókönyvek. Budapest 1908.
- LUKCSICS – LUKCSICS Pál: A XV. századi pápák oklevelei. Diplomata pontificum saec. XV. Budapest 1931–1938.
- MAKK 2000 – MAKK Ferenc: A tizenkettedik század története. Magyar Századok. Budapest 2000.
- MAKK 2000/b – MAKK Ferenc: III. Béla. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged 2000. (2003.²) 219–241.
- MARCZALI 1901 – MARCZALI Henrik: A magyar történet kútforrások kézikönyve. Budapest 1901.

- MAYER 1923–1924 – MAYER Béla: Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén. Századok 57–58. (1923–1924) 648–668.
- MÁLYUSZ 1971 – MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971. (2007.²)
- MÁLYUSZ 1984 – MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon (1387–1437). Budapest 1984.
- MÁLYUSZ 2002 – MÁLYUSZ Elemér: A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája. Budapest 2002.
- MÁRKI 1892 – MÁRKI Sándor: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története I. A legrégibb időktől a török hódításig. Arad vármegye és Arad szabad királyi város monográfiája II/1. Arad 1892.
- MELICH 1929 – MELICH János: A honfoglalás kori Magyarország. (A magyar nyelv tudomány kézikönyve 6.) Budapest 1929.
- MELLINI 1987 – MELLINI, Domenico: Filippo Scolari nak, ismertebb nevén Pippo Spano nak élete. Fordította: Vígh István In: Vadas Ferenc (szerk.): Ozorai pipo emlékezete. Szekszárd 1987. 29–52.
- MÉSZÁROS – SCHWEITZER 2002 – MÉSZÁROS Ernő – SCHWEITZER Ferenc (szerk.): Föld, víz, levegő. Magyar Tudománytár 1. Budapest 2002.
- MILLEKER 1914 – MILLEKER Bódog: A törökök első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése. Temesvár 1914.
- MNL – ÉLESZTŐS László (főszerk.): Magyar Nagylexikon VI. Budapest 1998.
- NEMES NAGY 1996 – NEMES NAGY József: Regionális folyamatok, régiók. In: Perczel György (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Budapest 1996. (2003.²) 565–621.
- ORTVAY 1896 – ORTVAY Tivadar (szerk.): Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. (Temesvármegye és Temesvárváros története IV.) Pozsony 1896.
- ORTVAY–SZENTKLÁRAY – ORTVAY Tivadar – SZENTKLÁRAY Jenő (szerk.): Történelmi adattár Csanád egyházmegye hajdانا és jelenéhez I–IV. Temesvár – Budapest 1871–1874.
- PESTHY 1878 – PESTHY Frigyes: A szörényi bánság és Szörény vármegye története I. Budapest 1878.
- PESTHY 1880 – PESTHY Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék I–II. Budapest 1880. (1988.²)
- PETROVICS 2008 – PETROVICS István: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. Capitulum IV. Szeged 2008.
- PETROVICS 2010 – PETROVICS István: Magyarok és románok a Duna-Tisza-Maros közben. In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő s Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2010. 319–329.
- RÁCZ 1996 – RÁCZ György: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Zombori István (szerk.): Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Budapest 1996. 55–81.
- REIZNER 1900 – REIZNER János: Szeged története IV. Szeged 1900.
- ROKAY 1991 – ROKAY Péter: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In: Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. (A szegedi

- múzeumban 1990. október 17–18-án tartott tudományos konferencia bővített anyaga) Szeged 1991. 51–63.
- SINKOVICS 1942 – SINKOVICS István: A régi magyar Temesvidék. Magyar Szemle 42. (1942) 1–6.
- SZABÓ 1963 – SZABÓ István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: KOVACSICS 1963. 63–113.
- SZABÓ 2006 – B. SZABÓ János: Mohács. Budapest 2006.
- SZAKÁLY 1991 – SZAKÁLY Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In: Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. A szegedi múzeumban 1990. október 17–18-án tartott tudományos konferencia bővített anyaga. Szeged 1991. 11–50.
- SZEKERES 1981 – SZEKERES László: Amit az idő eltemetett. Kis vajdasági régészet. Újvidék 1981.
- SZEKERES 1983 – SZEKERES László: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Újvidék 1983.
- SZEKERES–RICZ 1998 – SZEKERES László – RICZ Péter: Szabadka története a régmúltban. Szabadka 1998.
- SZENTKLÁRAY 1898 – SZENTKLÁRAY Jenő: A csanádi egyházmegye története. Temesvár 1898.
- SZERÉMI 1961 – SZERÉMI György: Magyarország romlásáról. De perditione regni Hungarorum. (Monumenta Hungarica V.) Budapest, 1961. [Uő.: Magyarország romlásáról. (Olcsó Könyvtár) Budapest 1979.]
- TEMES – BOROVSZKY Samu (szerk.): Temes vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, (é. n.) [Magyarország vármegyéi és városai Budapest 2004. PC CD-ROM.]
- TEMESY 1935 – TEMESY Győző: Adatok a Temesköz történeti földrajzához. Földrajzi Közlemények 43. (1935) 425–429.
- TORONTÁL – BOROVSZKY Samu (szerk.): Torontál vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest 1919. [Magyarország vármegyéi és városai Budapest 2004. PC CD-ROM.]
- TÖRÖK 2002 – TÖRÖK József: A tizenkettedik század magyar egyháztörténete. Keresztény századok. Budapest 2002.
- TRINGLI 2009 – TRINGLI István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor – Rác György (szerk.): Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Társadalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok 40. Analecta Medievalia III. Budapest – Piliscsaba 2009. 487–518.
- TURCHÁNYI 1903 – TURCHÁNYI Tihamér: A Délvidék történetére vonatkozó oklevél-kivonatok. Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Közlönye 19. (1903) 83–95.
- TURCHÁNYI 1906 – TURCHÁNYI Tihamér: Krassó-Szörény megye története az ősidőktől a régi Krassó megye megszűnéséig (1490.) (Krassó-Szörény megye története I/1.) Lugos 1906.
- UDVARDY 1991 – UDVARDY József: A kalocsai érsekek életrajza. Köln 1991.
- UDVARDY 1992 – UDVARDY József: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Budapest 1992.

- VÁLYI 2000 – VÁLYI Katalin: Régészeti emlékek. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): Európa és Magyarország Szent István korában. Dél-Alföldi Évszázadok 12. Szeged 2000. 365–385.
- ZSILINSZKY 1897 – ZSILINSZKY Mihály: Csongrádvármegye története I. Budapest 1897. (Hódmezővásárhely 2000.²)

Can we quantify the population in the south of Great Hungarian Plain in the late middle age?

By the help of the the placenames, archeological datas and the incomes of the Church in the age of III. Béla, it can be quantify, that the density of population of the region in the age of the Árpád dynasty was at least at the average level (sometimes higher than the average), and was mostly Hungarian ethnics. From the the middle of 13th century members of other ethnics (Cumanian, Vlach, Serbian, Bulgarian) could be showed more significant. The Hungarians could keep its dominance only in the region of Bácska till the early 16th century. In the southern counties of the Trans-Tiszanian region the summetric part of Hungarians declined significant, and parallel the rate of ethnics, running from the Turkish, was also getting higher. Because of lack, and the unreliability of sources relate, to the 14–16th centuries, the exact quantify of population of this age is not possible.

„Monasterium de Erche situm in insula loci secreti“

Ercsi monostorának története

Vida Beáta

SZTE–BTK

Történettudományi Doktori Iskola Medievisztika Program

Ercsi falu és a szigeten található Szent Miklós tiszteletére felszentelt kolostor történetével napjainkig több szerző is foglalkozott.¹ Leopold Janauschk brünni születésű ciszterci szerzetes, a rend történésze, összefoglaló munkájában tárgyalta Ercsi monostorát is. Felsorolta annak ismert megnevezéseit és a szakirodalom alapján néhány sorban összefoglalta történetét is.² Fuxhoffer Damján írásában azt is megemlítette, hogy a XV. században a monostort az ágostonosok kapták meg, bár a szerző annak alapítását 1260-ra teszi.³ Bél Mátyás a Csepel-sziget leírása során emlékezett meg az Újfalusi szigetről. Beszámolt egy templomról, ami egykor szép építmény volt, a látogatása során viszont csak romokat talált, Boldog Margit szentélyével azonosította.⁴ Rómer Flóris 1864-ben és 1874-ben készült rajzai és kutatásai is felkeltették az érdeklődést a monostor iránt.⁵ Fejér vármegye történetét feldolgozó több kötetes munkájában Károly János is hosszasan taglalta Ercsi történetét, bár az apátsággal nem foglalkozott részletesen.⁶ Entz Géza a Pest megyei régészeti topográfia munkái során bukkant rá Ercsi kőfaragványaira, s ezt követően publikálta is kutatásait.⁷ A Műemlékvédelem című folyóirat 2011-ben megjelent egyik számának tanulmányait nevezhetnénk az Entz megkezdte kutatás folytatásának is, mivel a szerzők írásait ennek elepülésnek szentelték (Lövei Pál, Marosi Ernő, Bardoly István, stb.). Történészek sora foglalkozott érintőlegesen Ercsi múltjával, az egykori bencés kolostor nem csak lexikonok oldalain bukkant fel,⁸ a szerzetesi élet mozzanataival is többször találkozhatunk szakmunkákban.⁹ A

¹ A felsorolt szakirodalmat nem fontossági, hanem kronológiai sorrendben közlöm.

² JANAUSCHKE 1877. 249.

³ FUXHOFFER 1858. II. 93. 209.

⁴ BÉL 1977. 135.

⁵ Bardoly István ebből kiindulva összegyűjtötte az Ercsivel kapcsolatos XVIII–XX. századi leírásokat is, amelyek az egykori monostorról tudósítanak. BARDOLY 2011. 207–211. Matolai János, Láng György, Rómer Flóris, Arányi Lajos, Entz Géza, Kozák Károly leírásait és jelentéseit publikálta.

⁶ KÁROLY 1901. 66–98.

⁷ ENTZ 1965. 241–246.

⁸ Marosi Ernő-Sümegi József: Karthauzi rend. In: KMTL 332.; Török József: Kartauziak. In: MAMŰL V. 137–140.; PUSKELY 1995. 514–520.; PUSKELY 1998. 621–629.; Ercsi kolostoráról Piti Ferenc: Ercsi. In: KMTL. 188.; GYÖRFFY 1987. 360–361.; PARADISUM 2001. 381–382.

⁹ BÉKEFI 1891.; CSÁNKI 2002.; DEDEK 1889.; FUXHOFFER 1858.; HERVAY 1984.; LÉKAI 1991.

településről két monográfia is született. 2010-ben jelent meg Miklós Gergely nagyszabású munkája, amiben a falu múltjával foglalkozott a legrégebbi időktől egészen napjainkig.¹⁰ Elődje Hetényi István volt, aki egy terjedelmes tanulmány mellett szintén megjelentette könyv formájában Ercsi múltjáról szóló írását.¹¹

Az építmény bencés kegyúri, nemzetségi monostornak épült, így valószínű, hogy eredetileg kéttornyos homlokzatú, háromhajós bazilikáról lehetett szó. Bél Mátyás leírásában kereszthajót is említett, ez valószínűleg csak a későbbi időkben lett hozzáépítve a templomhoz, amely ciszterci szokásokra enged következtetni – állításait a legújabb kutatásnak sikerült alátámasztania.¹² Művészettörténészek és régészek több helyen is foglalkoztak az apátság kőfaragványaiival, mivel az épületegyüttesből más elemek nem maradtak fenn. Entz Géza a palmettás faragványokat párhuzamba állította a XII. századi székesfehérvári, somogyvári és pécsi kőfaragóműhelyekkel. A formai vizsgálatok elvégzése után a szerző arra a megállapításra jutott, hogy Ercsi monostora az összes korabeli királyi, vagy a királlyal szoros kapcsolatban lévő építőműhellyel rokon, ami különös jelentőséget biztosított Tamás nádor alapításának.¹³ Megállapításai egybevágnak azzal a feltételezéssel, hogy a monostor alapítóját valóban eltemethették az intézmény sekrestyéjében (!), amennyiben az épület már valóban tető alá került. A legújabb megállapítások sem mondanak ellent az 1960-as években végzett kutatásnak.¹⁴

Lássuk hát a monostorra vonatkozó történeti adatokat: Ercsi település létrejöttének pontos idejét nem ismerjük, a falu nyomait sem sikerült még megtalálni, mivel a sűrűn lakott településen nem lehetséges a módszeres régészeti kutatás. De a XII. században már bizonyosan létezett, mivel Tamás nádort 1186-ban az Ercsi-szigeten épített monostor sekrestyéjébe temették.¹⁵ Az egykori monostor a Duna bal partjához közel álló szigeten volt, ami a folyó szabályozásának köszönhetően ma már a Csepel-szigetbe olvadt.

A monostor építtetője a terület birtokosa, Tamás nádor volt, akivel 1185 és 1186 között találkozhatunk ebben a tisztségben.¹⁶ Arról, hogy ő volt a monostor alapítója, IV. Béla király 1269. október 3-án kelt okleveléből tudunk, ahol mint egykori nádort („Thomas quondam palatinus fundator monasterii de Erchy“) nevezi meg őt az uralkodó.¹⁷ Az említett nádort a

¹⁰ MIKLÓS 2010. 409.

¹¹ HETÉNYI 1985. 69–127.; HETÉNYI 1987. 431.

¹² ENTZ 1965. 242.; BÉL 1977. 135.; BODÓ–FARBAKYNÉ 2011. 169–170.

¹³ ENTZ 1965. 243. 245.

¹⁴ LÖVEI 2011. 161–162.

¹⁵ MIKLÓS 2010. 93.; BODÓ–FARBAKYNÉ 2011. 163.; Rupp Jakab 1260-ra teszi a kolostor keletkezését: RUPP 1870. 253.

¹⁶ Tamás nádorról bővebben: WERTNER 1898. 75–76.; 1185: RA I/1 139. WENZEL I. 78.; 1186: RA I/1 142., 143., 144., 146.; WENZEL VI. 161., 162., 164.; ZSOLDOS 2011. 16.

¹⁷ RA I/3. 1617. DL 200023.; BAKÁCS 1982. 113.; CSÁNKY 1936. 89.; GYÖRFFY 1987. 361.;

szakirodalom azonosítja azzal a Tamás fehérvári ispánnal, aki 1183-ban két alkalommal szerepelt a forrásokban ebben a tisztségben.¹⁸ A későbbi nádor temetkezési helyéül választotta az általa alapított bencés apátságot,¹⁹ mint azt a XV. századi somogyvári formuláskönyv egy utólagos betoldásából tudjuk. Entz Géza hívta fel rá a figyelmet, mivel Wertner Mór ezt nem ismertette az Árpád-kori nádorokat felsorakoztató tanulmányában.²⁰ Az adat megerősíti azt, hogy IV. Béla király 1269-ben kelt oklevelében a „Tamás volt nádor“ az 1186-ig működő Tamás náddal azonos, mivel 1163-ból is ismerünk egy, IV. István náddoraként szereplő Tamást.²¹

A bencés kolostor az évszázadok során többször elnéptelenedett, ezért adományokkal próbálták felvirágoztatni. Hervay Ferenc Levente és Romhányi Betrix szerint II. András király 1208 körül a ciszterci rendnek adományozta.²² Az oklevél szerint Szent Miklós-szigete a Clairvaux-iak tulajdonába került,²³ konkrétan Toplica leánykolostora lett, de 1211-ben kiűzték onnan a ciszterci szerzeteseket. A rend generális káptalanjának publikált feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1211-ben Heiligenkreuz apátját megbüntették a clairvaux-i szerzetesek elűzése kapcsán. Miután elűzték őket, a heiligenkreuziak belopakodtak a szigetre és mindenfélét elvittek onnan, amit utóbb vissza kellett adniuk. Három napig kenyéren és vízen kellett élnie, mivel beavatkozott az „insula Thomae in Hungaria“ kolostor ügyeibe Szent Bernát apátságának apátja engedélye nélkül.²⁴ A következő oklevelünk 1225. december 24-én kelt. Ebben Gyula nádor a Hont megyei Ság falu ügyében olyan ítéletet hozott, amely szerint Lőrinc garamszentbenedeki apátnak esküt

KUMOROVITZ 1953. 212.

¹⁸ RA I/1. 136., 138. Az adatok időben követik egymást, valamint az ercsi monostor is az említett megyében volt. A Tamás által adományozott váli tized is itt található, ott volt birtokos.

¹⁹ ENTZ 1965. 241.; VIDA 2011. 27.

²⁰ Részletesebben a formuláskönyvről: BÓNIS 1957. 117–133.

²¹ WERTNER 1898. 75. IV. Istvánnal együtt bukott a nádor is, így szinte biztos, hogy nem azonos a későbbi Tamással. Legújabbban: ZSOLDOS 2011. 16.

²² Szentpétery Imre tévesen 1222 körülre datálta az oklevelet. RA I/1. 389. Hervay Ferenc munkájában az 1207/8 éveket adja meg: HERVAY 1984. 98. Romhányi Beatrix 1208-ra teszi az eseményeket. ROMHÁNYI 2000. Wenzel Gusztáv pedig 1213-ra datálja: WENZEL XI. 71. Így KÁROLY 1901. 452. „*Andreas Dei gracia Hungarie Rex ... universitati vestre notum esse cupimus, quod insulam Beati Nycholai de Erchy Deo et Beate Marie et Domui Claraevallensi devote contulimus, et terram Toplice et Gorre secundo scripto confirmavimus testimonio.*“

²³ A ciszterci rend kolostorainak védőszentje Szűz Mária volt, de azúttal a ciszterciek megőrizték az egykori bencés apátság Szent Miklós-patrociniumát VIDA 2011. 21., 27. Mivel csak rövid ideig volt a cisztercieké, talán nem gyökeresedett meg az új patrocinium. Később, 1253 után valóban megőrzik a szent Miklós patrociniumot, ld. HERVAY 1984. 99.

²⁴ Az egyetlen forrás, ami Tamás szigetének nevezi a kolostort, utalva annak alapítójára. „*Abbas Sanctae Crucis, qui Insulam Thomae in Hungaria, expulsis monachis Claraevallis minus discrete cum suis subintravit, tribus diebus sit in levi culpa, uno eorum in pane et aqua, et de eodem loco deinceps non se intromittat absque licentia abbatis Claraevallis. Res autem Claraevallis, quas vel ipse vel sui abstulerunt, Claraevallensibus integre restituere non retardent.*“ SC 1211:13. HERVAY 1984. 98.

kellett tennie János, a Szent Miklós-szigetén található egyház apátja és a konvent előtt. Az eskütétel az ítéletnek megfelelően meg is történt.²⁵ Noha az oklevélből nem derül ki, hogy a Szent Miklós szigetén található kolostor melyik rendhez tartozik, ráadásul az oklevél hátlapján egy XV. századi megjegyzés szerint a szegedi Szent Miklós templomról van szó, mégis a kutatások jelen állása szerint az az ercsi kolostorra vonatkozik.²⁶ 1233-ban a beregi egyezményben is találkozhatunk Ercsi kolostorával, amikor II. András 1000 tömb kösöt rendelt az apátságnak.²⁷

Az ezt követő időszokról csak a pápai kúriának köszönhetően maradtak ránk a Szent Miklós kolostorral foglalkozó források. IX. Gergely pápa 1236. június 19-én kelt leveléből megtudjuk, hogy megbízta a pécsváradi, tihany és ercsi apátokat azzal, hogy vizsgálják ki a bizerei apát megölésének körülményeit.²⁸

A korszakban az apátság ismét elnéptelenedett és IV. Béla kívánságára 1238. augusztus 8-án a pápa elrendelte, hogy a bencés apátságot, amely a sziget belsejében fekszik („monasterium de Erche ordinis Sancti Benedicti situm in insula loci secreti“), adják a karthauzi rendnek.²⁹ A Magyar Királyság területén ekkor történt először kísérlet a rend letelepítésére, s így Ercsi lehetett volna a hazai karthauziak központja.³⁰ Valószínűleg a tatár pusztításnak köszönhetően nem maradtak hazánkban a szerzetesek: IV. Ince pápa 1253. évi okleveléből ugyanis tudjuk,³¹ hogy István esztergomi érsek a toplicai ciszterci apátot bízta meg Ercsi kolostorának újbóli benépesítésével. A karthauziak³² megkapták ugyan Ercsi elpusztult nemzetségi monostorát, de nem valószínű, hogy a monasztikus élet is elkezdődött a romos épületekben – szerzetesek helyett a tatárok jelentek meg a falak között.

1269. október 3-án kelt, már korábban említett oklevelében IV. Béla király a veszprémi püspökségnek visszaadta jogtalanul elvett javait, többek között a váli és dörgicsei tizedeket, melyeket egykor Tamás nádor az általa

²⁵ Az oklevélről és az eseményekről bővebben: PETROVICS 1981. 37–43.; SOLYMOSSI 1996. 483–484.

²⁶ „Ego abbas Laurencius. et frater meus presbiter Petrus, necnon curialis comes meus P. in Scyget in templo Sancti Nicolay confessoris, si iuraremus, terram sic possideremus, mediante pristaldo Nemel. Quod nos propter nostrum ius fecimus; quia in dicto loco coram abbate Ioanne et universo capitulo iuramenti voces emisimus.” MES I. 275. Richard Marsina feltünteti az oklevél hátlapján lévő megjegyzést: CDSL I. 306.; WENZEL XI. 128. DL 117.

²⁷ „Ecclesia de Hercz mille zuanos“ MES I. 346.

²⁸ THEINER 1859. 288.

²⁹ DEDEK 1889. 80.

³⁰ THEINER 1859. 292.

³¹ Miklós Gergely szerint ebből az oklevélből értesülünk először arról, hogy a kolostort Szent Miklós püspök tiszteletére szentelték fel. MIKLÓS 2010. 96.; VIDA 2011. 15.

³² TÖRÖK 2003. 177–183. A karthauzi rendről Török József több munkájában is beszámolt, Legeza Lászlóval pedig közösen egy színes képekkel ellátott könyvet is kiadtak. TÖRÖK 1990. 202.; TÖRÖK–LEGEZA 2001. 63.

alapított monostornak adományozott.³³ Ez az eset valószínűleg nem okozott nagy megrázkódtatást a ciszterci rend kolostorának életében, ugyanis a következő évben jeles esemény részeséivé váltak a szerzetesek. A rendi generális káptalan egy új apátság alapításának felülvizsgálatával bízta meg Ercsi apátját. A Mojs nádor által alapított Ábrahámot Zirc és Ercsi apátjai tekintették meg, majd az a pilisi ciszterci kolostor filiája lett.³⁴

A generális káptalan feljegyzéseiből nem rajzolódik ki egyértelmű kép a magyarországi ciszterci kolostorokkal kapcsolatban. Két évvel az ábrahámi apátság alapítása után Szentgotthárd apátjának kellett vizsgáldnia Ercsi ügyében. A kolostornak már tíz éve új apátja van, de az még soha jelent meg a generális káptalan színe előtt – ezért ha az nem tud szabályos okot adni mulasztására, meg kell őt fosztani tisztségétől.³⁵ Ezt az esetet akár türelempróbának is nevezhetnénk, mivel a magyar apátoknak a rend nemzetközi fóruma már így is sok kiváltságot adott, hiszen a nagy távolság miatt nekik csak minden harmadik évben kellett részt venniük a káptalan ülésén. Ráadásul egy 1259-ben kelt rendelet alapján tudjuk, hogy a tatár pusztítás miatt többen is elhanyagolták ezt a kötelességüket. Mindezekért többek között a magyar apátokat is kötelezték arra, hogy vizitátoraik útján igazolják, valóban a veszély miatt nem jelentek meg a gyűléseken.³⁶ Ennek ellenére még 1266-ban is arról értesülünk, hogy az új zirci apát még sohasem vett részt a káptalanon, a péterváradi apát sem az előírt időben jelent meg.³⁷ Három évvel később a pilisi kolostorba több vizitátort is küldtek, hogy azok a generális káptalan tekintélyével javítsanak a kialakult helyzeten. Ennek ellenére valószínűleg a szerzetesi élet nem hanyatlott, mivel ezután az

³³ Az oklevélnek több átirata is ismert: 1330. február 14. (András erdélyi püspök, DL 40571), 1340. szeptember 19. (Tihanyi konvent DL 50256).

³⁴ „*Inspectio loci in quo intendit fundare abbatiam monachorum comes Palatinus, de Bocham et de Archis abbatibus committitur auctoritate Capituli generalis, qui ad locum personaliter accedentes, pensatis omnibus quae secundum Deum et Ordinem sunt pensanda, illuc conventum introducant, si viderint expedire, non expectata ulteris licentia Capituli generalis, et sit filia de Pilis.*” SC 1270:70.

³⁵ „*Item, auctoritate Capituli generalis committitur abbati de Sancto Godardo ut ad abbatiam de Archis personaliter accedens, si invenerit quod abbas dicti loci per decennium abbatizaverit et quod numquam venit ad Capitulum generale, ipsum auctoritate Capituli generalis absolvat ab officio abbatiae, nisi causam legitimam praetenderit quare venire non potuit ad dictum Capitulum generale, quam excusationem si legitima fuerit dictus abbas de Santo Gothardo anno sequenti deferat Capitulo generali.*” SC 1272:37.

³⁶ „*Sententia anno praesenti contra abbates qui tempore quo tenentur ad Capitulum generale non venit edita, temperatur in hunc modum quod de Ungaria, de Polonia et de Livonia abbates, qui propter metum Tartarorum non veniunt, ut tenentur, pro excusatis habeantur, dummodo ipsorum visitatores dictum metum generali Capitulo per litteras insinuent esse iustem*” SC 1259:4.

³⁷ „*Cum ad aures Capituli generalis pervenerit quod abbas de Bocham numquam venerit ad ipsum Capitulum generale ... abbas vero Bellifontis venire contemserit temporibus constitutis, committitur patribus abbatibus quod auctoritate Capituli generalis contra ipsos procedant secundum Ordinis instituta*” SC 1266:25.

apátság testvéreket küldött Ábrahámába, hogy ott új közösséget hozzanak létre.³⁸ A negatív kép ellenére a ciszterci rendnek ebben az időszakában, a magyarországi kolostor alapítások végén, nem beszélhetünk krízisről. Ezt mutatja az 1271. évhez köthető bejegyzés is, miszerint az uralkodó személyesen kérte a generális káptalantól a tihanyi apátság inkorporációját.³⁹

A XIV. század első felében még találkozunk ercsi apátjával, akit egy 1318-ban lezajlott beiktatáson volt jelen.⁴⁰ Szintén megemlíti őt a budai káptalan jelentésében, amikor 1332. február 14-én az apátság birtokaival határos Aggszentpéter birtok⁴¹ összes szomszédját összehívva be kellett volna azt járni a régi határok mentén.⁴² A pápai tizedszedők számadásaiban is találkozhatunk Ercsi apátságával, sőt, még az apát, Henrik nevét is feltüntették.⁴³

Az ezt követő időkről nem maradtak ránk okleveles források. Békefi Remig, egykori zirci apát, a rend magyarországi történetéről írt munkáinak egyikében publikálta a reini ciszterci apátság levéltárának egyik forrását. Waldsteini Sigfrid reini apát jelentéséről van szó, akit Nagy Lajos kért fel a hazai apátságok vizitációjára. Ebből megtudjuk, hogy a kolostor 1357-ben szinte üresen állt. Az apátot nem találta otthon, de még csak fogadalmas szerzetessel sem találkozott. Hiteles tanúk szerint erről az előjáró tehetett, ezért őt leváltotta és visszaküldte az anyakolostor apátjához.⁴⁴ A vizitátor jelentésének köszönhetően betekintést nyerünk a ciszterci rend életébe a XIV. századi Magyarországon. A levél a szomorú helyzet mellett elárul még egy fontos információt. Sigfrid tanácsokat is adott az uralkodónak, hogyan lehetne javítani a kialakult rossz helyzeten. Megjegyezte, hogy az apátságokba nemcsak magyar, hanem más nemzetiségű tagokat is fel kellene venni.⁴⁵ Említésre méltó, hogy a későbbi, úgynevezett commendátori

³⁸ „Cum multo mala relata sint Capitulo generali de abbate Pelisii, qui ipse nec venit ... patri abbati committitur qui ipse ad locum personaliter accedens assumpto sibi aliquo abbatum numero, tam filiam suam quam derivationem dictae filiae visitet, corrigat et reformat“ SC 1269:32.

³⁹ „Cum vir illustrissimus dominus rex Hungariae monasterium Lyconiense incorporati Ordinis petierit, et ut sit propria filia Cistercii, auctoritate Capituli generalis committitur domino Cistercii ut de inspectoribus seu de conventu vel aliquibus monachis illuc transmittendis facit quod secundum Deum et Ordinem melius et utilius viderit expedire“ SC 1271:15.

⁴⁰ AOKLT V. 182. 208.; FEJÉR VIII/2. 45.; DF 238661

⁴¹ „Zakapon possessio“ Bővebben GYÖRFFY 1987. 406. Szeretnék köszönetet mondani Almási Tibornak az azonosításhoz nyújtott segítségért.

⁴² DF 281808. KUBINYI 1888. 74.

⁴³ MONVAT I/1. 196.

⁴⁴ HERVAY 1984. 98.; BÉKEFI 1898. 254. XI. „Item denuo ad Danubium redeuntes, in monasterio de Erchis venimus, ubi abbatem tunc absentem, sed monachum aliquem professum non reperimus. Scilicet monasterium in omnibus collapsum, quod pro magna parte negligencie ipsius abbatis ex fidedignorum testimonio imputavimus. Unde ipsum ab officio abbacie deposuimus et ad Toplicam abbati suo remisimus.“ A vizitáció körülményeiről: BÉKEFI 1898. 69–75.

⁴⁵ „Unum videlicet, quod de cetero in omnibus monasteriis Ungari, sicut et alie nationes recipiantur.“ BÉKEFI 1898. 257.

időszakból szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk az ercsi kolostorról. Az apátok felbukkantak a birtokviszonyokat tisztázó oklevelekben, majd a pápai tized beszédese során, de Sigfrid apát vizitációjának idejére az intézmény már hanyatlásnak indult.⁴⁶

A kutatók szerint Ercsi közvetlenül a pápa kegyurasága alá tartozott, ami nehezen elképzelhető egy magánalapítású kolostor esetében, de világi hatalmi tényezők mindenképpen befolyásolták sorsát, hiszen a „legmagasabb körökben” próbálták meg megmenteni az intézményt – adományokkal, kiváltságokkal.⁴⁷ Feltételezhetjük, hogy a XIV. század során az apátság kikerült a hatalmi érdekszférák látóköréből, de a válságot okozhatták az épületeket körülvevő természeti viszonyok is – mocsarak, ártéri erdők, illetve a gyakori árvizek. A Duna vízgyűjtőjéhez tartozó folyók árvizeit elemző rekonstrukciók nagyrészt elbeszélő forrásokra és városi számadásokra épülnek, bár Magyarországon elbeszélő források csak a XV. században, kivételes esetben tartalmaznak árvízi információkat. A középkori városi számadáskönyvek a Duna mentén csak kevés esetben maradtak fenn. A kor ismert árvizeinek mintegy egynegyede Duna árvíz, bár Ercsivel kapcsolatban nem maradtak fenn források semmilyen természeti katasztrófát illetően sem.⁴⁸

IX. Bonifác pápa 1400. december 16-án Úrnapijára búcsút engedélyezett a templomot látogatóknak.⁴⁹ Ennek a célja az volt, hogy a kisebb, elszegényedett egyházak bevételhez jussanak. Érdekesé teszi ezt az oklevelet az is, hogy a pápa engedélyezte a ciszterci rend szabályaival ellentétes módon, hogy a rend tagjai négy napig részt vegyenek a gyóntatásban. A fehér szerzetesek ugyanis a rend szabályainak megfelelően elzárkóztak a külvilágtól, nem vettek részt a lelkipásztori tevékenységben. A magyarországi magánalapítású kolostorok száma is ezt mutatja – azon kívül, hogy a generális káptalan és az anyaapát fennhatósága alá tartoztak, a kegyurak jogait korlátozták – nem voltak népszerűek az urak körében. Nemcsak a temetkezés lehetőségét minimalizálták, falaikon belül legfeljebb az alapító lelt halála után örök nyugalomra, de a környező falvak lakosai

⁴⁶ A ciszterci apátságokról az Anjouk korában és viszonyukról a pápai kúriával bővebben: BÉKEFI 1898. 65–80.

⁴⁷ MIKLÓS 2010. 98.

⁴⁸ KISS 2007. 271–282.; KISS 2011. 43–55. Bővebben a Duna árvizeiről: KISS 2012.

⁴⁹ MREV III. 115.; MONVAT I/4. 355.; ZSO II/1. 707. „*Ecclesia monasterii sancti Nicolai de insula Erchi, Cisterciensis ordinis, Vesprimiensis diocesis, a Christifidelibus congruis honoribus frequentetur et etiam conservetur ... omnibus vere penitentibus et confessis, qui in festivitate corporis Christi ... prefatam ecclesiam devote visitaverint, et ad conservationem ipsius manus porrexerint adiutrices, illam indulgentiam et remissionem peccatorum annuatim auctoritate apostolica concedimus, ... in die ascensionis domini nostri Jesu Christi a ... visitantes quomodolibet consequuntur. Et nichilominus, ut abbas dicti monasterii ... sex presbyteros ydoneos ... in confessores eligere possit ... qui confessiones quarumcumque personarum per quatuor dies, proxime precedentes diem predictae festivitatis corporis Christi.*”

számára sem tartottak istentiszteletet, így a gyóntatásban sem vettek részt. Tehát azon kevesek, akik megengedhették maguknak egy kolostor alapítását, nem preferálták a rendet. Ezért az ország területén nagyon kevés ciszterci apátsággal találkozhatunk, különösen szembetűnő ez, ha összehasonlítjuk a környező országokban kialakult helyzettel és a többi monasztikus rend kolostorainak számával.⁵⁰

A XV. század valóban krízisnek mondható a rend életében, ez jól megfigyelhető a generális káptalan határozataiban is. 1411-ben elrendelték, hogy minden magyarországi apát tanulókat küldjön a bécsi „studium generale”-ra.⁵¹ Még ugyanebben az évben a káptalan konstataulta, hogy a monostorok anyagiakban és lelkiekben is szomorú viszonyok között sínylődnek, ezért azok vizitációjával és megreformálásával ismét megbízta a reini apátot,⁵² de ez a helyzet 1413-ra sem javult, sőt, engedményeket kaptak a magyar apátságok.⁵³ Ezek közé tartozott az is, hogy 6 évig nem voltak kötelesek megjelenni a generális káptalanon, ha az előző évi rendeleteket betartják.⁵⁴ A ciszterci rendi fórum ekkor külön Ercsi apátjáról is megemlékezett. A vizitátornak meg kellett győződnie arról, hogy az egykori apát, Roseler János, az apátságtól kapott jövedelmét jogosan kapja, avagy nem.⁵⁵

⁵⁰ Bővebben: PUSKELY 1998. 236–238.; VIDA 2011. 10.

⁵¹ „Ad promovenda generalia nostri Ordinis studia in quibus personae Ordinis in theologicis doctrinis ad honorem Dei et Ordinis decorem illustrantur, generale Capitulum diligenter intendentes ordinat, statuit et diffinit quod omnes et singuli abbates monasteriorum in Austria ... et de regno Hungariae, qui ad mittendum studentes secundum Ordinis statuta sunt obligati, suos studentes mittant ad studium generale Viennense sub poenis in statutis papalibus et Ordinis contentis” SC 1411:29.

⁵² „Relatum est Capitulo generali quod monasteria nostri Ordinis in regno Hungariae constituta tam in temporalium administratione quam in spiritualium observantia plurimum defecerunt, et quaedam ex eis per personas extraneas, quae non sunt de gremio nostri Ordinis, violenter occupata, unde generale Capitulum paternaliter permotum committit reformationem omnium et singulorum monasteriorum utriusque sexus nostri Ordinis in regno Hungariae constitutorum abbati de Runa, praecipiens eidem et iniungens quatinus per se vel per alium per ipsum substituendum omnia et singula dicta monasteria et personas regulares dictorum monasteriorum visitet et reformet in plenaria Capituli generalis, et quaecumque in dictis monasteriis et in personis regularibus eorundem, corrigenda, instituenda et destituenda cognoverit, corrigat, instituat et destituat tam in capite quam in membris, prout dictis monasteriis et personis regularibus melius viderit expedire.” SC 1411:31.

⁵³ „Propter desolationes et inopias notorias monasteriorum Ordinis nostri situatorum in regno Hungariae, eidem compatiens generale Capitulum committit abbati de Runa, ut contributiones Ordinis iuxta facultatem locorum moderet, et ad quinquennium dumtaxat diminuat ad suae conscientiae dictamen, in ipsius generalis Capituli auctoritate plenaria.” SC 1413:60.

⁵⁴ „Conceditur per generale Capitulum abbatibus nostri Ordinis in regno Hungariae existentibus propter distantiam locorum, ut excusentur usque ad sex annos a via Capituli generalis, dummodo mittant contributiones ad dictum Capitulum anno quolibet, et contribuant expensis aliorum, ordinationibus anno praeterito editis non obstantibus quibuscumque.” SC 1413:61.

⁵⁵ „Eidem de Runa committitur per generale Capitulum, ut ad monasterium in Insula Sancti Nicolai quantocius personaliter accedens, diligenter inquirat et scrutetur, utrum frater Ioannes dictus

Az említett időszakban a magyar uralkodónak is meggyűlt a baja ercsi apátjával. 1411. január 13-án Zsigmond király Zoelio de Nassis kincstartóhoz, budai várnagyhoz, Csepel királyi sziget ispánjához, illetve alispánjához címzett oklevelében utasítja őket, hogy a király különös pártfogását és védelmét élvező Kalandai János fiát, Kornélt, vegyék a nevében pártfogásukba. Továbbá utasította őket, hogy Kornélt jogos birtokaiban és javaiban védjék meg, főleg az ercsi apáttal szemben.⁵⁶

Húsz évvel később, 1431. május 16-án ismét megemlékeztek a források ercsi apátjáról, ekkor Régenszenttamás birtok határainak újbóli kijelölésekor említették az apátot, valamint a tulajdonában lévő Ercsi település lakosait és jobbágyait.⁵⁷ György nevezetű apáttal többször is találkozunk ebben a korszakban. Először 1440. április 20-án, mikor IV. Jenő pápa közbenjárására Henrik apát helyét vette át,⁵⁸ majd néhány nappal később, május 11-én már az annata megfizetése kapcsán bukkant fel a neve.⁵⁹ 1452. január 21-én kelt az az oklevél, amely egyedülként őrizte meg az ercsi apát pecsétjét.⁶⁰ Megtudhatjuk, hogy Gergely ercsi apát és Mihály pécsi érkanonok, valamint Kornis özvegye és leánya Katalin kiegyeztek a kölcsönösen okozott károk miatt. Jól láthatóan a XV. századi forrásokban sem találkozunk gyakorta Ercsi kolostorával. A budai káptalan 1457. augusztus 14-én kiadott oklevelében is csak az egyik birtok szomszédosaként emlékezett meg a kolostor apátjáról.⁶¹

Az apátság tagjai közül kevés szerzetest ismerünk név szerint. Bátorfi István országbíró egyik oklevelében találkozunk „Michael litteratus de Erchy”-vel, akiről azonban semmi közelebbit nem tudunk.⁶² Valószínűleg nem volt szerzetes, mivel abban az esetben a neve előtt jelezték volna, hogy fraterről van szó.

Mátyás király többször is kísérletet tett arra, hogy a ciszterci rendet újra aktív részesévé tegye az ország eseményeinek. 1478-ban megkérte a generális káptalant, hogy toborozzanak szerzeteseket a magyarországi apátságok újbóli benépesítésére. A feladat végrehajtásával Szentgotthárd

Roseler, quondam abbas dicti loci, provisionem seu pensionem annuam septem florenorum auri, quam tenet a dicto monasterio rite et iuste habeat, et secundum quod super hoc repererit, auctoritate Capituli generalis faciat iustitiae complementum.” SC 1413:65.

⁵⁶ DL 87834. HERVAY 1984. 100. (csak a források felsorolásánál). KUMOROVITZ 1987. III/1. 557.; ZsO III. 29.

⁵⁷ DL 12366. KUMOROVITZ 1987. III/2. 1001.

⁵⁸ „Eugenius papa IV. episcopo Vesprimiensi mandat, ut Gregorium custodem monasterii Saxardiensis, ordinis S. Benedicti, Quinqueecclesiensis d., a conventu monasterii S. Nicolai de Erohy ordinis S. Bernardi, Vesprimiensis d. Ad abbatiam, vacantem per resignationem Hemrici abbatis, electum eidem monastreo praefaciat.” LUKCSICS 1938. 683.

⁵⁹ KÖRMENDY–KÖRMENDY–HOLL 1990. 118.; MREV III. 188.

⁶⁰ DL 88260.

⁶¹ DL 15178. „religioso fratre Gregorio abbate de Erchy”

⁶² DL 12779. KUMOROVITZ 1987. III/2.1136.

egykori apátját bízták meg.⁶³ A rend szíven viselte Mátyás sorsát is, mivel még ugyanabban az évben a statútumokban még egy könyörgéssel is találkozhatunk a cseh és magyar királyért, Mátyásért és feleségéért, Beatrixért.⁶⁴

Maternus apát halála után, aki 1465 és 1482 között állhatott a ciszterci apátság élén, a szerzetesek elhagyták a kolostort⁶⁵ és az épületek pusztulásnak indultak. Ezután Mátyás király az ágostonosoknak ajándékozta a létesítményt. Erről az 1482. június 22-én kiállított oklevél tesz tanúbizonyságot.⁶⁶ Az új tulajdonosok lakhatóvá tették a birtokukba került kolostort, ám az uralkodó tetteről nem értesítette a pápai kúriát. Az ágostonosok utólag írtak kérvényt a pápának, attól félve, hogy elveszik tőlük a tulajdonukat. Mivel azok szervezeti felépítése különbözik az Ercsi birtokló eddigi rendekétől, így kérvényezték a monostor és az apáti cím megszüntetését. IV. Sixtus pápa eleget tett kérésüknek és ezzel a feladattal a budafelhévízi prépostot bízta meg. Ennek ellenére a címzetes ercsi apáti címet még a XXI. században is viselték világi papok.⁶⁷ A monasztikus rendek válságának köszönhetően az említett esemény nem mondható egyedinek. Többször előfordult, hogy a bencések, ciszterciek kolostorait pálosok, domonkosok, ágostonosok kapták meg.⁶⁸

1523. augusztus 15-én II. Lajos király Pécsi Balázs perjel kérésére a kolostornak adományozta Ercsi falut,⁶⁹ amit Szapolyai János is megerősített 1531. február 5-én a váci perjel kérésére. Ekkor már valószínűleg elnéptelenedett a monostor, mivel a Mohácsról Budára vonuló török had megszüntette az életet a szigeten.⁷⁰ Az épületek lassan pusztulásnak indultak, de maradványaikat – a későbbi útleírások alapján – még több, mint 300 évig látni lehetett a Duna partján.⁷¹ A romok megsemmisítéséhez az idő múlása mellett a helybeliek is hozzájárultak, mint ahogy máshol, úgy a pusztuló

⁶³ „Cum inscrutabilis divinae altitudinis Prudentia, per quam reges regnant, et sacrarum religionum sanctitas nutritur, gubernatur et perficitur, suae bonitatis et pietatis consilio miserit in mentem illustrissimi ac serenissimi domini nostri, domini Mathiae Hungariae, Bohemiaeque regis, ut miserabiliter languentem et pene extinctum in diversis sui inclitissimi regni monasteriis et locis regularibus sacrum Ordinem nostrum, ad pristinae sanctitatis observantiam et integritatem christiana devotione restaurari cupiat et instet, prout ex suis regalibus litteris fide dignorum relatu plenius constat, praesens generale Capitulum tanti regis summam devotionem permaximamque religionem omni reverentia et sollicitudine possibili suscipiens, amplectens et prosequens, committit venerabilibus de Charitate, de Fonte salutis” SC 1478:21.

⁶⁴ „Pro serenissimo invictissimoque domino nostro, domino Mathia, Dei gratia Hungariae Behemiaeque rege, necnon generosissima ac religiosissima domina nostra, domina Beatrice eius consortis.” SC 1478:62.

⁶⁵ ROMHÁNYI 2000.

⁶⁶ DL 29852. MREV III. 417.; HERVAY 1984. 99.

⁶⁷ A mohácsi csata utáni időkben is találkozhatunk az ercsi apáti címmel, amit világi papok használtak. KÁROLY 1901. 69.

⁶⁸ KUBINYI 1999. 246.

⁶⁹ DL 23796. BÁRTFAI 1983. 1447.

⁷⁰ MIKLÓS 2010. 100.

⁷¹ MIKLÓS 2010. 101–102.

épületek köveit itt is felhasználták: a XVII. század végén épült barokk templom is az egykori kolostor köveiből készült el. A kváderkövek és a díszes faragványok másodlagos felhasználására a II. világháború után derült fény, amikor a súlyosan megsérült plébániatemplomot helyreállították.

Ercsiből keltezett középkori oklevelek

Az Ercsi szigetén található monostor nemcsak az egyháztörténet szempontjából fontos helyszín, hanem Buda közelsége miatt az uralkodók is gyakran megfordultak itt. Az egyik első oklevél, melynek keltezése a szigethez köthető, ma Dész város levéltárában található hamisítvány, amelyen IV. Béla király neve olvasható. Az 1236. évben kelt oklevélben a király megerősíti elődje, II. András kiváltságait.⁷² Lőrinc országbíró Ercsiben kiadott okleveléről hiányzik a keltezést tartalmazó rész, Iványi Béla 1263-64 közöttinek véli.⁷³ 1266. április 27-én IV. Béla király Kelemen pápának küldött kiengesztelő levelét, amelyet arany pecséttel látott el, szintén Ercsiből címezte.⁷⁴ V. István 1270-ben kelt okleveléből is csak arról értesülünk, hogy azt Ercsiben állították ki, de a pontos dátumot nem lehet megállapítani.⁷⁵ Noha egyik oklevélben sem említik meg a király pontos szállását, biztosak lehetünk abban, hogy minden esetben a kolostorban töltötte az éjszakát. 1286. július 1-jén IV. László oklevelében is felbukkant az említett terület. Pontosabban a király beleegyezését adja, hogy rokona, Mojs mester özvegye „*terram Zopukun vocatam prope Erche existentem*“ a király nővérének, Erzsébetnek adományozza.⁷⁶ Mária 1394. január 6-án kiadott oklevelében, amit Leusták nádorhoz, vagy bírói helyetteséhez címzett, megjegyezte, hogy azt Ercsi faluban állították ki.⁷⁷

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- AOKLT – Anjou-kori oklevéltár (1301–1387). Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Preside Julio Kristó. Audiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk. Szerk.: Kristó Gyula – Blazovich László – Géczi Lajos – Almási Tibor – Piti Ferenc – Sebők Ferenc – Tóth Ildikó. Budapest – Szeged 1990–
- BAKÁCS 1982 – BAKÁCS István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Budapest 1982.

⁷² DF 2592. RA I/2. 618.; WENZEL XI. 285.

⁷³ „*Datum apud insula Erche*“ DL 86764. IVÁNYI 1931. 73.

⁷⁴ „*Datum in Erchy*“ DF 289181. MES I. 534.; THEINER I. 283.; MAKKAJ–MEZEI 1960. 64.

⁷⁵ „*Datum in Erchy*“ DL 722. WENZEL XII. 33.

⁷⁶ DL 86864. WENZEL IV. 284. MES II. 214.

⁷⁷ „*in villa Erchy*“ DL 7921. ZSO I. 3276.

- BÁRTFAI 1983 – BÁRTFAI Szabó, László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest 1983.
- CDSL I. – Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ed. Richard Marsina. Bratislava 1971.
- CSÁNKY 1936 – Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest I. (1148–1301) Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest 1936.
- FEJÉR – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed.: Fejér Gregorius. Budapest 2004. CD-ROM.
- IVÁNYI 1931 – IVÁNYI Béla: A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára. Szeged 1931.
- KÖRMENDY–KÖRMENDY–HOLL 1990 – KÖRMENDY József – KÖRMENDY Kinga – HOLL Béla: A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annátái 1421–1536. Budapest 1990.
- KUBÍNYI 1888 – KUBÍNYI Ferencz: Oklevelek hontvármegyei magán-levéltárakból I. 1256–1399. Budapest 1888.
- KUMOROVITZ 1953 – KUMOROVITZ L. Bernát: Veszprémi regeszták (1301–1387). Budapest 1953.
- KUMOROVITZ 1987 – KUMOROVITZ L. Bernát: Budapest történetének okleveles emlékei (1382–1439) III. Budapest 1987.
- LUKCSICS 1938 – LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei II. IV. Jenő pápa és V. Miklós pápa. Budapest 1938.
- MAKKAI–MEZEY 1960 – MAKKAI László – MEZEY László: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Budapest 1960.
- MES I–III. – Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Eds. Knauz Ferdinánd – Dedek Crescens Lajos. Esztergom 1874–1924.
- MREV I–IV. – Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis I–IV. Fraknói Vilmos – Lukcsics József. Budapest 1896–1907.
- MONVAT I/1–4. – Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/1–4. Ed.: Ipolyi, Arnold – Fejérpataky, László. Budapest 1887–1891.
- RA I/1–II/4. – Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I/1. Ed. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest 1923–1987.
- SC I–III. – Statuta Capitulorum Generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786 I. Ed. Canivez, Josephus-Maria. Louvain 1933–1935.
- THEINER 1859 – THEINER, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I. (1216–1352). Romae 1859.
- WENZEL I–XII. – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII. Ed. Wenzel Gusztáv. Budapest 2003. CD-ROM.
- ZSO – Zsigmondkori oklevéltár. I–XI. (1387–1424). Eds.: Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Budapest 1951–2009.

Feldolgozások:

- BARDOLY 2011 – BARDOLY, István: „Itt volt e a bencés apátság?” Adalékok az ercsi monostor történetéhez. Műemlékvédelem LV. (2011) 207–213.
- BÉKEFI 1891 – BÉKEFI Remig: A pilisi apátság története I. Budapest 1891.
- BÉKEFI 1898 – BÉKEFI Remig: A pásztói apátság története I. Budapest 1898.
- BÉL 1977 – BÉL Mátyás Pest megyéről. Ed.: Ikvai Nándor. Budapest 1977.

- BODÓ–FARBAKYNÉ 2011 – BODÓ Balázs – FARBAKYNÉ Deklava Lilla: Az ercsi monostor újabb kőfaragványai. Műemlékvédelem LV. (2011) 163–184.
- BÓNIS 1957 – BÓNIS György: A somogyvári formuláskönyv. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest 1957. 117–133.
- CSÁNKI 2002 – CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest 2002. CD-ROM.
- DEDEK 1889 – DEDEK Crescens Lajos: A karthausiak Magyarországon. Budapest 1889.
- ENTZ 1965 – ENTZ Géza: Az ercsi bencés monostor. Művészettörténeti Értesítő 14. (1965) 241–246.
- FUXHOFFER 1858 – FUXHOFFER, Damianus: Monasteriologiae regni Hungarie I. Pestini, 1858.
- GYÖRFFY 1987 – GYÖRFFY György: Az árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest 1987. 646.
- HERVAY 1984 – HERVAY, Ferenc Levente: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma 1984.
- HETÉNYI 1985 – HETÉNYI István: Ercsi. Fejér megyei történeti évkönyv 16. (1985) 69–127.
- HETÉNYI 1987 – HETÉNYI István: Ercsi története. Ercsi 1987. 431.
- JANAUSCHEK 1877 – JANAUSCHEK, Leopold: Originum Cisterciensium. Tomus I. Wien 1877.
- KÁROLY 1901 – KÁROLY János: Fejér vármegye története. Székesfehérvár 1901.
- KISS 2007 – KISS, Andrea: „Suburbia autem maxima sui in parte videntur prorsus esse deleta“ Danube icefloods and the pitfalls of urban planning: Pest and its suburbs in 1768–1799. In: Kovács, Csaba (ed.). From Villages to Cyberspace. Szeged 2007. 271–282.
- KISS 2011 – KISS Andrea: Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében: Megfoghatóak-e és mi alapján foghatóak meg rövid, közép és hosszú távú változások? In: Kázmér, Miklós (ed.). Környezettörténet 2. Budapest 2011. 43–55
- KISS 2012 – KISS Andrea: Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében. In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (eds.): Középkortörténeti tanulmányok 7. Szeged 2012. [megjelenés alatt]
- KMTL – Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk.: Kristó Gyula – Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KOSZTA 2007 – KOSZTA László: Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoralapításaik idején (1142–1270). In: Koszta, László: Írásbeliség és egyházszerkezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Szeged 2007. 261–274.
- KUBINYI 1999 – KUBINYI András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest 1999.
- LÉKAI 1991 – LÉKAI, Lajos: Ciszterciek – eszmény és valóság. Budapest 1991.
- LÖVEI 2011 – LÖVEI Pál: Újabb kövek az ercsi monostorból. Műemlékvédelem LV. (2011) 161–162.
- MAMŰL V. – Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. V. Jordánszky-kódex-kolostorépítéset. Ed. Kőszeghy Péter. Budapest 2006.
- MÁLYUSZ 2007 – MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 2007.
- MIKLÓS 2010 – MIKLÓS Gergely: Ercsi évszázadai. Ercsi 2010.

- PARADISUM 2001 – Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma 2001.
- PETROVICS 1981 – PETROVICS István: Volt-e Szegeden bencés apátság? Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae 71. (1981) 37–43.
- PUSKELY 1998 – PUSKELY Mária: Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia. 1. A-K. Budapest 1998.
- ROMHÁNYI 2000 – ROMHÁNYI Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Budapest 2000. CD-ROM
- RUPP 1870 – RUPP Jakab: Magyarország helyrajzi története I. Pest 1870.
- SOLYMOSI 1996 – SOLYMOSI László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Vol. 1. Pannonhalma 1996. 481–498.
- TÖRÖK–LEGEZA 2001 – TÖRÖK József – LEGEZA László: Kartauziak. Budapest 2001.
- VIDA 2011 – VIDA, Beáta: Fundačný proces rehole cistercitov v Uhorsku. Kultúrne dejiny 1. (2011) 7–32.
- WERTNER 1898 – WERTNER Mór: Az Áprádkori nádorok genealogiája. Turul 1898/3. 73–78.
- WITKOWSKI 2011 – WITKOWSKI, Rafal: Praedicare manibus. Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku. Analecta Cartusiana 285. (2011)
- ZSOLDOS 2011 – ZSOLDOS Attila: Magyarország világi archontológiája. Budapest 2011.

MELLÉKLET

Ercsi monostorának ismert apátjai, illetve perjele

János – 1225. december 24.⁷⁸

Henrik – 1332–1337⁷⁹

Johannes Roseler –1413 előtt⁸⁰

Henrik – 1440. április 20.⁸¹

Gregorius – 1440. április 20⁸² – 1465. augusztus 21.⁸³

Maternus – 1482. június 22. előtt⁸⁴

Pécsi Balázs – 1523. augusztus 15.⁸⁵

Illés – 1537⁸⁶

1452. január 21., Ercsi⁸⁷

Gergely ercsi apát vallja, hogy ő Kornis* Mihály pécsi örkanonokkal, meg Kornis özvegyével és leányával fogott bírák közbenjárására kiegyezett az ő Ercsi birtokán és a Kornisok Pest megyei Éty birtokán élő jobbágyság között történt különböző hatalmaskodások, károkozások ügyében. Az oklevelet Gergely saját kezével állította ki és pecsétjével erősítette meg.

Papíron, a szöveg alatt zöld viaszba nyomott gyűrűspecséttel. DL 88260. (Esterházy cs. hercegi ágának levéltára, Repositorium 47-K-23.)

„Ego frater Gregorius abbas de Erchy fateo[r ...]ra honorabili viro domino Michaelae custode et canonico ecclesie Quinqueecclesiensis et nobilibus [dominabus] relicte Kornis et domina Katherina filia eiusdem Kornis tali modo concordasse seu talem [fecimus] concordie in unionem, quod usque inpresentiarum vel usque ad istud tempus quitquid lites aut controversiones, iniurie, dampni seu obprobrii materia inter me et dominum custodem ac

⁷⁸ MES I. 275. CDSL I. 306. WENZEL XI. 128. DL 117.

⁷⁹ MONVAT I/1. 196.

⁸⁰ SC 1413:65.

⁸¹ LUKCSICS 1938. 683.

⁸² LUKCSICS 1938. 683.

⁸³ DL 16160. A két időpont közötti adatok: 1440. május 11. (KÖRMENDY–KÖRMENDY–HOLL 1990. 118. MREV III. 188.), 1452. január 21. (DL 88260.), 1457. augusztus 14. (DL 15178.)

⁸⁴ MREV III. 417.

⁸⁵ RUPP 1870. 254.

⁸⁶ RUPP 1870. 254. KÁROLY 1901. 69. Károly további címzetes apátokat is felsorolt: Saluci Octavius győri kanonok (1671), János (1676. június 17.), Routa Domonkos gróf (1684. június 26.), Kun László veszprémi éneklőkanonok (1685. július 19.), Csanaky Mihály (1695. április 12.).

⁸⁷ A melléklet egy eddig publikálatlan oklevél, amely egyedülként őrizte meg Ercsi apátjának pecsétjét.

* Vö. Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 395.

nobiles dominas, matrem et Katherinam sororem suas** vel iobagiones ipsorum universos de Eth ab una et me Gregorium abbatem parte ab altera seu iobagiones meos universos in eadem possessione mea Erchy commorantes exorte et suscite fuerant, iuxta dispositionem proborum et nobilium virorum pacem partium zelantium omnia predicta sopiendo et predictum dominum custodem ac nobiles dominas super omnibus iniuriis, nocomentis, dampnis seu quibusvis litium processibus seu malorum generibus quittos et expeditos relinquendis, tali vinculo seu obligamine mediante, quod quandocumque predictas lites et iniurias, dampna, nocomenta ac alia quavis similia usque in hodiernum facta seu factas, in quibus eisdem condescendimus, suscitare nitarer seu niteremur, mox et incontinenti in duodecim marcis denariorum contra eundem dominum custodem et nobiles dominas ac iobagiones ipsorum solum vigore presentium, ut convincamur seu convicti debeamus eo facto, dempto officialibus ipsorum ad hec deputatis vel deputandis require valeant atque possint. Contrarium vero si fecerint et coram aliquo iudice, ecclesiastico videlicet et seculari eos in causam atraxerint, extunc pro pena debita sex marcis denariorum ante litis ingressum solvere seu deponere teneantur presentium per vigorem. Presentes autem ad firmandam, roborandam et inviolabiliter observandam predictam dispositionem presenti cyrographo nostro propria manu scripto sigillo, quo nostro consignato, sepe sepius dictis honorabili domino Michaeli custodi et nobilibus dominabus pro memoria et stabilitate supradicti obligaminis tamen factum iurium possessionariarum concernens. Hoc etiam adiecto, quod quandocumque contingeret sepe dictos dominum custodem et dominas vel homines seu iobagiones ipsorum aliqua dampna, iniurias, nocomenta vel similia predicto domino abbati vel domui sue seu iobagionibus suis universis inferre que vel quas sine litium processibus pertransire nollet seu nollent, extunc idem dominus Gregorius abbas vel iobagiones sui predictas iniurias, dampna seu quavis similia non alias, nisi requisito domino custode et dominabus seu dedimus et contulimus. Datum in Erchy predicta, in festo Beate Agnetis virginis et martyris, anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo secundo.”

** Az eredetiben: suuas.

Die Geschichte des Klosters in Ercsi

Viele Wissenschaftler befassten sich mit der Geschichte des Dorfes Ercsi und des Klosters Sankt Nikolaus nebenan auf der Donauinsel, z. B. Leopold Janauschek, Damján Fuxhoffer, Mátyás Bél, Flóris Rómer. Die diesbezüglichen Forschungen von Géza Entz wurden in der Zeitschrift „Műemlékvédelem“ (Denkmalschutz) im Jahr 2011 durch Pál Lövei, Ernő Marosi, István Bardoly ausführlich untersucht. István Hetényi und Gergely Miklós veröffentlichten eine Monografie zu diesem Thema.

Die Abtei wurde als Stammkloster – wahrscheinlich hatte die Kirche ursprünglich drei Schiffe und zwei Türme – vom Patron und Schutzherrn Palatin Tamás gestiftet, über den eine Urkunde von König Béla IV. aus dem Jahre 1269 berichtet. Nach Meinung von Ferenc Levente Hervay und Beatrix Romhányi schenkte es König András II. den Zisterzienser-Mönchen, aber diese wurden bald vertrieben. Auf Wunsch des Königs Béla IV. gab es der Papst dem Karthäuser-Orden. Nach den Verwüstungen durch die Tataren (1241–1242) befand sich die Abtei in einem Zustand des Zerfalls. Papst Innozenz IV. betraute 1253 wieder die Zisterzienser, genauer gesagt den Abt von Topolice, mit der Wiederbelebung des Klosters. Es wurde trotzdem im Verlauf der Jahrhunderte mehrmals verwüstet und von den Mönchen verlassen. Über das spätere Schicksal des Klosters ist wenig bekannt, aber unter König Mátyás I. wurde es Eigentum der Augustiner.

Tartalomjegyzék

<i>Makk Ferenc</i>	
Előszó a sorozathoz	5
<i>Bartha Annamária</i>	
Károly Róbert és Nagy Lajos egészsége és betegségei	7
<i>Langó Péter</i>	
Morva kontinuitás és a honfoglaló magyarság kérdése a szőlőfürtös függők kapcsán	37
<i>Maléth Ágnes</i>	
Viták a konstanzi zsinaton	57
<i>Révész Éva</i>	
Idő és emlékezet. A kora Árpád-kori keleti kereszténység hazai kutatásáról	73
<i>Szabados György</i>	
Magyar államszervezet a X. században	85
<i>Teisler Éva</i>	
A Hartvik-legenda XIV. századi oklevelekben fennmaradt változatai	131
<i>Vajda Tamás</i>	
Adalékok a Dél-Alföld késő középkori demográfiájához	145
<i>Vida Beáta</i>	
„Monasterium de Erche situm in insula loci secreti“. Ercsi monostorának története	181
<i>Tartalom</i>	199

Készítette az Generál Nyomda Kft.

6728 Szeged Kollégiumi u 11/h

www.generalnyomda.hu

Készült B5 méretben, 100 példányban.

Borítókép:

„Martin Le France: Le champion des dames” 1451-es kéziratának illusztrációja

Borítóterv: Révész Éva

